

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЛІНІЧЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК: 378(477)(09)''1901/1933''

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(1901 – 1933 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

01 – Освіта / Педагогіка

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Т.М. Калініченко)

Науковий керівник

Зеленська Людмила Дмитрівна

доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Калініченко Т.М. Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901-1933 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

Кваліфікаційна наукова праця присвячена ретроспективному аналізу генези вищої освіти в Україні. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше подано комплексний аналіз тенденцій розбудови вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр., що охоплює різні віхи розвитку українського суспільства (імперська доба, період українського державотворення, становлення радянської України (УСРР)); виявлено й схарактеризовано динаміку провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні на кожному з обґрунтованих етапів: *I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант* (широке обговорення громадськістю проєктованих реформ вищої школи; обмеження дії окремих положень університетського статуту 1884 р., розроблення низки проєктів статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських ЗВО для осіб чоловічої й жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл); *II етап (березень 1917 – 1920 рр.) – трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби* (від розроблення плану розбудови української вищої школи, організації кафедр українознавства в чинних ЗВО, започаткування діяльності Українського народного університету в Києві до ліквідації університетів і заснування профільних ЗВО, скасування чинних наукових ступенів і звань, прав і привілеїв випускників, запровадження нового підходу до управління й організації освітнього процесу в ЗВО);

III етап (1921 – 1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації (від формування національної системи вищої освіти за «горизонталями» і «вертикалями», уведення системи «практикантства», «практичного стажування», екстернатури, викладання українською мовою, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно із загальносоюзними стандартами); окреслено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів, як-от: розроблення дієвих механізмів управління вищою школою на загальнодержавному та регіональному рівнях; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; запровадження процесів закриття й об'єднання ЗВО; зрівняння в правах і статусі вищої богословської та світської освіти; поширення дистанційної освіти й комп'ютерного навчання тощо.

Подальшого розвитку набули відомості про стан вищої освіти в Україні на межі XIX – XX століть; погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти; характеристика урядових реформ в галузі вищої освіти досліджуваного періоду, їхні переваги і недоліки.

У процесі наукового пошуку уточнено типи закладів вищої освіти на кожному з визначених етапів, їх чисельність, правові й організаційні засади діяльності, контингент студентів, особливості організації освітнього процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію тенденцій розвитку вищої освіти в Україні першої третини XX століття й дають підстави для усвідомлення й аналізу перебігу тих процесів, що відбуваються в освітньому просторі сучасності.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, упроваджено в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

(довідка № 295/03-а від 26 жовтня 2018 року), Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01/09-899 від 14 грудня 2018 року), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 605 від 17 грудня 2018 року).

Отримані в ході наукового пошуку теоретичні положення й науково узагальнений практичний досвід можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень. Їх доцільно використовувати при укладанні енциклопедичних видань, підготовці наукових статей, написанні навчальних посібників і підручників з питань організації вищої освіти в Україні; викладанні таких навчальних курсів, як «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Філософія освіти» у закладах вищої освіти (ЗВО) й системі неформальної освіти; у процесі розробки й апробації освітньо-наукових і наукових програм підготовки фахівців на магістерському, освітньо-науковому й науковому рівнях вищої освіти; написанні та захисті магістерських робіт і кваліфікаційних наукових праць (PhD).

Достовірність отриманих результатів забезпечувалася використанням комплексу методів: *загальнонаукових* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння наукової літератури, нормативно-правових документів, архівних матеріалів), що стали основою для визначення домінантних напрямів вивчення досліджуваної проблеми, характеристики процесуально-змістових складників реформ вищої школи у першій третині XX століття, та *історико-педагогічних*: історико-структурного – сприяв розробці структури дослідження, систематизації історико-педагогічних джерел; історико-генезисного – дав змогу розкрити стан розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX – XX століть; історико-діахронного та критеріально-комплексного – забезпечили обґрунтування етапів і визначення провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр.; ретро-праксиметричного – дав змогу з'ясувати погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти; історико-прогностичного – склав основу для визначення тенденцій розвитку вищої освіти

в Україні в умовах сучасних викликів; екстраполяційного – сприяв формулюванню висновків, одержаних у результаті аналізу джерельної бази.

Джерельною базою дослідження послуговували:

- документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (Ф. 707 – «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (Ф. 166 – «Народний комісаріат освіти»), Державного архіву м. Києва (Ф. 16 – «Київський університет», Ф. Р-346 – «Вищий інститут народної освіти»), Державного архіву Харківської області (Ф. 3 – «Канцелярія Харківського губернатора», Ф. 45 – «Харківська шестигласна дума», Ф. 667 – «Харківський університет Міністерства народної освіти. 1805-1918 рр.», Ф. 669 – «Інститут сільського господарства і лісівництва в м. Нова Олександрія», Ф. 770 – «Харківський технологічний інститут», Ф. 928 – «Харківський ветеринарний інститут»);

- законодавчі акти досліджуваного періоду: Загальний статут імператорських російських університетів (1884 р.), статuti галузевих інститутів та їх проекти (1885-1917 рр.); рескрипти, постанови, розпорядження, циркуляри, правила, опубліковані у Збірнику постанов та розпоряджень по Міністерству народної освіти, Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, Всеукраїнського Револуційного Комітету, Збірнику декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР, які послуговували основою для реконструкції процесу розвитку вищої освіти в українських землях періоду імперської доби, українського державотворення, радянської України і виявлення провідних тенденцій еволюції досліджуваного феномена;

- закони й підзаконні нормативно-правові акти з питань вищої освіти України: «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Концепція розвитку освіти України на 2015-2025 рр.», «Концепція розвитку педагогічної освіти» (2018 р.), статuti закладів вищої освіти України тощо;

- матеріали періодичних видань та статистичних збірок досліджуваного періоду: «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Университетские известия», «Записки Императорского Харьковского университета», «Вісник Народного комісаріату освіти УСРР», «Бюлетень Народного комісаріату освіти», «Бюлетень Українського Головного комітету професійно-технічної і спеціально-наукової освіти», «Кузня освіти» тощо, на сторінках яких знайшли відображення змістові й процесуальні основи організації вищої освіти в Україні, специфіка розгортання процесу її радянзації в контексті запровадження політики «коренізації»;

- історико-педагогічна література фондів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Державної наукової бібліотеки імені В. Короленка (м. Харків), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Каразіна;

- дисертації та автореферати дисертацій, монографії, довідниково-бібліографічна література з питань становлення й розвитку вищої освіти в Україні.

Установлено, що на межі XIX – XX століть мережу ЗВО складали три університети (Харківський, св. Володимира в Києві та Новоросійський в Одесі) і чотири інститути (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Харківський ветеринарний та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині). Особливості панівної на той час освітньої парадигми (ліквідація автономії університетів і позбавлення їх права колегіального самоврядування, цілковита підпорядкованість ЗВО профільним міністерствам і відомствам, регламентація всіх сторін організації освітнього процесу, введення системи призначень на викладацькі й адміністративні посади, утілення в життя розпорядження про заходи щодо більш рівномірного розподілу студентів між окремими університетами, а також правил та інструкцій, що регламентували поведінку студентів як у стінах навчального закладу, так і поза ним, актуалізація вимоги стосовно посилення практичної спрямованості професійної підготовки фахівців у

зв'язку з розгортанням промислового перевороту, прагнення наукової спільноти й студентства до демократизації університетського життя) заклали підвалини для проведення реформи вищої освіти.

З'ясовано, що представники офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини ХХ століття високо підносили роль вищої освіти в зміні не лише соціально-економічних, але й духовних стандартів суспільства. Однак підходи до визначення її завдань, функцій, змісту не були однозначними й коливалися від ідеологізації вищої школи як підґрунтя соціально-економічного, духовного, культурного прогресу держави, осередку «вільної наукової думки», запоруки поширення наукових знань серед широких верств населення до спрямування вектору її розвитку на «пролетаризацію вищої школи» з урахуванням ментальних особливостей українців, підготовку кваліфікованого спеціаліста для промисловості й народного господарства, лідера у громадській роботі й керівника трудового колективу.

У роботі на підставі визначених критеріїв виявлено провідні тенденції розвитку вищої освіти України на кожному з обґрунтованих етапів:

I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – етап формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант. Його провідними тенденціями стали: запровадження широкого обговорення проєктованих урядом Російської імперії реформ вищої школи; уведення в дію нормативних документів, які скасовували або обмежували дію окремих положень університетського статуту 1884 р., підготовка низки Проєктів статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських Вищих жіночих курсів з програмами викладання, наближеними до університетських; ініціювання приватними особами й громадськими організаціями відкриття ЗВО для осіб чоловічої і жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл в окремих регіонах;

II етап (березень 1917 – 1920 рр.) – етап трансформації системи

вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби, що характеризувався такими тенденціями:

- у період становлення української державності доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії – розробленням плану розбудови української вищої школи, що передбачав запровадження вивчення української мови в усіх ЗВО; відкриттям нових вищих шкіл (спеціально-професійної в Києві, Народного університету в Києві, класичного університету в Кам'янці, народних університетів в губернських містах); організацією кафедр українознавства в чинних ЗВО; започаткуванням діяльності Педагогічної академії з дворічним терміном навчання для підготовки вчителів «з мови і письменства» для української середньої школи, а також Української академії мистецтв; наданням статусу державного університетам св. Володимира, Харківському та Новоросійському;

- в умовах перебування більшовицьких військ у Наддніпрянській Україні – створенням у ЗВО спеціальних рад і запровадження посади комісара, на якого покладалися функції ректора й проректора; скасуванням чинних наукових ступенів і звань й уведенням посади викладача та асистента; анулюванням прав і привілеїв, що надавалися випускникам ЗВО; заборонаю викладання богослов'я і церковного права; ліквідацією випускних іспитів, бальної системи оцінювання знань й уведенням позначки «зараховано» для складання всіх предметів згідно з навчальними планами факультетів; запровадженням триместрової системи навчання; зменшенням обсягів лекцій; збільшенням термінів виробничої практики; організацією підготовчих курсів і робітфаків; ліквідацією університетів й заснуванням на базі медичних і юридичних факультетів профільних ЗВО; започаткуванням діяльності Вищих педагогічних курсів у Харкові; відкриттям сільськогосподарського та політехнічного інститутів в Одесі; перетворенням учительських інститутів у Полтаві, Херсоні, Чернігові, Житомирі на педагогічні; створенням Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти;

III етап (1921 – 1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти

УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. Цьому етапу були притаманні суперечливі тенденції: від формування національної системи вищої освіти (ІНО, технікуми, Вищі трирічні педагогічні курси, галузеві інститути) за «горизонталями» і «вертикалями», уведення системи «практиканства», «практичного стажування» для випускників, екстернатури, вивчення українознавчих предметів і викладання українською мовою, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно з загальносоюзними стандартами.

У роботі визначено тенденції розвитку вищої освіти України в умовах сьогодення, що зумовлені її європейським вибором і прагненням усунути кризові явища в національній системі вищої освіти: підпорядкування діяльності ЗВО законам ринкової економіки; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; формування маркетингової системи надання освітніх послуг; розроблення правових механізмів державного управління вищою освітою, а також управління вищою освітою на рівні регіону; трансформація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО шляхом запровадження національної системи зовнішнього та внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; активізація процесу інтеграції національної вищої освіти у загальноєвропейський освітній простір; унормування мережі ЗВО шляхом запровадження процесів їх закриття та об'єднання; зрівняння у правах вищої богословської та світської освіти; уповільнення росту приватної вищої освіти; запровадження підготовки фахівців із вищою освітою за освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий (короткий цикл), бакалаврський, магістерський, освітньо-науковий, науковий; поширення дистанційної освіти, комп'ютерного навчання в умовах переходу до епохи smart тощо.

Ключові слова: вища освіта, заклади вищої освіти, Наддніпрянська Україна, розвиток, етапи, тенденції, реформи, 1901-1933 рр.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Калініченко Т.М. Особливості організації освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти Наддніпрянської України на межі XIX – XX століть. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. праць. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2018. Вип. 60. С. 166-175.
2. Калініченко Т.М. Стан і перспективи розбудови системи вищої освіти в Україні в умовах національно-визвольної боротьби (1917-1919 рр.). *Імідж сучасного педагога. Педагогічна освіта та освіта дорослих*, 2018. №6 (183). С. 52-56.
3. Калініченко Т.М. Тенденції розвитку вищої освіти Наддніпрянської України (1900-1917 рр.). *Хуманитарни балкански изследовання*. Пловдив. 2018. №1. С. 43-46.
4. Калініченко Т.М. Трансформація системи вищої освіти в Україні в умовах більшовицького перевороту (1919-1920 рр.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2018. Вип. 60 (1). С. 29-34.
5. Калініченко Т.М. Особливості розвитку вищої освіти в Україні (2014-2018 рр.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. Вип. 174. С. 243-247.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Калініченко Т.М. Генезис вищої жіночої освіти в Наддніпрянській Україні на зламі XIX – XX століть. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 07-08 грудня 2018 р.). Херсон : Видав. дім «Гельветика», 2018. С. 20-24.
7. Kalinichenko T.M. Types of Material Encouragement of Students at the Universities of Dnieper Ukraine on the Edge of XIX-XX Centuries. *Progress of*

the Scientific World :Proceedings of XXXIV International Scientific Conference. SI «Universum» (San Francisco, November 15, 2018). Morrisville : Lulu Press., 2018. P. 90-93.

8. Калініченко Т.М. Питання розбудови вищої школи в Україні у творчому доробку педагогів і громадських діячів 20-х років XX століття. *Під знаком Григорія Сковороди : зоряний час української культури* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 06-07 грудня 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2018. С. 15.

9. Калініченко Т.М. Порівняльний аналіз курсової й предметної систем організації освітнього процесу в університетах Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX століття). *Сучасні тенденції у підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 листопада 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди. С. 52-54.

10. Калініченко Т.М. Історіографія проблеми тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у першій третині XX століття. *Педагогіка і психологія сьогодення : теорія та практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18-19 січня 2019 р.). Одеса : Південна фундація педагогіки, 2019. С. 20-24.

11. Калініченко Т.М. Проблеми розвитку вищої освіти в Україні в наукових рефлексіях українських дослідників. *Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 січня 2019 р.). Київ : Інститут інноваційної освіти, 2019. С. 38-40.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

12. Калініченко Т. М. Особливості діяльності вищих навчальних закладів в Україні у 20-і рр. XX ст. *Науковий огляд*: наук. журнал. Київ, 2017. №1 (33). С. 123-131.

SUMMARY

Kalinichenko T.M. Trends of the development of higher education in Ukraine (1901-1933). - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

Qualifying scientific work is devoted to the retrospective analysis of the genesis of higher education in Ukraine. The scientific novelty of the obtained results is that for the first time a comprehensive analysis of trends in the development of higher education in Ukraine is presented in the period of 1901-1933, covering the various marks of the development of Ukrainian society (imperial era, period of Ukrainian state formation, formation of the Soviet Ukraine (The Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR))); the dynamics of the leading trends of the development of higher education in Ukraine at each of the justified stages is identified and characterized: *stage I (1901 – February 1917) – formation of the system of higher education of Ukraine in accordance with socio-political, socio-economic and educational determinants* (wide public discussion of projected reforms of higher education; restriction of the action of certain provisions of the university statute of 1884; development of a number of «Projects...» of statutes of national universities and special institutions of higher education; formation of a network of private and public institutions of higher education for individuals of male and female gender; intensive development of state higher specialized schools); *stage II (March 1917 – 1920) – transformation of the system of higher education of Ukraine in conditions of national liberation struggle* (from the elaboration of the plan of development of the Ukrainian higher school, organization of departments of Ukrainian studies in the existing institutions of higher education, beginning of the activity of Ukrainian national university in Kiev to the elimination of universities and the establishment of profile institutions of higher education, abolition of existing scientific degrees and titles, rights and privileges of graduates, introduction of a new approach to the management and organization of educational process in institutions of higher education); *stage III (1921 – 1933) – stage of*

modernization of the system of higher education of The Ukrainian Soviet Socialist Republic in the context of the implementation of the basic provisions of the policy of korenization (from the formation of the national system of higher education by « horizontal lines» and «vertical lines», introduction of the system of «apprenticeship», «practical internship», externship, teaching in Ukrainian, deployment of the activity of research and scientific departments to the beginning of the process of unification of higher education of the Ukrainian SSR in accordance with the standards of the whole Soviet Union); the trends of the development of higher education in Ukraine in the context of modern challenges are outlined, such as: development of effective mechanisms of management of higher school at the national and regional levels; elimination of the monopoly control of the state bodies over the quality of higher education and educational activity of institutions of higher education; search of new sources of funding in the conditions of reduced state support; introduction of processes of closure and integration of institutions of higher education; equalization in the rights and status of higher theological and laic education; spread of distance education and computer training, etc.

The information about the state of higher education in Ukraine on the edge of the XIX – XX centuries; views of representatives of official government and scientific and educational community of the first third of the twentieth century on the role, functions, content of higher education; characteristics of government reforms in the field of higher education of the studied period, their advantages and disadvantages gained further development.

In the process of scientific research, the types of institutions of higher education at each of the identified stages, their quantitative indicators, legal and organizational principles of activity, the contingent of students, the peculiarities of the organization of the educational process are specified.

The practical significance of obtained results is that the dissertation materials provide a new scientific and objective interpretation of trends of the development of higher education in Ukraine in the first third of the twentieth century and provide the basis for understanding and analyzing the course of those processes that take place in the educational space of the present.

The conclusions and recommendations set out in the dissertation were introduced

into the educational process of the Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky (reference number 295/03-a of October 26, 2018), Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda (reference number 01/09-899 of December 14, 2018), Khmelnytsky Humanitarian Pedagogical Academy (reference number 605 of December 17, 2018).

Theoretical positions and scientifically generalized practical experience gained during the scientific search can serve as the basis for further historical and pedagogical research. It is expedient to use them when making encyclopaedias, preparing scientific articles, writing textbooks and training aids on the organization of higher education in Ukraine; teaching such courses as «History of Pedagogy», «Comparative Pedagogy», «Pedagogy of Higher School», «Philosophy of Education» in institutions of higher education and system of non-formal education; in the process of development and approbation of educational and scientific, scientific programs of training specialists at the master's, educational and scientific, scientific levels of higher education; writing and defense of master's theses and qualification theses (PhD).

The reliability of the obtained results was ensured by the use of a set of methods: *general scientific* (historical and pedagogical analysis, synthesis, generalization, comparison of scientific literature, normative and legal documents, archival materials), which became the basis for determining the dominant areas of study of the problem under investigation, characteristics of the procedural and informative components of reforms of higher schools in the first third of the twentieth century, and *historical and pedagogical*: historical and structural – it contributed to the development of the structure of the research, systematization of historical and pedagogical sources; historical and genesis – it enabled to reveal the state of the development of higher education in Ukraine on the edge of the XIX – XX centuries; historical and diachronic, criterion and complex – they provided justification of the stages and identification of the leading trends of the development of higher education in Ukraine in the period of 1901-1933; retro-praxymetric – it allowed to find out views of representatives of official authorities and scientific and pedagogical community of the first third of the twentieth century on the role, function, content of higher education; historical and prognostic – it formed the basis for determining trends in the development of higher education in Ukraine in the context of modern challenges;

exproportionalization – it contributed to the formulation of conclusions obtained as a result of analysis of the source base.

The source base of the research was provided by:

- documents and materials of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (F. 707 – «Administration of Kyiv Educational District»), the Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (Kyiv) (F. 166 – «Public Commissariat of Education»), The State Archive of Kyiv (F. 16 – «Kyiv University», F. R-346 – «The Higher Institute of Public Education»), the State Archive of Kharkiv Region (F. 3 – «The Office of Kharkiv Governor», F. 45 – «Kharkiv Six Voices Duma», F. 667 – «Kharkiv University of the Ministry of Public Education . 1805-1918», F. 669 – «Institute of Agriculture and Forestry in New Alexandria», F. 770 – «Kharkiv Technological University», F. 928 F. – «Kharkiv Veterinary Institute»);

- legislative acts of the period under study: General statute of Russian imperial universities (1884), statutes of branch institutes and their projects (1885-1917); rescripts, regulations, orders, circulars, rules published in the Collection of regulations and Orders on the Ministry of Public Education, the Collection of Laws and Orders of Workers' and Peasants' Government of Ukraine, All-Ukrainian Revolutionary Committee, the Collection of regulations, decrees, orders and prescripts on the People's Commissariat of Education of The Ukrainian Soviet Socialist Republic, which served as the basis for the reconstruction of the process of development of higher education in Ukrainian lands of the imperial era, the period of Ukrainian statehood, the Soviet Ukraine and the identification of leading trends of evolution of the phenomenon under study;

- law and regulation legal acts on higher education in Ukraine: «On Higher Education» (2014), «On Education» (2017), «The Concept of the Development of Education of Ukraine for 2015-2025», «The Concept of Development of Pedagogical Education» (2018), statutes of institutions of higher education of Ukraine, etc .;

- materials of periodicals and statistical collections of the period under study: «Journal of the Ministry of National education», «University news», «Notes of Kharkiv Imperial University», «Bulletin of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR», «Bulletin of the People's Commissariat of Education», «Bulletin of the Ukrainian Main Committee of professional and technical, special and scientific education»,

«The Forge of Education», etc., the pages of which reflected the substantive and procedural foundations of the organization of higher education in Ukraine, specifics of deployment of the process of sovietization in the context of implementing the policy of «*korenization*»;

- historical and pedagogical literature of the funds of the V. Vernadsky National Library of Ukraine, V. Korolenko State Scientific Library (Kharkiv), V. Sukhomlynsky State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, Central Scientific Library of V. Karazin Kharkiv National University;

- dissertations and abstracts of dissertations, monographs, reference and bibliographic literature on the issues of formation and development of higher education in Ukraine.

In the process of scientific research, it has been found that representatives of the official government and scientific and educational community of the first third of the twentieth century highly promoted the role of higher education.

It has been established that on the edge of XIX – XX centuries, the network of institutions of higher education consisted of three universities (Kharkiv, St. Volodymyr in Kyiv and Novorossiysk in Odessa) and four institutes (Kharkiv Technological University, Kyiv Polytechnic, Kharkiv Veterinary and Institute of History and Philology of Prince Bezborodko in Nizhyn). The peculiarities of the prevailing educational paradigm at that time (elimination of the autonomy of universities and deprivation of their right to collegial self-government, complete subordination of the institutions of higher education to the profile ministries and departments, regulation of all sides of the organization of the educational process, introduction of a system of appointments for teaching and administrative positions, implementation of the order about measures concerning more even distribution of students between particular universities, as well as rules and instructions governing the behavior of students both inside and outside an educational institution, updating requirements for strengthening the practical orientation of professional training of specialists with the deployment of an industrial revolution, aspiration of the scientific community and students to democratize university life) laid the foundations for the reform of higher education.

It has been found that representatives of the official government and scientific

and educational community of the first third of the twentieth century highly promoted the role of higher education in the change of not only socio-economic, but also spiritual standards of the society. However, the approaches in order to define its tasks, functions, content were not unambiguous and ranged from the ideology of higher education as the basis of socio-economic, spiritual, cultural progress of the state, the center of «free scientific thought», the pledge of dissemination of scientific knowledge among general population to the direction of the vector of its development into «proletarianization of higher school» taking into account the mental characteristics of Ukrainians, training of a qualified specialist for industry and national economy, a leader in public work and a leader of a labor collective.

In the work on the basis of defined criteria, the leading trends of development of higher education of Ukraine at each of the justified stages are revealed:

stage I (1901 – February 1917) is the stage of formation of the system of higher education of Ukraine in accordance with socio-political, socio-economic and educational determinants. Its main trends became: introduction of a broad discussion of the reforms of higher school planned by the Government of the Russian Empire; actuation of normative documents that cancelled or restricted the action of certain provisions of the university statute of 1884, preparation of a number of «Projects...» statutes of national universities and special institutions of higher education; formation of a network of private and public Higher Women's Courses with teaching programs that were closer to university programs; initiation by individuals and public organizations of the opening of institutions of higher education for men and women; intensive development of state higher special schools in certain regions;

stage II (March 1917 – 1920) is the stage of transformation of the system of higher education of Ukraine in the conditions of the national liberation struggle characterized by the following trends:

- during the period of the establishment of the Ukrainian statehood of the time of the Central Rada, the Hetmanate, the Directory – elaboration of the plan of the development of Ukrainian high school, which provided the introduction of the study of the Ukrainian language in all institutions of higher education; opening of new higher schools (Special and Professional University in Kiev, National University in

Kiev, Classical University in Kamianets, National Universities in provincial cities), the organization of the departments of Ukrainian studies in the existing institutions of higher education, start of the activities of the Pedagogical Academy with a two-year term of training teachers «in language and writing» for the Ukrainian secondary school, as well as the Ukrainian Academy of Arts; granting the state status to the universities of St. Volodymyr, Kharkiv and Novorossiysk;

- in the conditions of the stay of the Bolshevik forces in Dnieper Ukraine – creation of special councils in institutions of higher education and introduction of the post of commissar, which was assigned the functions of rector and vice-rector; abolition of current academic degrees and titles and introduction of a post of a teacher and assistant; cancellation of the rights and privileges granted to graduates of institutions of higher education; prohibition of teaching of theology and church law; elimination of graduation exams, scoring system of knowledge assessment and introduction of the mark «passed» in order to pass all subjects in accordance with the curriculum; establishment of three semesters of education; reduction of volumes of lectures; extension of terms of work practice; organization of preparatory courses and workers' faculties; elimination of universities and establishment of profile institutions of higher education on the basis of medical and law faculties; opening of Higher pedagogical courses in Kharkiv; opening of agricultural and polytechnic institutes in Odessa; transformation of teachers' institutes in pedagogical ones in Poltava, Kherson, Chernigov, Zhytomyr; creation of the Main Committee of professional and technical, special and scientific education;

stage III (1921 – 1933) is the stage of modernization of the system of higher education of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the context of the implementation of the basic provisions of the policy of korenization. The controversial trends were typical for this stage: from the formation of the national system of higher education (institutes of national education, technical colleges, higher three-year pedagogical courses, branch institutes) according to «horizontal lines» and «vertical lines»; introduction of the system of «internship», «practical training» for graduates, externship; study of Ukrainian studies subjects and teaching in Ukrainian; deployment of the activity of research and scientific departments to initiation of the process of

unification of higher education of the Ukrainian SSR in accordance with the standards of the whole Soviet Union.

The thesis defines the trends of the development of higher education of Ukraine in the present conditions, which are conditioned by its European choice and the desire to eliminate the crisis phenomena in the national system of higher education: subordination of the activity of institutions of higher education to the laws of the market economy; search of new sources of financing in the conditions of reduction of state support; formation of a marketing system of providing educational services; development of legal mechanisms of state administration of higher education, as well as higher education management at the regional level; transformation of monopoly control of state authorities on the quality of higher education and educational activity of institutions of higher education by introducing a national system of external and internal assurance of quality of higher education; intensification of the process of integration of national higher education into the European educational space; normalization of the network of institutions of higher education by introducing processes of their closure and merger; equalization in rights of higher theological and secular education; deceleration in the growth of private higher education; introduction of training of specialists with higher education according to educational and professional, educational and scientific, scientific programs at the following levels of higher education: initial (short cycle), bachelor's, master's, educational and scientific, scientific; distribution of distance education, computer training in conditions of transition to the era of smart, etc.

Key words: higher education, institutions of higher education, Dnieper Ukraine, development, stages, trends, reforms, 1901-1933.

LIST OF SCIENTIFIC PAPERS PUBLISHED ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Works in which the main scientific results of the dissertation are published

1. Kalinichenko T.M. Osoblyvosti orhanizatsiyi osvith'oho protsesu u spetsial'nykh zakladakh vyshchoyi osvity Naddniprians'koyi Ukrayiny na mezhi XIX

– XX stolit' [Features of the Organization of Educational Process in Special Institutions of Higher Education of Dnieper Ukraine on the Edge of XIX – XX Centuries]. *Pedahohika ta psykholohiya [Pedagogy and Psychology]: zbirnyk naukovykh prats' [Collection of Scientific Works]*. Kharkiv: KhNPU imeni H.S. Skovorody [KhNPU named H.S. Skovoroda], 2018. Vypusk [Volume] 60. S. [P.] 166-175.

2. Kalinichenko T.M. Stan i perspektyvy rozbudovy systemy vyshchoyi osvity v Ukrayini v umovakh natsional'no-vyzvol'noyi borot'by (1917-1919 rr.) [State and Perspectives of Development of Higher Education System in Ukraine in the Conditions of National Liberation Struggle (1917-1919)]. *Imidzh suchasnoho pedahoha. Pedahohichna osvita ta osvita doroslykh [Image of the Modern Pedagogue. Pedagogical and Adult Education]*, 2018. №6 (183). S. [P.] 52-56.

3. Kalinichenko T.M. Tendentsiyi rozvytku vyshchoyi osvity Naddniproians'koyi Ukrayiny (1900-1917 rr.) [Trends of the Development of Higher Education of Dnieper Ukraine (1900-1917)]. *Khumanytarny balkansky yzsledvannya. Plovdyv, B"lharyya [Humanitarian Balkan Studies. Plovdiv, Bulgaria]*, 2018. №1. S. [P.] 43-46.

4. Kalinichenko T.M. Transformatsiya systemy vyshchoyi osvity v Ukrayini v umovakh bil'shovvyts'koho perevorotu (1919-1920 rr.) [Transformation of the System of Higher Education in Ukraine in the Conditions of the Bolshevik Coup (1919-1920)]. *Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitniy shkolakh [Pedagogy of Formation of Creative Personality in Higher and Secondary Schools] : zbirnyk naukovykh prats' [Collection of Scientific Works]*. Zaporizhzhya : KPU, 2018. Vypusk [Volume] 60 (1). S. [P.] 29-34.

5. Kalinichenko T.M. Osoblyvosti rozvytku vyshchoyi osvity v Ukrayini (2014-2018 rr.) [Peculiarities of Development of Higher Education in Ukraine (2014-2018)]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky [Academic Notes. Series: Pedagogical Sciences]*. Kropyvnyts'kyy [Kropyvnytskyi] : RVV TSDPU im. V. Vynnychenka [Centralukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University], 2019. Vypusk [Volume] 174. S. [P.] 243-247.

Proceedings certifying approbation of the dissertation materials

6. Kalinichenko T.M. Henezys vyshchoyi zhinochoyi osvity v Naddnipryans'kiy Ukrayini na zlami XIX – XX stolit' [Genesis of Women's Higher Education in Dnieper Ukraine on the Edge of XIX – XX Centuries]. *Osnovni napryamy rozvytku pedahohichnoyi nauky* [Main Directions of Development of Pedagogical Science]: materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Materials of III International Scientific and Practical Conference] (m. Rivne, 07-08 hrudnya 2018 r. [07-08 December 2018]). Kherson : Vydav. dim [Publishing House] «Helvetyka», 2018. S. [P.] 20-24.

7. Kalinichenko T.M. Types of Material Encouragement of Students at the Universities of Dnieper Ukraine on the Edge of XIX – XX Centuries. *Progress of the Scientific World* : Proceedings of XXXIV International Scientific Conference. SI «Universum» (San Francisco, November 15, 2018). Morrisville : Lulu Press., 2018. P. 90-93.

8. Kalinichenko T.M. Pytannya rozbudovy vyshchoyi shkoly v Ukrayini u tvorchomu dorobku pedahohiv i hromads'kykh diyachiv 20-kh rokiv XX stolittya [The Issue of the Development of Higher Education in Ukraine in the Creative Work of Pedagogues and Public Personalities of the 20s of the Twentieth Century]. *Pid znakom Hryhoriya Skovorody : zoryanny chas ukrayins'koyi kul'tury. Humanistychna filosofiya osvity yak skladova uspishnykh posttotalitarnykh transformatsiy* [Under the Sign of Gregory Skovoroda: the Star Time of Ukrainian Culture. Humanistic Philosophy of Education as a Component of Successful Post-Totalitarian Transformations]: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Materials of IV International Scientific and Practical Conference] (m. Kharkiv, 06-07 hrudnya 2018 r. [06-07 December 2018]). Kharkiv. : KhNPU imeni H.S. Skovorody [KhNPU named H.S. Skovoroda], 2018. S. [P.] 15.

9. Kalinichenko T.M. Porivnyal'nyy analiz kursovoyi y predmetnoyi system orhanizatsiyi osvith'oho protsesu v universytetakh Naddnipryans'koyi Ukrayiny (kinets' XIX – pochatok XX stolittya) [Comparative Analysis of Course and Subject Systems of Organization of Educational Process in the Universities of Dnieper Ukraine (the End of the XIX – the Beginning of the XX Century)]. *Suchasni*

tendentsiyi u pidhotovtsi ta profesiyniy diyal'nosti fakhivtsiv sotsial'noyi haluzi [Contemporary Trends in the Training and Professional Activity of Specialists in the Social Sphere] : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. [Materials of All-Ukrainian Scientific and Practical Conference] (m. Kharkiv, 23 lystopada 2018 r. [23 November 2018]). Kharkiv. : KhNPU imeni H.S. Skovorody [KhNPU named H.S. Skovoroda], 2018. S. [P.] 52-54.

10. Kalinichenko T.M. Istoriohrafiya problemy tendentsiy rozvytku vyshchoyi osvity v Ukraini u pershiy tretyni XX stolittya [Historiography of the Problem of Trends of Development of Higher Education in Ukraine in the First Third of the Twentieth Century]. *Pedahohika i psykholohiya s'ohodennya : teoriya ta praktyka* [Pedagogy and Psychology of the Present: Theory and Practice] : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Materials of International Scientific and Practical Conference] (m. Odesa, 18-19 sichnya 2019 r. [18-19 January 2019]). Odesa : Pivdena fundatsiya pedahohiky [Southern Foundation of Pedagogy], 2019. S. [P.] 20-24.

11. Kalinichenko T.M. Problemy rozvytku vyshchoyi osvity v Ukraini v naukovykh refleksiyakh ukrayins'kykh doslidnykiv [Problems of Development of Higher Education in Ukraine in the Scientific Reflections of Ukrainian Researchers]. *Modernizatsiya ta naukovi doslidzhennya: paradyhma innovatsiynoho rozvytku suspil'stva i tekhnolohiy* [Modernization and Scientific Research: Paradigm of Innovative Development of Society and Technologies] : materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Materials of II International Scientific and Practical Conference] (m. Kyiv, 25-26 sichnya 2019 r. [25-26 January 2019]). Kyiv: Instytut innovatsiynoyi osvity [Institute of Innovative Education], 2019. S. [P.] 38-40.

Published works that additionally reflect the scientific results of the dissertation

12. Kalinichenko T.M. Osoblyvosti diyal'nosti vyshchykh navchal'nykh zakladiv v Ukraini u 20-i rr. XX st. [Features of the Activity of Institutions of Higher Education in Ukraine in the 20th of the XX Century]. *Naukovyy ohlyad: nauk. zhurnal* [Scientific Review: Scientific Journal]. Kyiv, 2017. №1 (33). S. [P.] 123-131.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1901-1933 pp.)	
1.1. Стан і тенденції розвитку вищої освіти України на межі ХІХ – ХХ століть.....	34
1.2. Погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості досліджуваного періоду на роль, функції, зміст вищої освіти.....	65
Висновки до розділу 1.....	92
Список використаних джерел до розділу 1.....	95
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ Й ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1901-1933 pp.)	
2.1. Формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант (1901-лютий 1917 pp.).....	109
2.2. Трансформація системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби (березень 1917-1920 pp.).....	140
2.3. Модернізація системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації (1921-1933 pp.).....	169
2.4. Тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів.....	207
Висновки до розділу 2.....	226
Список використаних джерел до розділу 2.....	232
ВИСНОВКИ.....	269
ДОДАТКИ.....	273

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження. Для досягнення Україною основних показників сталого розвитку виняткового значення набуває реформування системи вищої освіти, перегляд принципів, змісту, форм, організаційно-інституційних механізмів діяльності закладів вищої освіти, про що йдеться в Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Концепції розвитку освіти України на 2015-2025 рр.» (2015 р.) тощо. Реалізація чинних положень ґрунтується не лише на дотриманні світових стандартів, але й використанні національних надбань, оскільки розвиток вищої освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, які на певному історичному етапі ідеологічних і соціально-економічних реалій переростали в кардинальні освітні реформи.

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує період, що охоплює 1901-1933 рр., час, коли на зламі епох (імперська доба, українське державотворення, радянська Україна (УСРР)) відбувався активний пошук нової моделі вітчизняної вищої освіти. Системне дослідження тенденцій розбудови вищої освіти в Україні в зазначених хронологічних межах дасть змогу відтворити відносно повне і цілісне знання про їх розвиток в часі та просторі, здійснити ретроспективний аналіз процесу інституалізації закладів вищої освіти (ЗВО) різних типів і форм власності, зробити висновки з урахуванням викликів ХХІ століття.

Вивчення стану наукової розробки проблеми свідчить про підвищений інтерес дослідників до ретроспективного аналізу генези вищої освіти в Україні. Як засвідчує аналіз оприятлених робіт, більша їх частка сконцентрована на критиці ідеологічних догм і пошуку нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації й реконструкції відомих та маловідомих подій і явищ у визначеній площині (А. Алексюк, Л. Ваховський, Л. Вовк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, С. Золотухіна, О. Кірдан, О. Кузь,

В. Курило, В. Майборода, Л. Прокопенко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.). Для об'єктивного сприйняття процесу розвитку національної вищої освіти у визначених хронологічних межах важливе значення мають дослідження істориків: Н. Агафонова, К. Астахової, М. Виговського, О. Гуржія, В. Даниленка, З. Зайцевої, В. Калініченка, Г. Касьянова, М. Кузьменка, В. Липинського, А. Машкіна, І. Передерій та ін., локусом яких виступають ідеологічні, соціально-економічні й соціокультурні детермінанти розвитку українського суспільства в конкретний історичний період. У низці дисертацій, монографій, наукових статей представлено комплексне студіювання тенденцій розвитку окремих типів закладів вищої освіти України на зламі епох: університетів (Л. Зеленська, Г. Косінова, І. Курляк, С. Посохов, Н. Терентьєва, О. Чередник, Є. Черняк та ін.), інститутів (А. Веселов, Л. Зельман, В. Кізченко, І. Кравченко, І. Лікарчук, Є. Степанович та ін.), закладів вищої освіти для жінок (О. Аніщенко, О. Драч, О. Друганова, Л. Клевака, О. Кривошия, Л. Міхневич, М. Рижкова та ін.).

Утім, наявні наукові праці зосереджують увагу переважно на реконструкції державної політики у сфері вищої освіти, характеристиці її змісту, оприлюдненні статистичних даних про професорсько-викладацький склад, кількість студентів, матеріально-технічне забезпечення окремих закладів і установ вищої освіти й не дають змоги вичерпно відповісти на питання, які стосуються тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр. Пропоноване дослідження дає змогу заповнити ці прогалини на основі аналізу автентичних джерел.

Доцільність дисертаційної роботи посилюється потребою вирішення суспільних проблем і подолання соціально-педагогічних суперечностей між:

- інтеграцією національної системи вищої освіти з європейським освітнім простором і потребою в збереженні кращих вітчизняних освітніх традицій, зокрема на рівні управління у сфері вищої освіти, забезпечення її якості, формування правового статусу закладів вищої освіти різного типу і форми власності;

- об'єктивною вимогою реформування системи вищої освіти України в умовах переходу українського суспільства від командно-адміністративної до ринкової економіки й необхідністю прогнозування тенденцій її розвитку на основі осмислення вітчизняних здобутків;

- накопиченим досвідом організації вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр., що формувався на тлі піднесення суспільно-політичних рухів, активізації національно-культурного відродження, утілення в життя освітніх реформ та контрреформ, і фрагментарністю його неупередженого вивчення й узагальнення з метою урахування недоліків і актуалізації прогресивних надбань в умовах сьогодення.

Отже, актуальність означеної проблеми, недостатній рівень її вивчення в історико-педагогічному плані, об'єктивна необхідність усунення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження: **«Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901-1933 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих педагогічних навчальних закладах» (РК 31 – 200199004104).

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 3 від 25 квітня 2017 року).

Мета дослідження полягає у виявленні та характеристиці провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр. для усвідомлення перебігу реформаційних процесів національної системи вищої освіти в контексті сучасних викликів.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX – XX століть.

2. Систематизувати погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти.

3. Виявити провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр. й простежити їх динаміку на кожному з обґрунтованих етапів.

4. Окреслити тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів.

Об'єкт дослідження – розвиток вищої освіти в Україні упродовж 1901-1933 рр.

Предмет дослідження – провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у досліджуваний період.

У процесі дослідження використано комплекс **методів**, а саме: *загальнонаукові* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння наукової літератури, нормативно-правових документів, архівних матеріалів), що стали основою для визначення домінуючих напрямів вивчення досліджуваної проблеми, характеристики процесуально-змістових складників реформ вищої школи в період 1901-1933 рр; *історико-структурний* – сприяв розробці структури дослідження, систематизації історико-педагогічних джерел; *історико-генезисний* – дав змогу розкрити стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX – XX століть; *історико-діахронний та критеріально-комплексний* – забезпечили обґрунтування етапів і визначення провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр.; *ретро-праксиметричний* – дав змогу систематизувати погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти; *історико-прогностичний* – склав основу для визначення тенденцій розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів; *екстраполяційний* – сприяв формулюванню висновків, одержаних у результаті аналізу джерельної бази.

Джерельну базу дослідження становлять:

- документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (Ф. 707 – «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (Ф. 166 – «Народний комісаріат освіти»), Державного архіву м. Києва (Ф. 16 – «Київський університет», Ф. Р-346 – «Вищий інститут народної освіти»), Державного архіву Харківської області (Ф. 3 – «Канцелярія Харківського губернатора», Ф. 45 – «Харківська шестигласна дума», Ф. 667 – «Харківський університет Міністерства народної освіти. 1805-1918 рр.», Ф. 669 – «Інститут сільського господарства і лісівництва в м. Нова Олександрія», Ф. 770 – «Харківський технологічний інститут», Ф. 928 – «Харківський ветеринарний інститут»). Опрацьовані архівні матеріали є об'єктивним джерелом, що дає змогу дослідити розвиток вищої освіти в Україні упродовж 1901-1933 рр. крізь призму суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних детермінант, проте недостатнім для комплексного аналізу та цілісного відтворення окресленої проблеми;

- законодавчі акти досліджуваного періоду: Загальний статут імператорських російських університетів (1884 р.), статuti галузевих інститутів та їх проекти (1885-1917 рр.); рескрипти, постанови, розпорядження, циркуляри, правила, опубліковані у Збірниках постанов та розпоряджень по Міністерству народної освіти, Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, Всеукраїнського Револьюційного Комітету, Збірнику декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР, які склали основу для реконструкції процесу розвитку вищої освіти в українських землях і виявлення провідних тенденцій еволюціонування досліджуваного феномену;

- закони й підзаконні нормативно-правові акти з питань вищої освіти України: «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Концепція розвитку освіти України на 2015-2025 рр.» (2015 р.), «Концепція розвитку педагогічної освіти» (2018 р.), статuti закладів вищої освіти України тощо;

- матеріали періодичних видань та статистичних збірок досліджуваного періоду: «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Университетские известия», «Записки Императорского Харьковского университета», «Вісник Народного комісаріату освіти УСРР», «Бюлетень Народного комісаріату освіти», «Бюлетень Українського Головного комітету професійно-технічної і спеціально-наукової освіти», «Кузня освіти» тощо, на сторінках яких знайшли відображення змістові й процесуальні основи організації вищої освіти в Україні, специфіка розгортання процесу її радянзації в контексті запровадження політики «коренізації»;

- історико-педагогічна література фондів Національної бібліотеки України імені В.І Вернадського, Державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка (м. Харків), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського, Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В.Н. Каразіна;

- дисертації та автореферати дисертацій, монографії, довідниково-бібліографічна література з питань становлення й розвитку вищої освіти в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу третину ХХ століття.

Нижня межа дослідження – 1901 р. – пов’язана з оприлюдненням Височайшого рескрипту Государя Імператора на ім’я новопризначеного міністра народної освіти П. Ванновського про «необхідність негайного перегляду і виправлення університетського устрою». Цей документ послугував підставою для проведення низки реформ у галузі вищої освіти, каталізаторами яких стали: завершення промислового перевороту на українських землях Російської імперії й підвищення попиту на кваліфікованих працівників для різних галузей народного господарства; нежиттєздатність університетського статуту 1884 р. і деталізація змін до його основних приписів у чисельних інструкціях; посилення студентських виступів і усвідомлення науково-педагогічною громадськістю потреби

демократизації університетського життя.

Верхня межа дослідження – 1933 р. – зумовлена остаточною втратою Наркомосом УСРР законодавчої ініціативи в галузі вищої освіти, активізацією союзного уряду та його міністерств і відомств у цій сфері, що спричинило реорганізацію системи вищої освіти УСРР відповідно до запроваджуваної політики «зросійщення» й ухвалення «Типового статуту вищої школи Союзу РСР» (1934 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють етнічну територію Наддніпрянської України (Правобережна, Лівобережна, Південна Україна й Слобожанщина) із урахуванням державності та адміністративно-територіального поділу першої третини ХХ століття.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* подано комплексний аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901-1933 рр., що охоплює різні віхи розвитку українського суспільства (імперська доба, період українського державотворення, становлення радянської України (УСРР)); виявлено й схарактеризовано динаміку провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні на кожному з обґрунтованих етапів: *I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант* (широке обговорення громадськістю проєктованих реформ вищої школи; обмеження дії окремих положень університетського статуту 1884 р., розроблення низки проєктів статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських ЗВО для осіб чоловічої й жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл); *II етап (березень 1917 – 1920 рр.) – трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби* (від розроблення плану розбудови української вищої школи, організації кафедр українознавства в чинних ЗВО, започаткування діяльності Українського народного університету в Києві до ліквідації університетів і заснування профільних ЗВО, скасування чинних наукових

ступенів і звань, прав і привілеїв випускників, запровадження нового підходу до управління й організації освітнього процесу в ЗВО); *III етап (1921 – 1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації* (від формування національної системи вищої освіти за «горизонталями» і «вертикалями», уведення системи «практикантства», «практичного стажування», екстернатури, викладання українською мовою, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно із загальносоюзними стандартами); окреслено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів, як-от: розроблення дієвих механізмів управління вищою школою на загальнодержавному та регіональному рівнях; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; запровадження процесів закриття й об'єднання ЗВО; зрівняння в правах і статусі вищої богословської та світської освіти; поширення дистанційної освіти й комп'ютерного навчання тощо).

Подальшого розвитку набули відомості про стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX – XX століть; погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти; характеристика урядових реформ в галузі вищої освіти досліджуваного періоду, їхні переваги і недоліки.

У процесі наукового пошуку *уточнено* типи закладів вищої освіти на кожному з визначених етапів, їх чисельність, правові й організаційні засади діяльності, контингент студентів, особливості організації освітнього процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію тенденцій розвитку вищої освіти в Україні упродовж 1901-1933 рр. і дають підстави для усвідомлення й аналізу перебігу тих процесів, що відбуваються

в освітньому просторі ЗВО сучасності.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, *упроваджено* в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 295/03-а від 26 жовтня 2018 року), Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01/09-899 від 14 грудня 2018 року), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 605 від 17 грудня 2018 року).

Отримані в ході наукового пошуку теоретичні положення й науково узагальнений практичний досвід можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень. Їх *доцільно використовувати* при укладанні енциклопедичних видань, підготовці наукових статей, написанні навчальних посібників і підручників з питань організації вищої освіти в Україні; викладанні таких навчальних курсів, як «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Філософія освіти» у ЗВО й системі неформальної освіти; у процесі розробки й апробації освітньо-наукових і наукових програм підготовки фахівців на магістерському, освітньо-науковому й науковому рівнях вищої освіти; написанні та захисті магістерських робіт і кваліфікаційних наукових праць (PhD).

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом виступів на науково-практичних конференціях різного рівня: міжнародних – «Progress of the Scientific World» (San Francisco, 2018 p.), «Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій» (Харків, 2018 p.), «Основні напрями розвитку педагогічної науки» (Рівне, 2018 p.), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (Одеса, 2019 p.), «Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій» (Київ, 2019 p.); всеукраїнських – «Сучасні тенденції у підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі» (Харків, 2018 p.).

Основні положення й висновки дисертації обговорювалися та дістали

позитивну оцінку на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2016-2019 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 12 одноосібних публікаціях, із них 4 статті опубліковано в провідних наукових фахових виданнях України, які внесені до наукометричних баз, 1 стаття – у міжнародному періодичному виданні, 1 стаття – в інших виданнях, 6 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел до кожного розділу (усього 361 найменування, з них – 33 архівні справи), 15 додатків на 56 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 332 сторінки, із них основного тексту – 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1901-1933 рр.)

1.1. Стан і тенденції розвитку вищої освіти України на межі XIX – XX століть

На рубежі XIX – XX століть мережа закладів вищої освіти Наддніпрянської України охоплювала доволі обмежену кількість університетів та інститутів, у переважній більшості підпорядкованих Міністерству народної освіти Російської імперії. До першого типу належали університети: Харківський та університет св. Володимира в Києві, засновані у 1804 і 1834 рр. відповідно, а також Новоросійський в Одесі, створений у 1865 р. на базі Ришельєвського ліцею [5; 25; 126]. До другої групи належали вищі спеціальні навчальні заклади: Харківський ветеринарний та Ніжинський історико-філологічний інститути, які виникли в результаті реорганізації ветеринарного училища (1873 р.) та ліцею князя Безбородька (1875 р.), а також Харківський технологічний і Київський політехнічний, засновані у 1885 і 1898 рр. [32; 48; 122; 124].

Поряд із цим до названих закладів вищої освіти, які функціонували на початку досліджуваного періоду, окремі дослідники додають Вищі курси при Нікітському училищі садівництва і виноробства (Крим) та Катеринославське вище гірниче училище [7, с. 275; 23, с. 84].

Стосовно Вищих курсів при Нікітському училищі садівництва і виноробства зазначимо, що, з одного боку, вони дійсно мали певні риси закладу вищої освіти, оскільки право на зарахування до них мали випускники середніх (або вищих) навчальних закладів, викладачами на курсах були фахівці Нікітського ботанічного саду з вищою освітою, а вихованці по завершенні навчання одержували право працювати керівниками «великих

виробничих господарств» у галузі виноробства, вчителями виноробних навчальних закладів тощо. З іншого ж боку, вкрай обмежені кількість слухачів (одинадцять – дванадцять осіб) та термін навчання (2 роки) не дозволяють, на наш погляд, розглядати зазначені курси в якості повноцінного закладу вищої освіти [23, с. 85-86].

Що ж до Катеринославського вищого гірничого училища, заснованого у 1899 р. у місті Катеринославі (нині Дніпро), то на рубежі XIX – XX століть «вищим» воно було лише по відношенню до інших гірничих училищ імперії, оскільки з-посеред них це був єдиний навчальний заклад, для вступу до якого вимагалася середня освіта; водночас за такими показниками, як програма навчання, тривалість курсу (три – три з половиною роки), рівень підготовки випускників (надання звання гірничих техніків, а не інженерів) до розряду вищих на межі XIX – XX століть воно не належало, і тільки згодом, а саме у другому десятиріччі XX століття, набуло такого статусу [23, с. 69; 63, с. 77-79].

Діяльність університетів на початку досліджуваного періоду визначалася статутом 1884 р., у відповідності з яким кожен із них складався з факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного та медичного), і, підпорядковуючись Міністерству народної освіти, перебував під наглядом попечителя навчального округу (шкільної округи). Що ж до безпосереднього керівництва навчальним закладом, то воно здійснювалося ректором за участі, у відповідних випадках, ради і правління університету, деканів і факультетських зборів, а також інспектора студентів; викладання всіх предметів здійснювалося виключно російською мовою [60].

Ректор, згідно зі статутом, призначався міністром народної освіти з-посеред «ординарних професорів університетету» і затверджувався на посаді «височайшим наказом» на чотири роки; на нього покладалося «безпосереднє завідування всіма частинами управління» навчальним закладом «у визначених статутом межах» [60, с. 28-29].

Претендента на посаду декана, який відповідав за навчальний процес

на факультеті, призначав попечитель навчального округу з числа професорів, а право остаточного затвердження належало міністру (ст. 24 статуту).

Університетська рада, до якої належали всі професори під головуванням ректора, являла собою «вищу університетську інстанцію стосовно навчальних справ, через яку переважно факультети зносяться з попечителем», і мала «характер дорадчих зборів, що можуть висловлювати думки з найважливіших університетських справ, але не мають дійсної розпорядчої і керуючої функції» [8, с. 733].

Правління університету, яке складалося з деканів усіх факультетів і інспектора, очолював також ректор. Серед питань, які вирішувалися цим органом самостійно, переважали внутрішньогосподарчі та дрібні фінансові справи.

Факультетські збори, членами яких були всі професори факультету під керівництвом декана, самостійно розв'язували доволі обмежену кількість справ (іспити на вчені ступені, а також напівкурсів, курсові й підсумкові; залік півріч, видача свідоцтв випускникам тощо); більш важливі питання зазначеним органом лише обговорювалися, після чого передавалися для остаточного затвердження до університетської ради, правління навчального закладу або канцелярії попечителя навчального округу.

Своєрідну роль відігравав інспектор студентів, який затверджувався на посаді міністром за поданням попечителя навчального округу. Відповідно до статті 48 статуту він був зобов'язаний контролювати виконання студентами встановлених правил в університетських приміщеннях і «у випадку порушення порядку і добропристойності вживати заходи щодо їх відновлення, повідомляючи про це ректора»; на нього ж покладалося і спостереження, «по можливості», за поведінкою студентів поза університетською територією. При цьому сучасники підкреслювали, по-перше, що перебуваючи у складі правління навчального закладу, інспектор, незважаючи на свою некомпетентність, брав участь у вирішенні не тільки студентських, а взагалі всіх справ, які підлягали розгляду цим органом; по-

друге, його певну незалежність від керівництва університетом: «Не входячи до складу вченої колегії, він, разом із деканами, представниками факультетів, вирішує навчально-наукові питання, а його залежність від ректора послаблюється прямим підпорядкуванням попечителю округу» [3, с. 245].

До штату університету з навчальної частини належали професори (ординарні та екстраординарні), приват-доценти, лектори та посадові особи навчально-допоміжних установ.

Ординарні («повні») професори зазвичай очолювали кафедру, хоча не поодинокими були і такі випадки, коли на кафедрі (як правило, багатoproфільній) працював ще один ординарний професор. Що ж до екстраординарних професорів, то найближчим їх аналогом можна вважати доцентів, посада яких існувала в університетах після затвердження статуту 1835 р., але статутом 1884 р. не передбачалася. При цьому у статті 98 статуту 1884 р. зазначалося: «Підвищення екстраординарного професора до ординарного проводиться міністром народної освіти за поданням попечителя навчального округу... і здійснюється тільки за умови вакансій» [60, с. 48; 126, с. 224].

У відповідності з вимогами статуту, професором могла бути тільки особа, яка мала ступінь доктора «за розрядом наук, що відповідають його кафедрі»; крім того, для одержання звання професора треба було «довести здатність до читання лекцій на протязі не менше трьох років у званні приват-доцента або викладача іншого вищого навчального закладу» [60, с. 48]. Вакантна посада професора могла бути заміщена міністром «на його власний розсуд» або ж шляхом конкурсного обрання на факультеті, позитивного висновку університетської ради та остаточного затвердження міністром. До того ж сучасники наголошували, що на початку дії статуту 1884 р. «призначення професорів відбувалося звичайно без ради університету і прямої участі факультету», однак згодом «недоліки такого порядку були визнані самим міністерством, яке з 1899 р. почало надавати перевагу конкурсній системі» [3, с. 259].

Посаду приват-доцента було запроваджено ще в 40-і роки XIX століття для підготовки викладачів-початківців до професури. Згідно зі статтею 109 статуту 1884 р. на цю посаду могли претендувати: «а) особи, які мають вчені ступені; б) професори інших вищих навчальних закладів...; в) особи, що витримали іспит на ступінь магістра, але ще не захистили дисертацію, після отримання від одного з університетів свідоцтва на право викладання в званні приват-доцента». Це свідоцтво надавалося після ретельного вивчення «наукової підготовленості пошукувача цього звання». Для затвердження на посаді приват-доцента вимагалася згода факультетських зборів і дозвіл попечителя; університетській раді цей факт лише доводився «до відома» [128, с. 177]. Що ж до грошової винагороди приват-доцентів, то постійну одержували лише ті, хто читав обов'язкові курси лекцій; проведення необов'язкових курсів заохочувалося лише гонорарами, розмір яких зазвичай був невеликим, або і зовсім не заохочувалося [126, с. 164].

Стосовно викладацької діяльності лекторів (викладачів іноземних мов) статут був досить лаконічним. У ньому зазначалося, що за наявності вакансії лектора декан доводить про це «до загального відома», і по завершенні тримісячного терміну на факультеті відбувається конкурс серед бажаючих зайняти цю посаду. Переможець остаточно затверджувався попечителем навчального округу (ст. 114-115 статуту).

Навчальне навантаження статутом, а саме статтею 67, встановлювалося лише для професорів (шість годин на тиждень). Водночас певне уявлення про його формування надають статистичні дані, які свідчать, що наприкінці XIX століття на одного викладача вищої школи припадало приблизно 13 студентів [60, с. 43; 126, с. 160].

У студенти університету приймали «молодих людей (особи чоловічої статі), які одержали в гімназіях ... атестат або свідоцтво зрілості»; випускники інших середніх навчальних закладів отримували таке право, лише склавши в гімназії додаткові іспити з предметів, які не вивчали (наприклад, стародавні мови) [60, с. 53]. Серед документів, що були

необхідні для вступу в університет, вимагалось і «свідectво про бездоганну поведінку від місцевої поліції» (випускників поточного року ця вимога не стосувалася) [97, с. 32].

Кількісно прийом до університетів статутом не обмежувався, однак у 1899 р. міністерством було видано розпорядження про заходи щодо більш рівномірного розподілу студентів між окремими університетами «зادля запобігання на майбутнє переповнення деяких із них». Зокрема, до Харківського університету пропонувалося зараховувати юнаків, котрі закінчили середні навчальні заклади Харківського та Кавказького навчальних округів. Одночасно були встановлені і орієнтовні максимальні норми вступників. Утім, як зазначали сучасники, повною мірою втілити в життя зазначені заходи так і не вдалося [126, с. 146].

Починаючи навчання, кожен студент мав обрати один із навчальних планів, розроблених факультетом і затверджених Міністерством народної освіти. У документі визначалися «головні предмети, що складали фундамент учіння з обраного відділу, переважно в семестровій послідовності, предмети додаткові, вивчення яких за семестрами покладалося на вибір того, хто навчається, а також предмети, вивчення яких пропонувалося, але не ставилося в обов'язок». Перед початком кожного семестру студент, «беручи до уваги огляд викладання» (навчальний план), «обирав курси і заняття, відповідно до зазначених у навчальному плані предметів, з тими відступами, на які бажає мати дозвіл, і подавав укладений опис на розгляд і дозвіл декана» [8, с. 735-736].

Статутом передбачалася можливість надання матеріальної допомоги студентам, яка здійснювалася, по-перше, у вигляді стипендій із коштів державної скарбниці, різних відомств, установ, громад та приватних осіб, що обумовлювалися обов'язком подальшої служби по завершенні навчання «за призначенням»; по-друге, стипендій, «користування якими не було пов'язане з такими зобов'язаннями», і, по-третє, грошової допомоги в розмірі «для достатнього забезпечення першочергових потреб». При цьому в статуті

підкреслювалося, що призначення таких видів допомоги має відбуватися «згідно з правилами, затверджуваними міністром народної освіти» [60, с. 55-56].

За навчання в університеті з кожного студента стягувалася плата – за слухання лекцій та участь у практичних заняттях. Вона складалася з двох частин: «а) на користь університету... і б) особлива плата окремим викладачам, лекціями і керівництвом яких... студент бажає скористатися». Причому умови звільнення студентів від таких грошових внесків та остаточний розмір другої частини мали встановлюватися міністром (ст. 129, 130 статуту).

Зазначена вище друга частина оплати за навчання складала вже згадувану раніше гонорарну систему, яка була запроваджена статутом 1884 р.; при цьому, з одного боку, передбачалося, що вона стане стимулом для професорсько-викладацького складу в плані поліпшення якості читання лекцій і проведення практичних занять з метою залучення більшої кількості слухачів, а з іншого, – підвищить зацікавленість студентів в якісному засвоєнні знань, зокрема і в регулярному відвідуванні занять. Однак досвід реалізації цієї системи виявив низку недоліків, що негативно позначалися і на студентах, і на викладачах: по-перше, сумарний розмір плати за навчання постійно збільшувався, а по-друге, обтяжливий для студентів гонорар вельми нерівномірно розподілявся між викладачами, оскільки його розмір залежав не від якості їхньої праці, а від кількості студентів, що навчалися на конкретних факультетах і курсах (а також від кількості осіб, звільнених від обов'язкових грошових внесків) [3, с. 258; 8, с. 734].

Важливим елементом навчального процесу, поряд із лекціями, слугували згадувані в статті 129 статуту практичні заняття, які визнавалися одним із головних засобів засвоєння предметів, що вивчалися, знайомства з методами досліджень, оволодіння необхідними навичками подальшої професійної діяльності. На зростанні ролі цієї форми навчальних занять наголошував міністерський циркуляр від 21 липня 1899 р., в якому міністр

народної освіти зазначав: «Одним із кращих способів для досягнення бажаної мети я вважаю широку організацію практичних занять, наскільки це дозволяють чинні умови» [129, с. 708]. Щоправда, тогочасні «умови», зокрема недостатнє фінансування університетів, відсутність належної кількості лабораторій, спеціалізованих кабінетів, клінік, інших навчально-допоміжних установ часто-густо негативно позначалися на якості зазначеної складової навчального процесу [70; 126, с. 226].

Форми проведення практичних занять залежали від спеціалізації студентів. Наприклад, у вихованців фізико-математичних факультетів вони полягали у знайомстві з будовою і принципами роботи приладів, подальшому їх використанні у дослідженнях, приготуванні різних речовин та розчинів, хімічному і механічному аналізі ґрунту тощо; у студентів історико-філологічних факультетів – «в ознайомленні... з першоджерелами», в читанні і аналізі «пам'яток літератури», в перекладі й тлумаченні уривків з творів античних і середньовічних авторів; майбутні юристи практикувалися в обробці юридичних матеріалів, у викладенні і розробці наукових поглядів, упорядкуванні матеріалів про видатні твори правової літератури або законодавчої діяльності [54; 64, с. 26-27; 69].

Зазначені практичні заняття у певній мірі відігравали роль початкових елементів наукової роботи, однак «для заохочення студентів до наукових вправ» на більш високому рівні факультети, у відповідності зі статтею 134 статуту, щорічно пропонували своїм вихованцям «задачі, з призначенням, за задовільне їх виконання, залежно від достоїнства, медалі золотої або срібної, або почесного відгуку». При цьому кількість задач визначалася факультетами, а кількість медалей – університетською радою, «за погодженням із попечителем». Наочне уявлення про останнє надають правила про призначення медалей, розроблені університетом св. Володимира. Згідно з цими правилами передбачалося, що «кількість медалей визначається числом факультетів із таким розрахунком, щоб кожний із них щорічно міг мати в своєму розпорядженні принаймні 2 золоті і 2 срібні

медалі» [104, с. 7]. На кожную роботу, подану на конкурс, професори укладали рецензії, які друкувалися в університетських збірниках. Там же публікувалися і кращі студентські твори, відзначені медалями, про що, наприклад, свідчать «Записки імператорського Харківського університету» [65, с. 65; 108].

Поряд із цим в університетах існував і такий засіб заохочення студентів до наукової роботи, як грошові премії приватних осіб. Так, преміальна грошова нагорода, заснована на честь колишнього заслуженого професора Харківського університету В. Черняєва на фізико-математичному факультеті цього навчального закладу, надавалася з відсотків від капіталу, внесеного його родиною. Вона призначалася за кращий студентський твір на самостійно обрану тему в плані дослідження природи півдня Російської імперії. Переможець визначався на факультетських зборах після обговорення повідомлень рецензентів, а сама премія видавалася на щорічному урочистому акті (засіданні) факультету. Аналогічні премії з різних «відділів наук» існували і в інших університетах. У тому ж Харківському, як свідчить звіт про його діяльність за 1897 р., нараховувалося чотири такі премії [65, с. 64; 77].

Статутом, а саме статтями 74-84, регламентувалися і загальні питання проведення іспитів, яким підлягали студенти. Відбувалися ці випробування як на факультетах, так і «в спеціально призначених для цього університетських комісіях».

На факультетах передбачалося проведення «змагальних випробувань для надання стипендій і грошової допомоги», «перевірочних» (для допуску до практичних занять, заліку півріч тощо) та «напівкурскових» іспитів (останній вид випробувань спочатку передбачався лише на медичних факультетах, однак вже через п'ять років був запроваджений і на інших факультетах) [43].

Іспити в комісіях уявляли собою випускні екзамени; кількість комісій на кожному факультеті і їх персональний склад визначалися міністром; брати

участь у цих випробуваннях мали право тільки особи, яким «зарахована встановлена кількість півріч», а саме: на медичних факультетах, де термін навчання складав 5 років – 10 півріч, а на всіх інших – 8.

При цьому в статуті зазначалося, що детальні умови перевірочних, змагальних і напівкурсних іспитів на факультетах, а також «загальні для всіх університетів правила випробування в комісіях з викладенням вимог, які повинні виконати студенти», мають бути розроблені Міністерством народної освіти і затверджені міністром [60, с. 45-47].

Випускники, які задовольнили вимогам випускних іспитів, одержували, «відповідно до обсягу і якості виявлених знань», дипломи 1-го або 2-го ступеня. Це надавало вихідцям «з міщанського стану та стану сільських обивателів» право на зарахування «до спадкового почесного громадянства» або «особистого почесного громадянства» відповідно [60, с. 46-47]. Про переваги випускників при вступі на державну службу безпосередньо в статуті мова не йшла. Утім, вони були роз'яснені постановою Державної ради Російської імперії 1889 р., в якій підкреслювалося, що дипломи 1-го ступеня прирівнюються «до попередніх дипломів на ступінь кандидата, а дипломи 2-го ступеня – до свідоцтв, які видавали на звання дійсного студента» [105, с. 7].

Вищезгадані «звання дійсного студента» та «ступінь кандидата» були встановлені ще 1819 р., а порядок їх здобуття регламентувався (у загальних рисах) затвердженими пізніше (1835 та 1863 рр.) університетськими статутами [75, с. 476]. Зокрема, в статуті 1863 р. зазначалося, що студенти, які «склали випускні іспити на відмінно», удостоювалися, «після захисту представленої дисертації, схваленої факультетом», ступеня кандидата; решта випускників, які виявили «успіхи лише задовільні» (або не надали дисертації до захисту), набували «звання дійсного студента» [59, с. 49]. При цьому в § 13 «Положення про іспити на звання дійсного студента та на вчені ступені» (див. Додаток А) підкреслювалося: «Іспит на звання дійсного студента і на ступінь кандидата є одне і те ж, і надання цього звання... є результатом

меншої або більшої ґрунтовності знань» [81, с. 638].

Детальні умови таких іспитів оприлюднювалися у періодично оновлюваних (починаючи з 1837 р.) «Положеннях...», де, крім порядку їх проведення, зазначалися переваги випускників університетів на державній службі. Так, при вступі на цивільну службу особи, удостоєні звання дійсного студента, мали право на чин XII класу, а ступеня кандидата – на X чин. При зарахуванні на військову службу дійсний студент одержував перше офіцерське звання через 6 місяців, а кандидат – через три [3, с. 156; 75, с. 478; 78, с. 183; 132, с. 169].

Згідно зі статутом, кращі з вихованців могли бути залишеними в університеті «для приготування до вченого звання» з наданням стипендії (на протязі двох-трьох років) або без нього. При цьому в статті 135 зазначалося, що вибір претендентів повинен здійснюватися «за клопотанням факультетських зборів», але остаточне їх затвердження залежало «від позиції керівництва навчального округу» [46, с. 519; 60, с. 56].

Статутом 1884 р. передбачалося присудження двох учених ступенів – магістр і доктор (на медичному факультеті – тільки доктор), яких набували «поспідовно один за одним». Для одержання ступеня магістра (на медичному факультеті – доктора) потрібно було витримати досить складні магістерські екзамени і підготувати магістерську дисертацію, після захисту якої й присвоювався шуканий вчений ступінь. Від пошукувача наступного ступеня – доктора (на історико-філологічному, фізико-математичному і юридичному факультетах) вимагався лише публічний захист докторської дисертації.

Іспити на вчені ступені, регламентовані «Положенням...» 1864 р., відбувалися на факультетах «у присутності всього складу факультетських зборів» за участі офіційно призначених опонентів. При цьому міністру народної освіти надавалося право, «якщо він визнає за потрібне», залучати до участі у цих випробуваннях «осіб, які мають вчені ступені в тих галузях наук, з яких іспити відбуваються». Висновок факультету про надання вченого ступеня подавався на затвердження університетської ради [60, с. 46-47; 81;

117, с. 19].

Зазначимо, що більшість магістрів та докторів наук готували столичні (Санкт-Петербурзький та Московський) університети Російської імперії, однак й так звані «периферійні» не стояли осторонь. Так, наприкінці XIX століття в Харківському університеті 43% викладачів були колишніми його вихованцями; кандидатури для підготовки «до професорського звання», як правило, відбирали з-поміж тих випускників, які закінчили університет з дипломом 1-го ступеня і мали бажання та здібності до наукової роботи.

Магістранти після складання магістерських іспитів, підготовки та прочитання двох лекцій (однієї з теми, заданої факультетом, а другої, – за особистим вибором) набували вже згадуваного звання приват-доцента, що надалі і давало їм право читати лекції за своєю спеціальністю [126, с. 161, 245].

Запровадження низки правил, передбачених університетським статутом 1884 р., розпочалося невдовзі після введення його в дію. Так, у 1885 р. були затверджені правила поведінки студентів під час навчання, про залік півріч, плату за навчання, призначення стипендій і грошової допомоги. Що ж до правил проведення напівкурскових іспитів та іспитів у комісіях (випускних), то вони набули чинності дещо пізніше.

«Правила для студентів університету під час проходження курсу» доволі детально регламентували поведінку вихованців під час перебування на території навчального закладу (безперечна покірність начальству, справне відвідування занять, додержання правил пристойності і ввічливості тощо), а також поза університетом та в побуті (вимога носити форменний одяг і поза навчальним закладом, заборона одружуватись під час навчання, брати участь у таємних товариствах та гуртках); одним із пунктів конкретизувалися і стягнення, які керівництво могло накладати на студентів (зокрема арешт у карцері тривалістю від 24-х годин до чотирьох тижнів) [84; 88].

Одночасно з цим були введені в дію й «Правила про оплату за навчання в університеті», в яких встановлювався розмір та порядок внеску за

відвідування лекцій і практичних занять «на користь університету» та «особливої плати на користь окремих викладачів» (тобто згадуваного раніше гонорару); тут же зазначалася й можливість звільнення від цієї плати «незаможних студентів». Така пільга надавалася вихованцям «зразкової поведінки» з урахуванням результатів змагальних іспитів серед претендентів (окрім першого семестру, коли враховувалися оцінки атестату зрілості). Рішення про звільнення від оплати за навчання приймалося правлінням університету та затверджувалося попечителем навчального округу; діяло воно протягом півріччя (але могло бути і поновленим), а кількість звільнених не мала перевищувати 15% від загальної кількості студентів (окрім того, звільнялися від оплати і вихованці, які користувалися стипендіями, що були пов'язані з обов'язком подальшої служби за призначенням уряду) [95, с. 34-35].

У тому ж 1885 р. були затверджені передбачені статтею 132 статуту правила про умови надання студентам стипендій та грошової допомоги, скориговані у 1887 р. (зміни полягали в організації спеціальних змагальних випробувань між претендентами), та оновлені у 1890 р. після запровадження напівкурскових іспитів на всіх факультетах [93; 94; 101].

В оновленому документі конкретизувалися перелік студентів, які могли претендувати на виплати коштів із державної скарбниці (тільки незаможні студенти християнських віросповідань бездоганної поведінки, які успішно склали напівкурскові іспити), процедура призначення стипендії (послідовне обговорення відомостей про претендентів на факультеті, в правлінні університету і остаточне затвердження попечителем) та умови її продовження. Студенти 1-го курсу мали право лише на грошову допомогу (в першу чергу ті, які були нагороджені золотою і срібною медаллю гімназії). Цими ж правилами частково коригувалися і встановлені раніше (1885 р.) умови звільнення від плати за навчання (див. Додаток Б).

Наочне уявлення про кількість стипендіатів на початок досліджуваного періоду, джерела формування стипендіального фонду, звільнених від плати

за навчання та грошову допомогу надають тогочасні відомості про діяльність вітчизняних університетів. Так, в університеті св. Володимира у 1894 р. нараховувалося 2358 студентів, з яких лише 100 одержували стипендії (дещо більше 4%); 39 із цих стипендій фінансувалися з коштів державної скарбниці, 46 були засновані різними приватними особами та установами, а ще 15 виплачувалися з сум піклувального товариства, спеціально створеного при навчальному закладі. Водночас у Харківському університеті у той же час стипендіатами були майже 18% вихованців (на 1203 студента 213 стипендій, із них 53 – з обов’язком подальшої служби за призначенням уряду) [40, с. 24; 41, с. 39; 123].

Стосовно звільнення від плати за навчання слід зазначити, що в останньому десятиріччі XIX століття цією пільгою, як і передбачалося правилами, у всіх університетах користувалися близько 15% студентського контингенту. Що ж до грошової допомоги вихованцям, то крім вищезгаданих виплат із коштів державної скарбниці існували й благодійні, прикладом яких може слугувати встановлена в університеті св. Володимира 1896 р. таємним радником Н. Бунге. Вона призначалася правлінням навчального закладу за поданням факультетів «незаможним студентам», починаючи з п’ятого семестру навчання, «після того, як рекомендований... встиг виявити себе зразковою поведінкою і успішними заняттями наукою». Для збереження грошової допомоги на наступний рік вимагалося «дотримання всіх правил факультета, що визначають перебіг занять» [126, с. 149; 96].

Умови заліку півріч регламентувалися введеними в дію 1885 р. правилами, що передбачалися статтею 78 університетського статуту [92]. Зазначалося, що залік проводиться з метою забезпечення «старанного і ретельного, на протязі кожного півріччя, навчання студентів» за умови неухильного додержання обраного вихованцем «одного з затверджених належним чином навчальних планів» факультету; при цьому в документі підкреслювалося, що «для заліку півріч беруться до уваги надані студентом докази своєї старанності у вивченні предметів факультету, а оцінка

результатів його навчання проводиться урядовими комісіями», тобто відбувається лише на державних (випускних) іспитах (§§1, 2, 5 правил).

До переліку «доказів старанності» належали регулярне відвідування лекцій і участь у всіх заняттях, «які сприяють засвоєнню необхідних знань» (§7 правил), упорядкування конспектів лекцій та сумлінне виконання домашніх письмових робіт (творів, перекладів тощо) (§§ 8, 20), а також результати перевірочних іспитів, про які йшла мова в параграфі 10 правил; за їх допомогою перевіряли «знання студента, для доповнення і пояснення того, що виявилось недостатньо або хибно засвоєним». Проводилися ці іспити «у групах..., у вигляді запитань, адресованих кожному з присутніх окремо, ... але так, щоб і решта студентів могла слідувати за бесідою, беручи в ній участь (з дозволу викладача), і користуватися всіма зробленими при цьому вказівками».

На підставі висновків викладачів, які ґрунтувалися на вищезазначених «доказах старанності», факультетські збори (рада факультету) зараховували (або не зараховували) студенту півріччя. Вихованці, яким не були зараховані три півріччя поспіль або п'ять взагалі, підлягали виключенню з університету. У той же час «студент, якому зараховано вісім півріч, а на медичному факультеті десять», одержував випускне свідоцтво, необхідне для участі в державних (випускних) іспитах (§§ 21-23). Передбачався статут і такий вид періодичного контролю знань студентів, як напівкурсів іспити, запроваджені спочатку тільки на медичному факультеті (умови їх проведення були викладені в правилах, затверджених у 1887 р.) [100]. Однак через декілька років, оскільки досвід застосування «заліків півріч» виявив, що на практиці вони «звелися до звичайних екзаменів і репетицій, ... вкрай слабких і формальних», Міністерство народної освіти «з метою встановлення суворішого контролю за навчанням студентів» впровадило напівкурсів іспити і на інших факультетах [3, с. 288; 42, с. 36; 43].

У відповідності з правилами про ці випробування, затвердженими для кожного факультету окремо, вони поділялися на дві частини і проводилися

по завершенні 2-го і 4-го семестрів; розподіл екзаменаційних предметів між першою і другою частинами здійснювався факультетом і затверджувався міністром народної освіти; при цьому непарні семестри завершувалися іспитами, встановленими, з дозволу попечителя, факультетом (по суті справи аналогом «заліку півріч»).

Іспитові комісії з кожного предмета очолював декан (за його відсутності – «старший із членів факультету»), склад формувався із професорів і приват-доцентів (у кількості не менше трьох осіб); крім того, «за розсудом міністра» до її складу могли залучатися і «уповноважені ним особи». Якість відповідей на екзамені оцінювалася за п'ятибальною шкалою; для того, щоб витримати напівкурсів іспити, треба було не мати двійок із жодного предмету і одержати не менше $3 \frac{1}{2}$ «у загальному підсумку балів».

Студенту, який успішно завершив випробування з предметів першої частини іспитів, остаточно зараховували два півріччя, з другої – чотири. У випадку, коли вихованець університету не витримав певної частини напівкурсів іспиту, повторний іспит дозволявся лише через рік. Студенти, які не склали бодай одну із частин напівкурсів іспиту упродовж восьми півріч після вступу до університету, виключалися з навчального закладу.

При цьому слід зазначити, що відокремлено у цьому плані знаходився юридичний факультет, на якому випробування поділялися не на дві, а на три частини і проводилися після другого, четвертого і шостого семестрів [3, с. 289; 91].

Свідоцтва про успішно витримані напівкурсів іспити (із означенням одержаних з кожного предмету оцінок) разом із випускним свідоцтвом про залік всіх півріч подавалися випускниками до особливих факультетських іспитових комісій, щорічно створюваних для проведення завершальних випробувань (державних екзаменів). Вони відбувалися у відповідності з правилами, введеними в дію згідно зі статтею 80 університетського статуту.

Зазначені правила були індивідуальними для кожної з факультетських іспитових комісій, однак відрізнялися лише складом екзаменаційних

предметів (підкреслимо, що серед цих предметів не було дисциплін, складених раніше під час напівкурскових іспитів). Що ж до обсягу знань із кожного предмету, то він визначався затвердженими у 1885 р. «Екзаменаційними вимогами, котрим повинні задовольняти ті, хто завершив курс університетів» (індивідуальними для кожного факультету), які одночасно обумовлювали і зміст викладання. Наочне уявлення про них надають, наприклад, екзаменаційні вимоги до випускників історико-філологічних факультетів [3, с. 292; 17].

До складу факультетської іспитової комісії належали голова (представник іншого університету) та члени (з числа власних викладачів), що призначалися міністром народної освіти. Відбувалися завершальні іспити у два етапи (для випускників, які претендували на диплом 1-го ступеня, було запроваджено попередній іспит у вигляді перевірки та оцінювання творів, виконаних ними «на визначену факультетом тему»). Перший являв собою письмовий іспит («письмові відповіді»); студенти, які склали його успішно, допускалися до другого, тобто усного випробування (відбувалися за білетами). Крім обов'язкових предметів, під час усних іспитів випускники екзаменувалися і з двох додаткових, обраних ними на власний розсуд. Якість відповідей на обох етапах оцінювалася так: «досить задовільно», «задовільно» і «незадовільно» [89, с. 4-5; 98, с. 6; 99, с. 8-9].

Екзаменаційна комісія, ґрутуючись на результатах випускних іспитів, приймала рішення про видачу дипломів. Дипломи 1-го ступеня надавалися особам, котрі мали не менше половини оцінок «досить задовільно» (інші «задовільно»); решта студентів, які успішно склали екзамени, одержували дипломи 2-го ступеня. Що ж до вихованців, які не витримали іспитів, то вони мали право через рік екзаменуватися повторно [89, с. 6].

По завершенні іспитів голова кожної екзаменаційної комісії разом із протоколами окремих випробувань подавав попечителю навчального округу підсумковий звіт про діяльність комісії. Попечитель на їх основі складав власний висновок, після чого всі ці документи подавалися до Міністерства

народної освіти [68; 71; 99, с. 12].

Про вимогливість членів комісії на завершальних випробуваннях в університетах свідчать звіти навчальних закладів. Так, на випускних іспитах в університеті св. Володимира у 1889 р. із 134-х студентів незадовільні результати виявила 31 особа, тобто практично кожний четвертий вихованець; що ж до ранжування дипломів, то наочне уявлення про нього надають відомості цього ж навчального закладу про підсумки іспитів у 1894 р.: серед юнаків, які успішно їх завершили, дипломи 1-го ступеня в історико-філологічній комісії одержали 6 осіб (із 9-ти), в юридичній комісії – 117 з-посеред 168-ми, в комісіях фізико-математичних (по відділенням математичних та природничих наук) – 13 (з 21-го) [20, с. 7; 40, с. 22].

На відміну від університетів, діяльність спеціальних вищих навчальних закладів, які функціонували в Наддніпрянській Україні на межі досліджуваного періоду, регламентувалася окремими для кожного з них статутами, хоча ця індивідуальність була відносною. Так, статuti Харківського технологічного, Ніжинського історико-філологічного, Київського політехнічного та Харківського ветеринарного інститутів, певним чином вирізняючись частиною положень від викладених у загальноуніверситетському статуті, майже дослівно співпадали з установчими документами споріднених закладів вищої освіти інших регіонів Російської імперії (Санкт-Петербурзького технологічного та історико-філологічного, Ризького політехнічного і Казанського ветеринарного інститутів відповідно) [23, с. 172].

У спеціальних вищих навчальних закладах, як і в університетах, діяв принцип одноосібного керівництва, яке покладалося на директора, призначеного міністром народної освіти. Він, як і ректор університету, підпорядковувався попечителю навчального округу (винятком у цьому плані був Київський політехнічний інститут, який перебував у підпорядкуванні Міністерства фінансів; його директор обирався міністром цього відомства і керівництву з боку попечителя не підлягав). Безпосереднє управління

навчальним закладом директор здійснював за допомогою двох очолюваних ним органів, аналогічних раді та правлінню університету: навчальні справи були прерогативою навчального комітету (у Харківському технологічному інституті), конференції (у Ніжинському історико-філологічному) або ради інституту (у Київському політехнічному та Харківському ветеринарному інститутах), до складу яких входили професори та інспектор студентів (або викладач закону Божого). Що ж до аналогу правління університету, то, наприклад, у Харківському технологічному інституті цю роль відіграв господарчий комітет, а в Ніжинському історико-філологічному та Київському політехнічному – правління (у Харківському ветеринарному інституті подібна структура статутом не передбачалася); при цьому зазначений орган складався «з числа осіб, які викладають в інституті», та «із завідувачів окремими навчальними установами» навчального закладу [33а; 79, с. 66; 122]. Якщо вищий спеціальний навчальний заклад поділявся на відділення (наприклад, Київський політехнічний інститут складався з чотирьох відділень: хімічного, механічного, інженерного і сільськогосподарського), то кожне з них очолював декан, призначений міністром; під його керівництвом проходили збори відділення (аналог факультетських зборів в університетах) у присутності всіх професорів; крім того, на окремі засідання могли запрошуватися і деякі викладачі, але з правом дорадчого голосу (зазначимо, що Харківський ветеринарний і Ніжинський історико-філологічний інститути на відділення не поділялися) [6, с. 528; 51; 122].

Штат вищих спеціальних навчальних закладів по навчальній частині, як і в університетах, складали професори та викладачі (крім Харківського ветеринарного інституту, де існували посади доцента та приват-доцента); в інститутах технічного спрямування (Харківському технологічному та Київському політехнічному) була передбачена посада ад'юнкта (ад'юнкт-професора).

Претендувати на професорські посади, як правило, могли особи,

«відомі працями у даній галузі, котрі володіють викладацьким даром», з числа докторів «по розряду наук, які відповідають кафедрі», а на посади ад'юнктів (ад'юнкт-професорів) – з числа магістрів. Від викладачів вимагалася наявність вищої освіти, що відповідала «предметам викладання» (викладачами іноземних мов, креслення, малювання тощо могли бути і випускники середніх навчальних закладів, які одержали «право на викладання у вищих і середніх навчальних закладах від Міністерства народної освіти») [79, с. 65-66].

Заміщення вакантних професорських посад в інститутах здійснювалося або безпосередньо міністром, або шляхом конкурсу. Утім, вирішальне слово залишалося за міністром. Так, наприклад, у Харківському технологічному інституті навіть за умови проведення конкурсу навчальний комітет лише обговорював «достоїнства всіх кандидатів» та подавав (через попечителя навчального округу) свої міркування міністру народної освіти, який і вирішував остаточно питання про заміщення посади «одним із представлених кандидатів» [124, с. 88]. Що ж до вакантних посад викладачів, то вони могли заміщуватися особисто директором, інститутською радою, навчальним комітетом або конференцією і остаточно затверджувалися попечителем.

Наголосимо, що на відміну від університетів вищі спеціальні навчальні заклади не мали права надавати вчені ступені доктора і магістра; єдиним винятком у цьому плані, який стосувався виключно ступеня магістра, були ветеринарні інститути (зокрема, Харківський). Про це свідчать затверджені 1894 р. «Правила про іспити на вчені ветеринарні ступені», де поряд із регламентацією випускних іспитів (для надання звання ветеринара) встановлювався і порядок випробувань претендентів на присвоєння вченого ступеня «магістр ветеринарних наук». Вони полягали «в іспитах з усіх теоретичних і практичних предметів ветеринарної медицини» та в публічному захисті дисертації [102, с. 15, 19].

Водночас наукову атестацію викладачів тих наук, які не належали до переліку дисертаційних (відповідно до «Положення про іспити на звання

дійсного студента і на вчені ступені» від 4 січня 1864 р.), спеціальні вищі навчальні заклади здійснювали самостійно. Вона полягала у наданні наукового звання «ад'юнкта», яке слугувало однією з переваг при заміщенні професорських вакансій. Вимоги до претендентів на це звання дещо різнилися між собою, але обов'язково передбачали наявність стажу «практичної діяльності» з обраної спеціальності (на інженерній посаді), стажування на одній із інститутських кафедр «терміном до двох років», успішно складених іспитів «за програмою, схваленою відділенням інституту, що відповідає іспитам на ступінь магістра Російських університетів», публічного захисту підготовленої дисертації та проведення двох «пробних» лекцій (тема однієї пропонувалася відділенням, друга обиралася претендентом самостійно). При цьому інженерам, які були авторами «грунтовних самостійних наукових праць... з фахових предметів», звання ад'юнкта могло надаватися, «з дозволу міністра, без особливого іспиту, після захисту дисертації і прочитання пробних лекцій», а «в окремих випадках – і без подання та захисту дисертації і прочитання пробних лекцій» [6, с. 525; 80, с. 357].

Порушувалися в установчих документах вищих спеціальних навчальних закладів і питання про вступ до них, про плату за навчання та про умови звільнення від цього внеску, про надання стипендій, про перебіг навчального процесу, про періодичні і випускні іспити вихованців, але в доволі стислому вигляді. Детальна ж регламентація розв'язання кожного з цих питань наводилася в правилах, розроблених у різний час із урахуванням специфіки кожного з інститутів. Цим обумовлювалися певні розбіжності у підходах до вирішення одних і тих же питань.

Так, певним чином відрізнялися умови вступу до спеціальних вищих навчальних закладів. Зокрема, в Харківському технологічному інституті право на зарахування мали випускники гімназій, реальних училищ та «інших середніх навчальних закладів», курс яких визнавався міністром народної освіти достатнім для всупу до нього (див. Додаток В). Аналогічні вимоги

висувалися до абітурієнтів і в Київському політехнічному інституті. У той же час у Ніжинському історико-філологічному інституті до визначеного переліку додавалися юнаки, які успішно завершили навчання «у філософських класах духовної семінарії», а в Харківському ветеринарному інституті студентами могли стати особи чоловічої статі, які закінчили шість класів восьмирічної гімназії [63, с. 65; 86, с. 1; 122, с. 73; 124, с. 76].

По-різному відбувалося і зарахування до цих навчальних закладів. Наприклад, у Харківському технологічному інституті воно проходило у вигляді конкурсу атестатів, і у випадку, «коли кількість бажаючих... перевищить число вільних вакансій», між усіма кандидатами проводився «змагальний екзамен з математики, фізики і російської мови в межах гімназичного курсу». Вакансії займали ті, хто одержав на цьому екзамені більше балів. Підкреслимо, що при зарахуванні до цього навчального закладу перевага за рівних умов надавалася випускникам місцевих середніх навчальних закладів [44, арк. 4; 47; 87, с. 171-172]. У Харківський ветеринарний інститут без іспитів зараховували осіб, «які надали належне свідоцтво про засвоєння предметів навчального курсу принаймні перших шести класів гімназії»; вихованці духовних семінарій вступали в означений навчальний заклад «не інакше, як після іспитів,... встановлених для переведення з 6-го в 7-й клас гімназій»; що ж до випускників реальних училищ «з додатковим при них класом», то вони підлягали вступному випробуванню з латинської мови [86, с. 1; 127, с. 8]. Але найбільш суворі вимоги висувалися до вступників в Київському політехнічному та Ніжинському історико-філологічному інститутах. У першому всі особи, що мали право вступу до нього, підлягали конкурсним випробуванням з математики, фізики і російської мови «в обсязі гімназійного курсу», а в другому, – складали вступні іспити «з предметів, призначених конференцією, і обов'язково зі стародавніх мов» [63, с. 65; 122, с. 73].

Розв'язання питань організації навчального процесу (розроблення планів і програм викладання; розподіл предметів викладання за курсами,

кабінетами, лабораторіями і майстернями, з визначенням необхідного для кожної дисципліни часу; установлення порядку контролю за заняттями студентів) установчими документами спеціальних вищих навчальних закладів покладалося на структури, що були аналогами університетської ради (навчальний комітет, рада або конференція інституту), але за умови їх остаточного затвердження міністерством. При цьому, як свідчить практика, теоретичні предмети вивчали на молодших курсах, а на старших переважали спеціальні; викладання здійснювалося як на лекціях, так і шляхом групових практичних занять [7, с. 151; 79, с. 64]. Що ж до обов'язків студентів, то вони регламентувалися «Правилами для студентів...» (індивідуальними для кожного інституту) і полягали в обов'язковому відвідуванні «лекцій і практичних занять, означених у розкладі», участі в репетиціях, виконанні графічних робіт тощо [86, с. 8; 87, с. 186]. Спостереження за дотриманням означених вимог, як і в університетах, покладалося на інспекцію інституту (інспектора студентів та його помічників), яка здійснювала нагляд «за дотриманням належного порядку в помешканнях інституту», а «при можливості» - і поза його межами [24, с. 13; 79, с. 66].

У всіх вищих спеціальних навчальних закладах, ураховуючи їх специфіку, особлива увага приділялася практичним заняттям. Про це, наприклад, свідчать «Правила для студентів...» Харківського технологічного інституту, в яких цілий підрозділ був присвячений питанням роботи в майстернях та виконанню графічних робіт (в залежності від предмету – малювання, креслення або проектування, які включали розрахунково-теоретичну частину, а також детально розроблені програми з термінами виконання всіх завдань). Крім того, важливою складовою практичних занять у цьому навчальному закладі були також організація і проведення практики на різних промислових підприємствах [50; 56; 87, с. 188-189].

У Ніжинському історико-філологічному інституті, який був навчальним закладом гуманітарного спрямування, до практичних занять належали «вправи з перекладу російських текстів на стародавні мови»,

«перевірка домашнього читання стародавніх авторів» тощо. Поряд із цим студенти останнього (четвертого) курсу проходили практику в гімназії, створеній при інституті «для практичного вправлення у викладанні», що полягало у попередньому вивченні досвіду кращих викладачів та подальшому самостійному проведенні уроків (чотири уроки із стародавніх мов та один з російської мови; крім того, студенти-історики проводили по два уроки історії, а студенти-славісти – по три уроки з церковно-слов'янської мови та історії російської літератури) [55, арк. 36; 66; 67].

Регламентувався тими ж самими «Правилами...» і порядок періодичного контролю за навчанням вихованців, який здійснювався у формі репетицій та перевідних (з курсу на курс) іспитів.

Репетиції проводилися після вивчення певних розділів предмета або у заздалегідь встановлені терміни. Вони являли собою повторення матеріалу одночасно з усними чи письмовими відповідями на запитання. Порядок їх проведення встановлювався кожним закладом вищої освіти самостійно. Так, наприклад, у Харківському технологічному інституті репетиції проводилися тільки на перших двох курсах, у Харківському ветеринарному – з першого по третій включно, а в Ніжинському історико-філологічному на всіх курсах [86, с. 9; 87, с. 187; 90, с. 761]. При цьому в Харківському технологічному інституті вони відбувалися щотижня (але не з усіх предметів), у той час як у Харківському ветеринарному – лише «по завершенні першого (осіннього) навчального півріччя... з усіх предметів, що викладалися на кожному курсі». Тобто в цьому навчальному закладі репетиції, по суті справи, були аналогом перевірочних іспитів для «заліку півріч» в університетах [86, с. 9; 106, арк. 2-5; 115, арк. 2].

Перевідні іспити у спеціальних вищих навчальних закладах відігравали роль, аналогічну університетським напівкурсним випробуванням. Проводила ці іспити предметна комісія, до складу якої, як правило, належали викладач цієї дисципліни і асистент; допускалися до курсового іспиту студенти, які виконали всі передбачені практичні роботи і мали задовільні

середньорічні оцінки з тих предметів, за якими відбувалися репетиції («в окремих випадках» вихованцям могли дозволити участь у випробуваннях і при наявності однієї незадовільної оцінки).

Переважає більшість цих іспитів відбувалася в усній формі, при цьому питання виймалися «по жеребу, в формі білету» (члени предметної комісії могли пропонувати і додаткові питання, «які стосувалися змісту білету»). Оцінювання відповідей (як усних, так і письмових) відбувалося за п'ятибальною системою (в Харківському технологічному інституті – шестибальною, яка включала і оцінку «0», що означало «відсутність будь-яких знань»). Із тих дисциплін, де крім усного іспиту проводився і письмовий, або відбувалися репетиції чи практичні роботи, перевідна оцінка обчислювалася як середнє арифметичне [49; 86, с. 9-10; 87, с. 190-191].

Умовою переведення студента на наступний курс була відсутність незадовільних річних оцінок з будь-якого предмету, однак за наявності деяких винятків. Так, у Ніжинському історико-філологічному інституті, як виключення, дозволялося переведення «при відмітці менше 3-х тільки з одного предмета»; можливість «умовного» переведення існувала і в Київському політехнічному інституті (за умови ліквідації заборгованості після канікул) [63, с. 68; 90, с. 760].

Означеними «Правилами для студентів...» (окремими для кожного з інститутів) регламентувалася і поведінка вихованців та методи покарання за її порушення. Зокрема, перелік покарань, які накладалися «відповідно до ступеня провини... інспектором, директором або радою» Харківського ветеринарного інституту, цілком відповідав застосовуваним в університетах (від догани до «виключення з інституту»; передбачався і арешт у карцері). У той же час у Харківському технологічному інституті широкими повноваженнями (у порівнянні з директором та інспектором) у цьому плані володів спеціальний орган – дисциплінарний інститутський суд. При цьому зазначимо, що хоча правилами цього навчального закладу і не передбачалося ув'язнення вихованців у карцері, архівні дані свідчать про періодичне

застосування такого заходу [22, арк. 4-5; 86, с. 11-12; 87, с. 182].

По завершенні курсу навчання (у Харківському технологічному інституті – п'ятирічного, в інших трьох спеціальних вищих навчальних закладах Наддніпрянської України – чотирирічного) студенти підлягали завершальним (випускним) випробуванням, які в кожному університеті мали свою специфіку.

Так, у Ніжинському історико-філологічному інституті умови завершальних випробувань (вимоги стосовно допуску, склад комісії, розподіл іспитів на письмові й усні, використання білетної системи під час усних іспитів тощо) цілком відповідали застосовуваним на перевідних з курсу на курс, але з двома доповненнями. По-перше, остаточна оцінка з будь-якого предмету обчислювалась як «середній бал». По-друге, діяло правило, що «при оцінці менше «3» на випускному іспиті хоча б із одного предмету» випускник позбавлявся права одержати атестат на звання вчителя гімназії, але «на підставі особливого клопотання конференції» міг бути залишений «на другий рік на четвертому курсі» [90, с. 760].

У Харківському ветеринарному інституті для випускних випробувань на звання ветеринара із кожного предмету створювалася комісія у складі не менше двох членів ради інституту; самі іспити поділялися на теоретичні і практичні, причому перші проводилися «по завершенні повного курсу» із застосуванням білетної системи, а другі могли відбуватися і «впродовж останнього (четвертого) навчального року»; рівень знань оцінювали словесними виразами «незадовільно», «задовільно», «вельми задовільно». Одна незадовільна оцінка, одержана під час випускних іспитів з будь-якого предмету, не позбавляла претендента права продовжувати іспити (повторне випробування з цієї дисципліни призначалося не раніше, ніж через три місяці); у випадку другої незадовільної оцінки випускник припиняв іспит і міг повторити його (з усіх предметів) по завершенні шестимісячного терміну або пізніше; особи, які не склали і повторного іспиту, більше до випускних випробувань не допускалися [102].

Державні іспити у Харківському технологічному інституті з формальної точки зору були подібні іспитам в комісіях при університетах. Так, для їх проведення при кожному з двох відділень цього навчального закладу (механічного і хімічного) міністром народної освіти щороку створювалися особливі комісії; він же затверджував програми випробувань (попередньо розроблені навчальним комітетом інституту); самі іспити, як і в університетах, відбувалися по завершенні весняного півріччя.

На кшталт університетських правил, випускники мали відповідати певним вимогам: до випробування допускалися юнаки, які закінчили повний курс навчання, виконали всі призначені практичні роботи і проекти (оцінені не нижче ніж у 3 бали), мали середні оцінки з усіх предметів не менше 3-х балів.

Водночас зміст випускних іспитів суттєво відрізнявся від випробувань в екзаменаційних комісіях університетів, про що свідчить стаття 4 «Правил...» про остаточні випробування студентів цього навчального закладу: «В основу іспитів у комісіях покладено проекти, виконані студентами під час навчання. Іспити проводяться відповідно до програм, розроблених навчальним комітетом інституту і затверджених міністром народної освіти. В програмах наводяться вимоги, які висуваються до випускників під час захисту ними поданих проектів... При цьому сам іспит стосується змісту одного з проектів. Тема проекту завчасно визначається навчальним комітетом» [85, с. 197-198].

Інакше кажучи, завершальне випробування в Харківському технологічному інституті полягало в захисті одного з технічних проектів з конкретної дисципліни, який виконував студент під час навчання, і в проведенні іспиту з цього предмету. Для надання звання інженера-технолога або технолога враховувалися результати цього іспиту і всіх перевірних з курсу на курс; звання інженера-технолога надавалося юнакам, які закінчили інститут з середніми оцінками зі спеціальних предметів не нижче «4»; такі ж самі оцінки вимагалися і з кожного виконаного під час навчання проекту, а з

додаткових дисциплін середня оцінка мала дорівнювати 3½ бали (або перевищувати цю цифру). Усім іншим випускникам надавалося звання технолога (за відсутності у них незадовільних оцінок) [52, арк. 7-19].

Навчання у спеціальних вищих навчальних закладах, як і в університетах, було платним, і в закладах технічного спрямування ці студентські внески «з дозволу попечителя навчального округу» могли частково використовуватися і на виплату стипендій особам, «залишеним при інституті для підготовки до викладацької діяльності», тобто для одержання звання ад'юнкта (зазначимо, що спеціальні вищі навчальні заклади гуманітарного профілю, зокрема Ніжинський історико-філологічний інститут, професорсько-викладацькі кадри самостійно не готували, а направляли своїх стипендіатів для підготовки «до професорського звання» в університети) [23, с. 218; 63, с. 64; 79, с. 59].

Право на звільнення від плати за навчання, як і в університетах, мали лише юнаки, «які виявили зразкову поведінку і старанність у навчанні», з числа незаможних студентів християнських віросповідань; під час обговорення клопотань стосовно надання такої пільги навчальним комітетом, конференцією або радою вищого навчального закладу бралися до уваги: «а) для щойно зарахованих до інституту – одержані ними свідоцтва із середніх навчальних закладів; б) для всіх інших студентів – оцінки, одержані на репетиціях та курсових іспитах»; число звільнених від плати за навчання не мало перевищувати 15% від загальної кількості студентів [86, с. 4-5; 87, с. 173-174].

Аналогічні вимоги стосовно успіхів у навчанні та зразкової поведінки висувалися і до претендентів (з числа незаможних студентів «християнських віросповідань») на стипендії з коштів державної скарбниці; цей вид матеріального заохочення вихованців, в залежності від навчального закладу, призначався на півріччя або на рік, але міг бути продовжений і надалі; користування такою стипендією, як і в університетах, обумовлювалося зобов'язанням «державної служби за призначенням уряду» по завершенні

курсу навчання (один-півтора роки служби за рік користування стипендією) [86, с. 14; 122, с. 73; 124, с. 80].

Поряд із цим стипендії в інститутах могли засновувати і приватні особи, громади та відомства, «на умовах, які будуть встановлені засновниками, однак з тим, щоб ці умови не суперечили положенню про інститут та загальним законам». До цього переліку, наприклад, належала стипендія імені Християна Івановича Гебенштрейта, заснована в Харківському технологічному інституті на відсотки з капіталу, внесеного в банк його спадкоємцями. Стипендія призначалася навчальним комітетом закладу студенту, котрий виявив відмінні успіхи в навчанні при зразковій поведінці [45; 58; 79, с. 61].

Залишки від суми, виділеної на утримання стипендіатів із коштів державної скарбниці, могли «призначатися як одноразова допомога найбільшій студентам..., які не одержують стипендії» (за тих же умов стосовно навчання, поведінки та віросповідання); крім того, архівні документи свідчать, що турботу про незаможних студентів в цьому плані виявляли і спеціально створювані громадські організації [53; 57; 86, с. 13; 87, с. 183].

Поряд із заходами матеріального заохочення вихованців у вигляді стипендій, грошової допомоги та звільнення від плати за навчання у спеціальних закладах вищої освіти на межі XIX – XX століть практикувалися і моральні. Так, наприклад, у Харківському ветеринарному інституті, на зразок університетів, щорічно пропонувалася «задача з одного із головних предметів викладання з призначенням, за задовільне вирішення, залежно від достоїнства, золотої або срібної медалі, або почесного відгуку»; у Харківському технологічному інституті, згідно зі статутом, «прізвища перших за успішністю інженер-технологів» (тобто випускників) щорічно вносилися «на мармурову дошку інституту..., по одному з кожного відділення» [124, с. 82; 86, с. 14].

Вихованці інститутів, як і випускники університетів, користувалися

певними перевагами на державній службі. Так, у «Положенні...» про Київський політехнічний інститут зазначалося, що «особи, яким виданий... диплом на звання інженер-технолога, інженер-будівельника або вченого агронома», при вступі на державну службу мають право на присвоєння: «найкращим – чину X класу, а всім іншим – чину XII класу». Ідентичним був і зміст § 33 статуту Харківського технологічного інституту, в якому встановлювалося, що при зарахуванні на державну службу інженер-технологам надається чин колезького, а технологам – губерньського секретаря, які відповідно до чинного табеля про ранги узгоджувалися з чинами X-го та XII-го класів [6, с. 523; 124]. Що ж до Ніжинського історико-філологічного та Харківського ветеринарного інститутів, то в їх установчих документах, як і в університетському статуті 1884 р., безпосередньо жодної згадки про класні чини не було. Водночас у «Положенні...» про ветеринарні інститути (в редакції, скоригованій 1893 р.) наголошувалося: «Рада інституту... удостоює їх (студентів, які успішно склали випускні іспити) ступеня ветеринара..., що відповідає диплому першого ступеня» (університетському). В свою чергу, в статті 42 статуту Ніжинського історико-філологічного інституту, затвердженого 1875 р. (тобто ще під час дії університетського статуту 1863 р., у відповідності з яким вихованцям університетів надавалося звання дійсного студента або ступінь кандидата) зазначалося: «Студенти, які з успіхом завершили навчання, одержують звання вчителя гімназії, що надає їм права кандидатів університетів» [51, с. 209; 122, с. 73]. Отже, випускники і цих спеціальних закладів вищої освіти при вступі на державну службу мали право на класний чин (X класу).

Таким чином, розглянувши стан вищої освіти Наддніпрянської України на початок досліджуваного періоду, можемо зробити такі висновки.

На рубежі XIX – XX століть до мережі закладів вищої освіти Наддніпрянської України належали три університети (Харківський, св. Володимира в Києві та Новоросійський в Одесі) і чотири інститути (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Харківський

ветеринарний та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині); при цьому Київський політехнічний інститут підпорядковувався міністерству фінансів, а інші шість закладів вищої освіти – Міністерству народної освіти Російської імперії.

Основні напрями життєдіяльності університетів регламентувалися загальним статутом, затвердженим у 1884 р.; на відміну від цього, інститути в своїй роботі керувалися окремим для кожного з них типовим документом, що обумовлювалося особливостями підготовки майбутніх спеціалістів; утім, ця специфіка була відносною, оскільки зазначені статuti майже дослівно співпадали з установчими документами споріднених вищих спеціальних навчальних закладів інших регіонів Російської імперії.

Самостійність керівних органів закладів вищої освіти (університетської ради, навчального комітету, конференції або ради інституту) була доволі обмеженою. Так, до кола питань, які цілком перебували у їх віданні, належали лише другорядні (в університетах – визначення кількості медалей на запропоновані для розв'язання задачі та затвердження в учених ступенях; в інститутах – справи про вступ, про порядок перевідних з курсу на курс іспитів тощо); більш серйозні справи вони лише обговорювали, а остаточне рішення приймав попечитель навчального округу або міністр. Що ж до таких важливих справ, як визначення претендентів на вакантні посади, обрання ректора університету (директора інституту), деканів факультетів, а у більшості випадків – і професорів, то зазначені керівні органи не брали в них безпосередньої участі.

До штату викладачів у всіх закладах вищої освіти належали ординарні і екстраординарні професори (як правило, доктори наук або магістри); в університетах – також приват-доценти (зазвичай магістри) і лектори (викладачі іноземних мов), а в інститутах – викладачі та ад'юнкт-професори (останні – у вищих спеціальних навчальних закладах технічного спрямування). Підготовку докторів і магістрів за встановленими ще в середині XIX століття розрядами наук здійснювали університети, а фахівців

вищої кваліфікації з прикладних наук, які не належали до числа дисертаційних (ад'юнктів) – вищі навчальні заклади технічного профілю.

Основною формою навчання в університетах були лекції; практичним вправам надавалося другорядне, порівняно з ними, значення. В інститутах, навпаки, заняття в лабораторіях, майстернях, практика безпосередньо на виробництві відігравали не менш важливу роль, ніж лекції.

Абітурієнтами університетів могли бути випускники чоловічих гімназій та реальних училищ (останні – після додаткових іспитів); право вступу до інститутів надавалося вихованцям більш широкого спектру середніх навчальних закладів. Повсякденне життя студентства регламентувалося не тільки статутами, а і численними правилами (про поведінку на території навчального закладу і поза його межами; про відвідування лекцій і практичних занять; про плату за навчання та про умови звільнення від цієї плати; про надання стипендій та грошової допомоги; про порядок періодичного контролю за якістю навчання, про перевідні та випускні іспити тощо). Студенти, які з успіхом завершили курс навчання у закладах вищої освіти, користувалися певними перевагами не тільки у службовому, а і в суспільному плані. Вони полягали у набутті права на класний чин при вступі на державну службу, зарахуванні до особистого або спадкового почесного громадянств тощо.

1.2. Погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості досліджуваного періоду на роль, функції, зміст вищої освіти

Період 1901-1933 рр. увійшов в історію як надто складний і суперечливий. Бурхливий розвиток системи вищої освіти в Україні відбувався відповідно до культурних, духовних, соціально-політичних перетворень декількох епох: 1901-1917 рр., коли діяльність інституту вищої

освіти здійснювалася у контексті імперської політики держави; 1917-1920 рр., коли було здійснено спробу трансформації системи вищої освіти в умовах національно-визвольних змагань українського народу й становлення державності (УНР, Українська держава); 1920-1933 рр., коли вища освіта перебувала під впливом інтенсивних змін вектору розвитку українського суспільства, становлення радянської політичної системи (УСРР).

Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури, публіцистичних матеріалів [1; 4; 26; 33; 38; 73; 76; 107; 120] дозволили виділити основні ідеї, які широко дискутувалися прогресивною громадськістю стосовно вищої освіти, були визначені найактуальнішими й пріоритетними в період 1901-1917 рр.: популяризація і пропаганда ідеї науки, освіти, прогресу; особлива роль університетів у розвитку науки, освіти, поширенні знань серед народу; українізація освіти; питання ефективності навчального процесу в університетах.

Як відомо, початок ХХ століття характеризувався підйомом громадського інтересу до вітчизняної науки. Зростання капіталістичних відносин, активізація соціального і громадського життя сприяли розвитку прогресивних ідей, розквіту літератури і мистецтва, підйому науки. В Україні зростає кількість науково-дослідних організацій, де працювала плеяда видатних учених, що досягли всеросійського і європейського визнання (фізик М. Умов, математики О. Ляпунов, В. Стеклов, В. Імшенецький, хімік М. Бекетов, ембріолог О. Ковалевський, мікробіолог І. Мечников, історик М. Грушевський та ін.).

Прогресивні діячі, вчені, письменники Д. Багалій, В. Бузескул, В. Вернадський, В. Гриневецький, В. Іконников, М. Сумцов, наслідуючи просвітницькі ідеали просвітителів і науковців минулого, стали активними пропагандистами і популяризаторами ідей освіти, науки і прогресу.

Особливе місце у спадщині прогресивних учених, педагогів, громадських діячів займали ідеї про велику місію науки та просвіти, про значимість їх для економічного і морального становлення суспільства.

Ключовою визначалась ідея про науку як основу благополуччя суспільства, його незалежності і прогресу. Відзначалося, що стан науки, її спрямованість і рівень переважно визначають основні закономірності і динаміку розвитку суспільства.

Наприклад, В. Вернадський присвятив низку робіт («Про науковий світогляд», «Вища школа і наукові організації», «Листи про вищу освіту в Росії», «Вища школа в Росії») проблемам вищої освіти, розвитку науки, організації наукової роботи. Він уважав розвиток науки запорукою демократичних процесів у суспільстві. Учений констатував чітку залежність у взаємодії цих двох процесів, яка є досить складною, двобічною і взаємообумовленою. На його переконання, розвиток науки, поширення знань у суспільстві завжди сприяли демократичним перетворенням. Він писав: «Демократизація життя й тісно пов'язана з нею повага до усякої без виключення людської особистості історично були прямим і безпосереднім наслідком наукових успіхів, росту наукових знань і наукової техніки» [4, с. 3].

На переконання вченого, феномен демократизації суспільства щодо розвитку науки пояснюється природою самої науки, її суті. Науковий пошук є втіленням творчості, який об'єднує кращі сили людства задля високої ідеї, «має своїм джерелом лише силу розуму і глибину натхнення людської особистості і за своїми результатами не пов'язаний з будь-якими формами суспільного ладу» [4, с. 4].

У той же час науковець визначав особливу місію науки в об'єднанні усього людства, усієї світової культури. Головним фактором, який обумовив єдність людської культури, на думку вченого, була саме наука. Оскільки наукове знання є унікальною формою духовної культури, загальною для всього людства, й не залежить «від історичного або географічного місця і часу». Саме наука спроможна об'єднати усіх людей, «досягти того, до чого прагнули різні форми релігії і школи філософії». Це є неминучим наслідком самої сутності науки – єдиної, в основі своїх висновків для всіх обов'язковою

і незаперечною [4, с. 5].

Ці думки поділяв і М. Сумцов – учений-літературознавець, етнограф, історик. У роботах «Матеріали для історії Харківського університету», «Сторіччя Юріївського (колишнього Дерптського) університету», «25-річчя історико-філологічного товариства при імператарському Харківському університеті», «На користь науці», «До дня міжнародного наукового спілкування», «До університетського дня» учений розглядав чинники та закономірності розвитку науки в суспільстві, розкривав взаємозв'язок між станом науки й освітою, звертав увагу на роль університетів і наукових об'єднань у поширенні наукових знань. М. Сумцов констатував, що народи, які відстають у науках, приречені на поразку і зникнення, оскільки стають неконкурентноспроможними.

У науковому доробку М. Сумцова ідеї про особливу місію науки розглядалися у контексті національних особливостей українців. Учений підкреслював, що любов до знань, до навчання здавна була невід'ємною рисою українців. У роботі «Слобожанє. Історично-етнографічна розвідка», де детально проаналізовано традиції, історію, побут, культуру слобожан, особливу увагу звернено на характер українців. Учений констатував, що український народ завжди відзначався високим рівнем культури й «освітою своєю дивував чужинців», завжди «постачав письменників, вчених і мистецьких майстрів».

Саме завдяки особливому ставленню до знань, до мудрого слова, до всього нового і цікавого населення Слобідської України стало чудовою, вдячною аудиторією, «любим краєм» для унікальної людини, видатного філософа Г. Сковороди, який «з палицею в руці і з торбою за плечима багато років мандрував поміж панамі й селянами, навчаючи їх на все добре» [120].

Учений нагадував, що 1651 р. через Україну в Москву проїжджав антиохійський патріарх Макарій з ученим писарем – дияконом Павлом Алепським, який вів записи про свої враження від подорожі. Подорожуючих дуже здивував той факт, як українці ставляться до науки.

Грунтовні знання з історії, культурології, етнографії України дозволили вченому стверджувати, що до об'єднання з Росією на українських землях освіта була поставлена досить добре й навіть прості українці демонстрували високий рівень грамотності: «По усій козацькій землі добачали приємну рису: усі люди, навіть дівчата й жінки, вміють читати. Окрім того панотці навчають сиріт і не дозволяють їм вештатись марне по вулицях. Дітей безліч і усі грамотні, навіть сирітки» [120].

Повага до науки, до знань завжди були ідеалом для українців. На переконання М. Сумцова, на Слобожанщині плідно працювали школи для усіх верств населення: «Були школи, багато шкіл – при церквах з дяками-навчителями, були окремі школи по малярству у знатних малярів, була вища школа-колегіум з піїтикою, риторикою, філософією, богослів'ям, латиною, німецькою та французькою мовами». Під впливом імперської політики система освіти зазнала занепаду: розповсюдження кріпацтва знищило нижчу школу, середня та вища школа була доступна лише для панства. Освіта та наука стали елітною сферою, доступною лише для верхніх соціальних прошарків. «Наука поширювалась на верхах і одночасно приходила в занепад та знищення на низах – в народі. Верхи давали вчених урядовців, а понизу залягло темне, неосвічене селянство», – з біллю констатував учений [120].

Водночас науково-педагогічною громадськістю завжди визнавалася провідна роль університетів у прогресивних соціокультурних процесах країни, зміні духовних стандартів суспільства, сприянні державному розвитку в цілому. Особливої ваги означена проблема набула в період кінця XIX – початку XX століття й була змістовно і широко представлена у працях видатних вітчизняних педагогів М. Пирогова, К. Ушинського, Д. Каченовського, Л. Петражицького, І. Іконникова та ін. Так, М. Пирогов у роботі «Університетське питання» давав високу оцінку університетам як осередкам вільної наукової думки, чистого духовного знання, які готують прогресивних, передових науковців і громадян. Особливістю університетської науки, на його думку, є намагання об'єднати різні напрями

наукових пошуків, «підтримувати духовний зв'язок усіх наук» [74, с. 325].

Учений, визнаючи особливу місію університету для розвитку науки і прогресу суспільства в цілому, підкреслював необхідність постійного розвитку університетів, розширення галузей та змісту їх діяльності. М. Пирогов визначив основні позиції, які потребували кардинальних змін, а саме: надання більшої самостійності університетам й активізація їх просвітницької діяльності. Автор констатував, що вітчизняні університети здійснювали зовсім незначну просвітницьку діяльність й лише у відповідності з розпорядженнями Міністерства народної освіти, обмежувалися читанням лекцій з фізики, хімії та технології. При цьому навіть ці маленькі і епізодичні курси читалися лише в столицях, хоча жителі провінції були конче зацікавлені у наукових знаннях професорів і викладачів. Отже, на думку М. Пирогова, не виконувалося основне завдання університетів: «...бути маяками, розливати світло на великі простори і тому стояти високо і світити... Університети живим голосом могли б поширювати в суспільстві здорові поняття більш переконливо, ніж журнали та книги» [74, с. 352].

Визначаючи напрями розвитку університетської науки, М. Пирогов проаналізував роль і місце університетів відповідно до вимог держави, суспільства і науки. Держава створила структуру вищої освіти у зв'язку з потребою в освічених громадянах, кваліфікованих спеціалістах. Суспільством також визнається потреба в освічених громадянах, які були б спроможними покращити якість життя, підняти рівень культури. Але освіта лише тоді зможе виконувати свою прогресивну місію, коли буде реалізовуватися професійною діяльністю у державній структурі. Однак, як відомо, з розвитком науки, техніки, промисловості випускники університетів з їхньою класичною освітою стали не відповідати потребам держави у спеціалістах-практиках. Популярність університетів у цьому напрямі стала падати, оскільки вони поступалися вищим спеціальним закладам освіти. Означена тенденція простежувалася не лише в Російській імперії, але й у всій

Європі. М. Пирогов, будучи гарячим прихильником університетської науки і університетів, наголошував на тому, що університети є унікальними закладами підготовки спеціалістів, яких неможливо підготувати в жодних інших освітніх структурах. Отже, першочерговим завданням для зміцнення позиції університету учений уважав поєднання складових науково-теоретичного та прикладного знання через збільшення самостійності університетів у виборі форм і методів роботи, розроблення нових навчальних програм. У відповідності до потреб певної місцевості, певних умов кожен університет працюватиме за своєю програмою, наголошував учений. Професори, викладачі у такий спосіб могли б, виходячи із запитів та інтересів студентської аудиторії, при викладанні навчального матеріалу здійснювати вибір між теоретично-науковим, вузькоспеціальним або прикладним аспектом проблеми, обирати форми роботи [74].

На особливу місію університетів для наукового, культурного і морального розвитку суспільства вказував і К. Ушинський. У роботі «Педагогічна поїздка по Швейцарії» він писав: «Багато, дуже багато чим ми зобов'язані нашим університетам!». На думку вченого, університетська освіта формує в суспільстві певні моральні норми, переконання і принципи. Випускники університетів, як носії нового мислення, культури, світогляду, посідають певні посади державної служби, активно діють у різних сферах соціально-культурного життя й поступово змінюють духовні норми та стандарти суспільства. Саме завдяки університетам «на всіх теренах державної служби, у всіх станах суспільства з'явилися люди, готові до морального відродження» [125].

Отже, думка про особливу прогресивну місію університетської освіти на початку XX століття добре усвідомлювалася суспільством, широко розглядалася на сторінках педагогічної преси, публіцистичних матеріалів та стала предметом пристальної уваги науковців.

Зокрема, Л. Петражицький підкреслював, що університети є осередками науки та джерелами просвіти. Він зазначав: «В

університетському питанні є дещо, і дещо чимале! У ньому питання життя чи смерті, процвітання чи падіння науки в країні, і не лише науки у вузькому сенсі слова, а й того процесу освіти, який не обмежується впливом на декілька тисяч юнаків, а розповсюджується на цілий великий організм держави і суспільства, на дух, розум і серце народу взагалі» [73, с. 13-14].

Цю думку поділяв В. Вернадський, наголошуючи, що головним завданням вищої освіти має стати швидке реагування на нові наукові здобутки та інтенсивне впровадження і поширення їх серед «молодого та дорослого населення». Учений був переконаний, що саме вища школа спроможна створити умови для розповсюдження досягнень науки серед широких верств населення, здійснити «проникнення науки у загальнолюдську культуру» [4, с. 5].

Оскільки завдання вищої школи мали загальнокультурний характер, то й сама структура і зміст вищої освіти мали бути схожими по всьому світу, відрізнятися «в різних державах і в різних народів лише відтінками, які не торкаються основних умов її функціонування» [4, с. 5].

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу позиція В. Вернадського щодо перспектив розвитку університетської освіти. Учений виділив основні фактори, які впливають на становлення університетів у країні:

- розвиток науки, наукових знань. Учений зазначав: «Важливе не саме розширення галузі пізнаного або пізнаваного, а зростаюче підсилення швидкості наукового розвитку» [4, с. 2];
- демократизація освіти. Освіта стала поширюватися на всі верстви населення, втрачаючи елітний статус;
- поширення європейської культури. Початок XX століття ознаменувався широким розповсюдженням європейської культури, визнанням її пріоритетів. Із цього приводу вчений зазначав: «Європейська культура вперше поширилася по всій земній кулі. Вона сама змінювалася під

впливом нових умов життя або природи, вбирала в себе культурні впливи, корені яких були їй чужі, проте зараз уся земна куля представляє собою єдину культурну галузь» [4, с. 5].

Професор Харківського університету Є. Редін також вбачав особливе значення університету саме в просвітницькій діяльності. У роботі «Учена діяльність історико-філологічного товариства при імператорському Харківському університеті за перші 25 років його існування» він звертав особливу увагу на значення діяльності університету задля розвитку науки (здійснення досліджень у різних її галузях, ґрунтовне вивчення окремих наукових проблем та теорій) й розповсюдження наукових знань серед широкого кола громадськості [107].

У громадсько-просвітницькій думці початку ХХ століття визначальною стала позиція стосовно ролі університету як значного культурного, розвивального центру. Визнаючи пріоритети наукової діяльності, прогресивна громадськість наголошувала на ролі університетів для загального розвитку особистості, формування комплексу моральних норм, гідності, високих ідеалів та духовних цінностей. Так, випускник Харківського університету професор М. Ковалевський, згадуючи своє навчання, підкреслював, що університет не лише дав йому ґрунтовні знання з юриспруденції, а й сприяв усебічному особистісному зростанню, розширенню ерудиції, розвинув усі здібності і задатки, сформував активну позицію. У спогадах він констатував, що університет створював унікальні умови формування певного наукового, культурного світогляду, вироблення високих духовних стандартів. Студентська молодь потрапляла в особливу наукову, творчу атмосферу університету, спілкуючись з професорами, вирішуючи з іншими студентами актуальні навчальні, наукові завдання [33].

На наше переконання, досить влучно виражає особливе ставлення наукової, творчої інтелігенції, прогресивної громадськості до університетів висловлювання Х. Алчевської, яка у своїх спогадах писала: «Я проходила повз університет із почуттям внутрішнього благоговіння – мені хотілося

стати перед ним і молитися» [1, с. 30].

У процесі дослідження зафіксовано той факт, що особливе місце в науково-освітньому просторі початку XX століття стали посідати ідеї вдосконалення процесу навчання у закладах як початкової і середньої, так і вищої освіти. Обговорення означеної проблеми стало предметом жвавої дискусії, що вилилася на сторінки періодичних видань, знайшла відображення у публічних виступах професорів університетів, роботі педагогічних з'їздів тощо.

Незважаючи на відсутність єдиних поглядів на стратегію розвитку інституту вищої освіти в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях, прогресивні педагоги, вчені, громадські діячі (Д. Багалій, В. Вернадський, П. Казанський, М. Ковалевський, М. Мусін-Пушкін, П. Покровський, Л. Петражицький, М. Сумцов, Є. Щепкін та ін.) усвідомлювали значущість означеної проблеми для прогресу, інтелектуального та культурного розквіту країни. На їхнє переконання, основними питаннями, що потребували вирішення, були: вироблення стратегії розвитку вищої освіти (загальнодоступність, свобода вибору, відмова від авторитарної моделі, урізноманітнення типів і форм вищої освіти (університети, академії, інститути, вищі жіночі курси)), розширення змісту освіти, перебудова структури освіти (взаємозв'язок вищої школи з нижчою, збільшення кількості студентів та розширення вікового цензу, розвиток жіночої освіти).

Предметом спеціальної уваги науковців стали також питання організації навчального процесу в університеті, якості навчання, змісту освіти, лекторської майстерності тощо. Так, у контексті вибору стратегії розвитку університетів набули особливої уваги питання змісту освіти. У суспільстві широко обговорювалися проблеми невідповідності університетів, як закладів класичної освіти, практичним запитам суспільства, техніки та промисловості. Переосмислювалися завдання університетів: ґрунтовна науково-теоретична підготовка або підготовка практичних спеціалістів

певної галузі. Як писав з цього приводу О. Мусін-Пушкін, котрий обіймав посаду попечителя Одеського та Петербурзького навчальних округів, «...вихідним пунктом для організації університетських занять завжди буде слугувати основний погляд на завдання, яке має переслідувати університет. Якщо університет повинен надавати вищу освіту підготовленим молодим особам, привчати їх науково працювати в межах тієї чи іншої спеціальності; якщо він повинен переслідувати суто наукові цілі, рухати науку вперед, то природно – і заняття студентів мають бути відповідним чином організовані» [38].

Педагоги, науковці, громадські діячі виступали на захист наукової складової університетської освіти. Вони відстоювали переваги наукових освітянських традицій, підкреслювали унікальність університетської освіти. Наприклад, професор П. Покровський визначав вищу освіту як «освіту критичну», «елемент навчання істині через шукання, добування істини» [76, с. 180]. Він підкреслював, що університетське навчання не зводиться до догматичного викладу і репродуктивного засвоєння раціональних знань, а являє собою складний процес науково-критичного здобування знань. Така «критико-пізнавальна» вища освіта могла забезпечуватися методами, спрямованими на формування навичок творчої, дослідної діяльності.

У той же час підкреслювалося, що лише університет здатен здійснювати ґрунтовну теоретико-наукову підготовку молоді, яка може стати основою для розвитку спеціальних, вузькопрофільних навичок та вмінь. Професор П. Покровський із цього приводу зазначав: «Завдання університету – не в тому, щоб випускати зі своїх стін людей, які вже ознайомилися зі службовою практикою аж до форми мундирів і паперів, а осіб теоретично освічених. Наука має на меті не підготовку чиновників тієї чи іншої держави або відомства, а просто освічених людей: юристів, медиків, натуралістів та ін.» [76, с. 185].

Професор Новоросійського університету П. Казанський також наголошував, що основним завданням університетської освіти є надання

грунтовної науково-теоретичної бази, міцних знань. «Початком університетських занять має бути засвоєння учнями наукових істин», – писав учений у роботі «До питання про постановку викладання на юридичних факультетах».

Ознакою науково-педагогічного руху початку ХХ століття стали ідеї про підвищення ефективності навчального процесу шляхом розвитку самостійності, творчості учнів та студентів, розвитку практичних умінь пошукової роботи. Продовжуючи ідеї А. Дистервега, М. Пирогова, К. Ушинського, викладачі, громадські діячі обстоювали необхідність розвитку навичок самостійної дослідної роботи, стимулювання пізнавальної активності студентів для забезпечення ефективного навчального процесу, досягнення високих результатів. Зокрема, професор П. Казанський підкреслював важливість організації самостійної роботи студентів, стимулювання вмінь незалежно мислити та висловлювати свої власні думки, обстоювати свою позицію. Він доводив, що самостійна навчальна робота має значні розвивальні можливості (інтенсивно розвиває пам'ять, уяву, творчість, інтелект), сприяє свідомому, міцному засвоєнню знань. Учений писав: «Чим більш самостійно купується знання, тим більш глибоке коріння пускає воно в пам'яті і розумі учня, тим більше стає живим двигуном його думки і його справи. Самостійність – головна запорука виховання учня для його майбутнього життєвого шляху» [26, с. 14].

Професор Л. Петражицький, аналізуючи питання організації і проведення занять зі студентами, також наголошував на важливості заохочення їх до творчості, створення умов для розвитку мислення, до висловлювання власних думок. Він акцентував увагу на неприпустимості того, «що університетська наука зводиться до вивчення розміченого підручника» [73, с. 131]. Учений переконливо доводив, що навчання в університеті за своїм характером є процесом наукового пізнання, тому викладач має під час занять не пояснювати навчальний матеріал, а демонструвати результати наукового пошуку, наукових відкриттів,

відкривати для студентів наукові істини. Оскільки «психічна сила лекції (необхідна задля її успіху) є психікою не педагога, а психікою вченого, якого надихають його наукові переконання, і він виступає в аудиторії не в якості граєсептор (наставника), а в якості professor (того, хто публічно сповідує наукові істини)» [73, с. 187].

Отже, науково-педагогічна прогресивна громадськість періоду 1900-1917 рр. одностайно визнавала переваги науки та освіти для прогресивного поступу суспільства, пріоритетними питаннями визначались удосконалення процесу навчання в університетах, переорієнтування змісту освіти відповідно до актуальних завдань практики, створення умов для розвитку самостійності, творчості й активності студентів.

Як відомо, 1917-1920 рр. виявилися надто складними й суперечливими в історії розвитку українського суспільства й становлення власної державності. Українські землі у цей час перебували в умовах суворого протистояння антагоністичних політичних сил, імперіалістичної й громадянської війн, інтервенції, соціальних революцій, зміни державного ладу. З огляду на це, набули надзвичайної актуальності питання національної культури, науки і освіти, які в умовах розбудови української державності визначалися стратегічними і пріоритетними. Лідери владних структур, які змінювалися на керівних посадах й уособлювали різні політичні режими, незважаючи на розбіжність поглядів на вектор розвитку країни, політичний устрій, спосіб організації державної системи, характер взаємовідносин з Росією (від категоричного, безкомпромісного ігнорування до допустимості різних видів культурного, економічного, політичного контакту), одностайно спрямовували курс на відродження і зміцнення українського національного суверенітету, національної освіти і культури.

Політичні діячі Української Народної Республіки (УНР) періоду Центральної ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського, УНР часів Директорії виступали за розвиток української національної культури, освіти, школи. Розпорядження, накази, звернення, відкриті листи та виступи

політичної еліти 1917-1920 рр., громадських діячів, науковців М. Василенка, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Петлюри, П. Скоропадського, І. Стешенка, П. Холодного містять конкретні вказівки щодо створення національної системи вищої освіти, наповнення її змісту національним матеріалом, культивування української мови в науково-освітньому середовищі. Так, М. Грушевський у зверненні «До українців – професорів і преподавателів вищих шкіл» підкреслював важливість для «розвитку економічних і культурних сил» створення національної системи освіти: від початкової до вищої. «Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму», – зазначав науковець [11, с. 5].

І. Огієнко, як член головної шкільної Ради Міністерства освіти УНР, у своєму виступі на засіданні Ради лекторів університету 24.03.1918 р. зробив критичне зауваження щодо повільності темпів українізації: «По університетах щодо українізації поки що нічого не зроблено, а між тим рік учебний кінчається, в Академії Духовній також нічого нічого не зроблено назустріч українізації» [16, арк. 4].

Грунтовні знання з мовознавства, лексикографії дозволили ученому аргументовано виступати за українську мову в освіті, культурі і науці. Він був глибоко переконаний, що відродження української нації відбуватиметься через розвиток української мови і релігії, й зауважував: «...слово, як породження Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення» [61, с. 411]. Цікавими є міркування І. Огієнка про значення рідної мови для існування народу як окремої нації: «Мова – це наша національна ознака. І поки живе мова – житиме й народ, яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорушиться поміж дужчим народом...» [62, с. 239-240].

Цінними в контексті досліджуваної проблеми є спогади С. Постернака, який у зазначений час працював у Комісаріаті в справах Київської шкільної округи, Київському губернському комісаріаті народної освіти та Міністерстві

народної освіти. Він, зокрема, зазначав, що палким прихильником українізації освіти був І. Стешенко, який обіймав посаду голови Генерального секретаріату освіти й наполегливо, енергійно сприяв її розповсюдженню, наполягав, щоб «у всіх середніх, вищих, початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова й українознавство (література, географія та історія України)» [83].

Про те, наскільки високо оцінював значення національної освіти П. Скоропадський, свідчить його промова перед учителями 29.06.1918 р.: «Панове вчителі! Вас прохаю, коли роз'їдетесь на свої посади, прикласти весь свій розум і любов до Неньки-України на те, щоб підняти рідну національну школу якнайвище, розуміючи, що тільки освіта допоможе народові використати ті багатства, котрі сховані як у нас самих, так і у всій Українській Державі, і що тільки вона допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя. Єдиній, незалежній, вільній Україні слава!» [19, I-II].

Добре усвідомлював провідну роль української освіти для становлення державності, національної ідентифікації і С. Петлюра. З приводу відкриття Кам'янець-Подільського українського університету 1918 р. він писав: «Перш за все нам потрібні кадри національної інтелігенції, перш за все нам потрібна широка національна свідомість, нам потрібний міцний культурно-науковий фундамент під нашою молодою державністю» [119, с. 61].

Яскраво ілюструє визнання просвітницького, прогресивного значення української мови його зауваження щодо викладання окремих предметів у ЗВО українською мовою. У роботі «Українські катедри і український пролетаріат» автор з радістю констатував цей факт, проте зазначав, що на превеликий жаль «діти українського робітника або бідного селянина не почують її. Нове слово про Україну будуть слухати тільки діти заможних людей» [72, с. 20].

Необхідно констатувати, що прогресивна громадськість убачала в

освітній системі потужний ресурс для вирішення багатьох загальних потреб. Так, І. Огієнко, усвідомлюючи масштаби неписьменності в країні, наполягав на створенні Педагогічної академії, яка мала б забезпечити широким загалом вчителів освітню національну систему й вивести державу на високий, відповідний європейському, освітній, науковий, культурний рівень.

М. Грушевський визначав вирішальну роль освіти для розвитку техніки, промислових галузей. Для цього потрібно було переорієнтувати роботу ЗВО на вирішення завдань професійної освіти. У роботі «Культура краси і культура життя» М. Грушевський накреслив шляхи реформування системи вищої освіти, яка мала здійснювати підготовку нового спеціаліста – носія системи теоретичних знань та практичних умінь, грамотного фахівця і кваліфікованого практика, «який, крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення» [12, с. 246].

Автор зауважував, що задля задоволення потреб техніки та промисловості необхідно особливу увагу приділяти технічній освіті, готувати спеціалістів інженерно-математичних галузей. Вища освіта мала складатися з двох етапів: загальної (навчання протягом 2-х років) – з фундаментальною теоретичною підготовкою, та спеціальної – з добре розвиненою системою практик. Для здійснення ефективної практичної підготовки учений радив звертатися до кращих закладів Німеччини, Швейцарії, Америки, «попрацювати в кабінетах, лабораторіях, на фабриках і стати врівень із сучасним станом науки і техніки». Для цього Міністерство освіти мало здійснювати ретельний відбір і ґрунтовну підготовку студентів, організувати для них роботу курсів з вивчення іноземних мов. Викладачам закладів вищої освіти, в першу чергу математичного, технічного, медичного спрямування, рекомендувалося здійснювати систематичне стажування за кордоном, «щоб освіжити свої знання й засвоїти здобутки найсучаснішої науки» [12, с. 245].

Як свідчить вивчення історико-педагогічної літератури [19; 61; 62; 72;

83; 119], у 1917-1920 рр. переосмислювалася роль університетів, визначалися напрями їх розвитку. Оскільки класична освіта втрачала актуальність, на перший план виходили переваги спеціальної освіти, поставало питання про стратегію розвитку університетів (науковий або освітній напрями). Наприклад, М. Грушевський, І. Огієнко наполягали на науковій або загальній спрямованості діяльності університетів, оскільки вбачали значні можливості в класичній освіті. М. Грушевський зазначав, що ефективна діяльність університетів сприяє вирішенню таких завдань:

- розвитку науки – університетам відводилася роль осередків «високого і чистого» знання, яке є основою ефективного мистецтва, науки і культури взагалі;
- підготовці майбутньої наукової еліти – університетська освіта має здійснюватися лише в напрямі ґрунтовної теоретичної підготовки, служити високій науці. Три університети в Україні (св. Володимира (Київ), Харківський і Новоросійський (Одеса)) трансформувалися у «вищі школи теоретичного знання, поставлені на висоту високоєвропейську» [12, с. 248];
- об'єднанню інтелектуальних зусиль країни – науковці, «розкидані по імперії та за її межами», мають згуртуватися біля університетів для служіння українській науці, розвитку національної освіти [13, с. 56-58];
- створенню національних наукових шкіл [13].

Отже, основними ідеями представників наукової та політичної еліти 1917-1920 рр. стали: розвиток національної системи освіти з українською мовою навчання, розширенням змістом освіти; реформування освітніх структур; створення українських народних закладів освіти, зокрема системи вищої освіти.

Зміна політичного ладу в українських губерніях визначила якісно нове місце університетів в ієрархії суспільних цінностей, кардинальні зміни й у ставленні до науки, наукових знань. Основними виразниками ідеї щодо значення вищої освіти і її ролі в суспільних процесах були переважно

представники Центральної Ради, уряду Павла Скоропадського, Директорії, які популяризували основні питання щодо ролі, місця, завдань національної вищої освіти на сторінках преси, у публічних виступах, промовах, зверненнях та інших формах взаємодії з широкою громадськістю.

Як відомо, 1920-1933 рр. характеризувалися істотними змінами усіх сторін суспільного життя, які відбувалися під впливом суперечливих факторів: небувалої громадської активності, демократичного піднесення з одного боку та впливу номенклатурної системи на усі духовні перетворення з іншого боку. Навіть за часів НЕПу 1921-1928 рр., коли в українському суспільстві панували ліберальні процеси, ідеї радянської домінували і втілювалися в життя неухильно.

Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури означеного періоду [2; 9; 34; 36; 103; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 118; 131] дозволили встановити, що основними актуальними проблемами, які широко обговорювалися науковцями, педагогами, громадськими діячами та представниками влади й потребували конструктивного вирішення, були: реорганізація системи вищої освіти (пролетаризація, коренізація, уніфікація вищої школи), переосмислення призначення та завдань науки, принципів організації науково-дослідної діяльності.

Предметом спеціальної уваги прогресивної науково-педагогічної думки стало створення нової вищої школи, яка б могла повною мірою задовольнити потреби науково-технічного прогресу, носила національний характер, відповідала вимогам навколишнього життя, мала практичну спрямованість.

Окремі аспекти означених проблем широко обговорювалися на сторінках часописів для освітян: «Радянська освіта», «Студент революції», «Шлях освіти», «Пролетарська освіта». Так, починаючи з 1928 р., у вступних статтях редактора «Радянської освіти» М. Скрипника висвітлювалися найважливіші питання в галузі освіти, серед яких – створення професійної освіти, боротьба з неписьменністю, уніфікація освітньої системи тощо.

Отже, відбувався складний, суперечливий процес докорінного

реформування вітчизняної вищої школи, суттєвого перегляду набували самі основи інституту вищої освіти. Предметом гострої критики стали університети як осередки старої ідеологічної системи, буржуазної думки і шкідливих настроїв. У той же час наголошувалося на неефективності роботи класичних університетів як закладів освіти, які надавали теоретичні, абстрактні знання, незастосовувані у тогочасних реаліях.

Безпосередній учасник реформування системи освіти в УСРР Я. Ряппо, котрий сам здобув вищу освіту в Петербурзькому університеті, давав надто критичну оцінку класичним університетам, називаючи їх «ідеалістичними», «словесними», далекими від практики і реального життя. Він підкреслював, що «схоластичні університети не займалися підготовкою педагогів», а «люди науки (професори) не були педагогами» [111, с. 27].

Нарком освіти УСРР 1920-1923 рр. Г. Гринько вважав, що складна університетська система з радою, факультетськими корпораціями, старими традиціями, автономією виступала певною «бронею проти спроб проникнення з боку пролетаріату» [9, с. 19]. На думку автора, університети готували спеціалістів, відірваних від потреб життя і реалій дійсності, носіїв абстрактного, чистого знання, не готових до професійної діяльності в певній галузі. Така освіта могла підготувати лише значний загаль «кадрів начебто освіченої, проте некваліфікованої інтелігенції» [9, с. 20].

Нарком освіти УСРР 1924-1927 рр. О. Шумський взагалі називав стару вищу школу «ідейним і організаційним вогнищем контрреволюції» [131, с. 5].

Підлягали перегляду мета і завдання вищої освіти, висувалися нові вимоги до підготовки спеціаліста. Наголошувалося, що вища освіта повинна сприяти «створенню нової людини нового суспільства». Як писав А. Луначарський, необхідно було зламати «клас буржуазії з метою досягнення комунізму» й сформувати майбутню інтелігенцію, яка б «виховувала та вчила розумових працівників» [35, с. 18].

Я. Ряппо у роботі «Короткий нарис розвитку системи народної освіти»

зазначав, що основним завданням було «підготувати технічну людину, діяльне покоління, здатне значно випередити капіталістичну техніку і піднести загальний рівень трудящих мас» [113, с. 27].

Критичного перегляду набула й діяльність університетів, спрямована на підготовку так званої «інтелектуальної еліти», яка визнавалася буржуазним, потенційно ворожим елементом. Риси та поведінка, що були притаманні інтелігенції минулого, стали непопулярними в нових реаліях, розглядалися як слабкість, млявість, нерішучість. Наприклад, Я. Ряппо гостро засуджував «касту інтелігентів в радянській школі» [112]. А професор А. Жук зауважував, що пролетаріат визнає й приймає лише ту інтелігенцію, яка має трудове походження, вийшла з народу і добре розуміє його потреби, інтереси, запити [18, с. 98]

У цей час широко популяризувався ідеал нової людини, трудівника, аскета, відданого борця за ідею і краще майбутнє. Система освіти була орієнтована на підготовку і виховання саме такої особистості, кваліфікованого спеціаліста для промисловості і господарства, лідера в громадській роботі, керівника трудового колективу.

З огляду на це, О. Шумський особливе місце в розвитку нового суспільства відводив новій, «пролетарській» інтелігенції [131, с. 5]. У доповіді на з'їзді пролетарського студентства у 1926 р. він приділив особливу увагу проблемі виховання пролетарської інтелігенції, дав їй характеристику, визначив основні завдання, що потребували вирішення. Зокрема, автор дав порівняльну характеристику старої та нової інтелігенції, зазначив, що пролетарська інтелігенція використовує духовні і культурні досягнення минулого не для пригнічення працюючих мас, а для того, щоб підняти культурний рівень простого народу, «щоб не відставати в культурному рівні від тих досягнень, від тих завоювань, які людяність придбала протягом віків та поколінь, щоб, ставши на цей шлях, повести людяність далі уперед» [131, с. 5].

Він зауважував, що у процесі підготовки майбутніх спеціалістів слід

пам'ятати, що справжня інтелігенція має відчувати народ, бути близькою до нього, працювати разом із ним. Тому недопустимим уважав перетворення інтелігенції на особливу касту, відірвану від народу. «Потрібно зробити так, щоб справжнє наше пролетарське студентство могло бути творцем, могло бути керівником всього процесу будівництва, організовувати своє навчання, удосконалювати завоювання всіх досягнень культури та науки й одночасно не одриватись, не поривати зв'язку з робітничо-селянським суспільством», – писав О. Шумський [131, с. 7].

Отже, з початком 1920-х років загострюється протистояння між новою, «пролетарською» та старою, «буржуазною інтелігенцією», академічний корпус інтелігенції підпадає під шквал гострої критики. Критичні настрої обрушуються і на університети, які часто називають «цитаделями буржуазії» [39]. Формування нового корпусу інтелігенції відбувалося на тлі повної руйнації старих академічних традицій, наукових шкіл, університетських наукових структур.

Першим поштовхом до реформування системи вищої освіти стала ліквідація університетів. Я. Ряппо, який був не просто реформатором, а радикалом, рішуче заперечував спроби зберегти університети, виступав за їх безумовне знищення. Він констатував з приводу проведення реорганізації системи вищої освіти: «Ми ліквідували їх і займалися виключно реорганізацією спеціальних навчальних закладів, з одного боку, та організацією пролетарської школи, яка виростала з виробництва – з другого боку» [112]. А у 1921 р. на Всеукраїнській конференції з питань педагогічної освіти Я. Ряппо зазначав, що відбувся «перший етап революції в галузі педагогічної освіти, внаслідок якої зникли університети в Україні як псевдопедагогічні установи» [111].

Цю думку поділяв і Г. Гринько, називаючи ліквідацію університетів важливим етапом процесу реорганізації вищої освіти, що призвело до «очевидних позитивних результатів» [9, с. 5].

Із прийняттям 22 листопада 1922 р. Постанови ВУЦВК «Про введення

в дію Кодексу законів про народну освіту в УСРР» було проголошено курс на пролетаризацію вищої школи, яка готуватиме командний склад народного господарства й державного будівництва. Я. Ряппо у роботі «Реформа вищої школи в Україні в роки революції (1920-1924)» дав широке трактування поняттю «пролетаризація», визначав її як зміну всієї системи освіти й реорганізацію типів навчальних установ; як перегляд навчальних планів та програм, зміну змісту освіти; як поповнення складу викладачів робітниками і селянами; як налагодження зв'язку школи з виробництвом і радянською громадськістю [114].

Водночас ознакою 1920-х років стала розбудова саме національної системи освіти, робота навчальних закладів розглядалася в контексті реалізації національної складової у змісті освіти, організації навчального процесу, виховної роботи тощо. Необхідність створювати унікальну національну освіту обумовлювалася специфікою культурних, історичних, ментальних особливостей українців. Наприклад, нарком освіти України Г. Гринько, аргументовано доводячи необхідність докорінного реформування системи вищої освіти, досить категорично заперечував проти запозичення та використання у вітчизняній освітній структурі російської моделі, яка не відповідала національним і культурним особливостям [10].

Я. Ряппо, обстоюючи концептуальні засади розвитку вітчизняної системи освіти, також визначав пріоритетним напрямом саме національну складову. Автор зробив детальний порівняльний аналіз моделі освіти в Україні і Росії й довів необхідність створення власної освітньої системи, яка б враховувала цілий комплекс соціально-культурних, історичних особливостей України [10; 111; 113].

Наполягав на необхідності побудови власної національної системи освіти, зокрема вищої, і А. Машкін, який був безпосереднім учасником реформування освітньої системи в Україні як співробітник Наркомосу. Він підкреслював, що освітньо-виховні системи в Україні і Росії не можуть бути тотожними, оскільки кожна з республік має свою історію, різні умови

розвитку [37].

У процесі дослідження виявлено, що на відмінності систем вищої освіти України і Росії вказували В. Марков, А. Альберштейн, В. Ястжембський, які вважали, що розвиток української освітньої системи відбувається в своїх особливих умовах, які суттєво відрізняються від умов розвитку освіти в Росії [2; 36].

Прихильники національного відродження Г. Гринько, О. Шумський і М. Скрипник, котрі обіймали керівні посади, сприйняли курс на українізацію з ентузіазмом. Так, Г. Гринько розробив власну концепцію та модель національної освіти, в основу якої було покладено наскрізну професійну її спрямованість. Завдяки зусиллям М. Скрипника (Нарком освіти 1927-1933 рр.) вже в 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% закладів вищої освіти здійснювали навчання виключно українською мовою, 97% українських дітей навчалися рідною мовою.

Однак період національного піднесення був нетривалим, і вже у 1929 р. ЦВК СРСР схвалив постанову, згідно з якою підприємства і установи підпадали під центральне підпорядкування Москви і між собою мали спілкуватися російською мовою.

З кінця 1920-х років простежується підвищення уваги окремих науковців до необхідності реорганізації вищої освіти України відповідно до вимог російської системи освіти, приєднання її до загальної освітньої системи СРСР. Наприклад, С. Купідонів у роботі, присвяченій розвитку індустріальної освіти, звернув увагу на організацію навчального процесу технікумів. На переконання дослідника, для більш ефективного вирішення завдань доцільно залучати всі заклади технічної освіти до цілісної системи освіти СРСР [34].

Про створення єдиної освітньої системи писав і О. Полоцький. На його переконання, саме за таких умов можна результативно працювати над загальним господарським планом і враховувати загальнодержавні особливості і завдання. Проте О. Полоцький не відмовлявся і від

особливостей української освітньої моделі, вважаючи, що при побудові нової системи необхідно використовувати переваги як української, так і російської моделей [82].

Результати наукового пошуку засвідчили, що упродовж 1920-1933 рр. гостро постало й питання розвитку професійної освіти, зокрема вищої. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли обґрунтування в роботах безпосередніх учасників розбудови системи вищої освіти в Україні, керівників та співробітників Наркоматів освіти УСРР, РСФРР Г. Гринька, Я. Ряппо, М. Скрипника, А. Мандрики, І. Немоловського, І. Гордона та ін. Так, Г. Гринько визнавав завдання професійної освіти пріоритетними. Він писав: «Це не є похід проти культури, це не ворожий наступ на рівень інтелектуального розвою людини, це лиш безумовна konieczність підготовки висококваліфікованих робітників-професіоналів. У цей спосіб доходимо до висновку, що справу освіти на Україні мусимо поставити на степінь професійної освіти. Загальна освіта мусить уступити місце професійній» [121, с. 7].

Реформування освіти обумовило перегляд її структури, змісту, методології тощо. Оскільки теоретичні наукові знання стали непотрібними в силу своєї непрактичності і абстрактності, висувалися нові вимоги до змісту освіти, до системи знань. За новими умовами знання мали бути, в першу чергу, зрозумілими для широких мас. Ефективність теоретичної підготовки вимірювалася доступністю та простотою викладання. На сторінках періодичних часописів для освітян стали з'являтися вимоги до викладачів та учених, які мали «вийти зі свого старорежимного футляра, зняти тогу величі і заговорити зрозумілою для мас мовою» [110, с. 9].

Підкреслимо, що істотні зміни усього соціального устрою визначили принципове переорієнтування вектору розвитку науки в суспільстві. Вивчення історико-педагогічної літератури, публіцистичних матеріалів [14; 109; 118; 130] дозволило стверджувати, що характерними рисами «нової» науки стали соціально-економічна значущість, спрямованість на вирішення

завдань пролетаріату, на полегшення праці і покращення матеріального становища, що обумовило вироблення принципово нових методів, форм, змісту, функцій, етичних норм науки.

Публіцистика 1920-х рр. свідчить, що автори надавали перевагу ідеалам практичної, утилітарної науки. Зв'язок науки з працею був проголошений одним із нових принципів організації науки. Наука, як щось «високе», «чисте», «абстрактне», стала непотрібною в умовах, де духовний стандарт суспільства визначався пролетаріатом. Вона мала підпорядковуватися «цільовій установці всіх життєвих проблем» [103].

Яскраво ілюструє зміну пріоритетів відносно ролі та значення науки дискусія професорів В. Данилевського та А. Жука. Так, В. Данилевський у вступній лекції про університетську освіту, висвітлюючи питання суті науки та її завдань для суспільства, людства, наголошував, що головною метою науки є «дослідження і пошук істини», вона не може розвиватися в залежності від утилітарних запитів суспільства, практичних потреб. Учений підкреслював: «Істина є метою ідеальних прагнень розуму, й тому її визнають духовним благом, а науку, як її прояв – ідеальним багатством, розумовою міццю. Й саме наука, наукові знання, відкриття, пошук істини мають складати основи вищої освіти. Завдання університетів – служіння науці «з культом істини і правди»» [15, с. 8].

Опонент В. Данилевського професор А. Жук у статті «Питання медичної освіти» зазначав, що «буржуазна наука», яка виникла як результат задоволення практичних нужд панівного класу, сьогодні відмовляється від свого принизливого статусу. «Незаконний зв'язок науки і практики не лише отримує законну підставу, але й стає категоричним імперативом соціальної творчості... І не «пошук істини» незалежно до її утилітарної цінності стає завданням нової школи, а саме широкий утилітаризм ...» [18, с. 102].

Нова парадигма визначила суттєві зміни самого процесу організації науково-дослідної роботи в УСРР. Наука, яка отримала статус допоміжної ланки народного господарства та промисловості, обслуговуючи потреби

вдосконалення певних процесів виробництва, підвищення його ефективності, покращення умов праці, потрапила в жорсткі рамки планування результатів наукових досліджень, чіткої організації та структурування роботи наукового корпусу.

Ідея планування та алгоритмізації наукової роботи не була одностайно схвалена представниками наукової громадськості, стала предметом дискусії. Противники організованого керівництва наукою наголошували на тому, що науковий пошук є проявом творчості і потребує свободи.

Проте більшість сприйняла нові вимоги як необхідне і ефективне рішення. Так, професор С. Семківський писав, що «планомірна організація дослідної роботи є глибоко плідною» [116, с. 12].

Формуванню такої громадської думки сприяли і матеріали періодичних видань для освітян, де гострій критиці піддавалися науковці, які «десятиріччями здійснювали свої дослідження індивідуально». Наголошувалося, що у такий спосіб вони переслідували паразитичну мету «духовного задоволення себе й тільки себе» [21, с. 33].

Замість «кабінетного вченого», індивідуаліста, відірваного від інтересів та завдань суспільства і народу, на перший план вийшов науковець нового зразка. Це мала бути людина, близька до народу, обізнана в його потребах, орієнтована на колективну роботу.

Запровадження традиції долучати до вирішення і обговорення наукових проблем представників громадськості, непрофесіоналів остаточно ліквідувало особливий «елітний» статус науки [110, с. 109].

Таким чином, докорінні соціально-політичні зміни визначили кардинальне переосмислення ролі та значення науки і вищої освіти в УСРР. Пріоритетними завданнями реорганізації науково-освітньої галузі стали практична значущість, демократичність, доступність.

Отже, період 1901-1933 рр. був надто складним, суперечливим, бурхливим у розвитку системи вищої освіти в Україні. В імперську добу – 1901-1917 рр. – прогресивною громадськістю визначалися найактуальнішими

й пріоритетними ідеї популяризації і пропагування науки, знань, освіти. Громадські діячі, науковці, викладачі проголошували науку й освіту запорукою благополуччя суспільства, а їх стан та рівень розглядали умовою економічного розвитку країни та прогресу держави в цілому. У наукових працях, публічних виступах, листах, спогадах, мемуарах Х. Алчевської, Д. Багалія, В. Бузескула, В. Вернадського, М. Ковалівського, Л. Петражицького, Є. Редіна, М. Сумцова та ін. простежувалася певна ідеалізація наукових знань, перебільшення значення «великої місії науки», які часто розглядалися як засіб ліквідації соціальних проблем, економічного занепаду, тяжких умов життя і праці народу. Чільне місце в системі умов і факторів громадсько-соціального, духовного, культурного прогресу країни відводилося університетам. Із метою вдосконалення навчального процесу в університетах науковцями (Д. Багалій, В. Вернадський, П. Казанський, М. Ковалевський, М. Мусін-Пушкін, П. Покровський, Л. Петражицький, М. Сумцов та ін.) були виділені найгостріші проблеми, які потребували термінового вирішення: вироблення стратегії розвитку вищої освіти, урізноманітнення методів і форм навчання, оновлення змісту освіти.

У добу національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. науково-педагогічною громадськістю, лідерами державних структур, які змінювалися на керівних посадах й уособлювали різні політичні режими, незважаючи на розбіжність поглядів на вектор розвитку країни, політичний устрій, одностайно наголошувалося на необхідності розбудови національної системи освіти, навчання і виховання як умови відновлення української державності, нації в цілому. Публіцистичні та наукові роботи, мемуарні статті, публічні звернення М. Василенка, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Петлюри, П. Скоропадського, І. Стешенка, П. Холодного та ін. містили конкретні вказівки щодо створення національної системи освіти, наповнення її змісту національним матеріалом, культивування української мови в науково-освітньому середовищі, реформування освітніх структур, створення українських народних закладів вищої освіти.

У 1920-1930 рр. на тлі радикальної перебудови всіх сторін суспільного життя науковцями, освітянами, педагогами, представниками влади переосмислювалися самі основи інституту вищої освіти. Постанови, накази, звернення, відкриті листи, виступи на сторінках часописів для освітян «Радянська освіта», «Студент революції», «Шлях освіти», «Пролетарська освіта» відображали основні найактуальніші проблеми, що хвилювали наукову та політичну еліту того часу. Г. Гринько, А. Мандрика, А. Машкін, Я. Ряппо, С. Семківський, М. Скрипник, О. Шумський та ін. виступали за реформування вітчизняної вищої школи, яке передбачало: переорієнтацію системи вищої освіти на підготовку командного складу для народного господарства й державного будівництва; розвиток процесів українізації освіти, наповнення освітнього процесу національним змістом; спрямування вектору розвитку науки на вирішення практичних завдань, приведення науково-дослідної роботи до чіткої системи, з визначеною структурою, плануванням; підготовку корпусу «пролетарської» інтелігенції, близької і зрозумілої народним масам; відмову від університетів як закладів непотрібного «чистого» наукового знання й створення розгалуженої системи професійної освіти.

Висновки до розділу 1

Аналіз історико-педагогічних праць з проблеми дослідження дозволив дійти таких висновків:

1. З'ясовано, що мережу закладів вищої освіти українських губерній Російської імперії на зламі XIX – XX століть складали три університети – Харківський (1804 р.), св. Володимира в Києві (1834 р.), Новоросійський в Одесі (1865 р.); чотири інститути – Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.), Харківський ветеринарний (1873 р.) та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (1875 р.). При

цьому Київський політехнічний інститут підпорядковувався Міністерству фінансів, інші шість закладів вищої освіти – Міністерству народної освіти Російської імперії. Основні напрями життєдіяльності університетів регламентував Загальний статут імператорських Російських університетів (1884 р.), інститутів – власні статuti, зміст яких співпадав із установчими документами споріднених вищих спеціальних навчальних закладів інших регіонів Російської імперії. Утілення в життя приписів названих документів зумовило появу таких тенденцій у розвитку вищої освіти Наддніпрянської України, як ліквідація автономії університетів і позбавлення їх права колегіального самоврядування, запровадження адміністративного централізму й цілковитого підпорядкування ЗВО міністерському впливу й контролю, регламентація всіх сторін організації освітнього процесу й науково-дослідної роботи, введення системи призначень на викладацькі й адміністративні посади всупереч виборній системі.

Установлено, що недосконалість університетського статуту 1884 р., наявність значної кількості урядових розпоряджень і постанов, які обмежували або скасовували його основні положення; завершення промислового перевороту й перехід до індустріального суспільства, що вимагали підготовки кваліфікованих працівників для різних галузей економіки; сплеск революційного руху й поширення студентських виступів; прагнення науково-педагогічної громадськості й студентства до демократизації організаційно-управлінської структури й освітнього процесу у ЗВО створили передумови проведення реформи вищої освіти, ініціаторами якої виступала не лише держава, але й громадськість.

2. Виявлено, що представники науково-педагогічної еліти, політичні й громадські діячі досліджуваного періоду демонстрували неоднозначні, а інколи й суперечливі погляди на завдання, функції, зміст вищої освіти. Так, представники науково-педагогічної громадськості України імперської доби (Д. Багалій, В. Вернадський, В. Іконников, В. Імшенецький, О. Ляпунов, І. Мечников, Л. Петражицький та ін.) висловлювали думки про особливу

місію інституту вищої освіти у соціокультурних процесах, у зміні духовного становища суспільства й сприянні державному розвитку в цілому. Називаючи університети «осередками вільної наукової думки», «чистого духовного знання, які готують прогресивних науковців і громадян», «маяками, що розливають світло на великі простори», ратували за надання вищій освіті «елементів навчання істині через добування істини»; тісне поєднання науково-теоретичних і прикладних знань в освітньому процесі; розширення самостійності ЗВО у виборі форм і методів навчання; створення умов для розвитку самостійності, творчості й активності студентів; швидке реагування вищої освіти на нові наукові здобутки й інтенсивне впровадження і поширення їх серед «молодого й дорослого населення», а відтак, поглиблення просвітницької функції ЗВО.

Натомість у виступах, відкритих листах, публічних промовах громадських і політичних діячів УНР періоду Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, доби Директорії (М. Василенко, М. Грушевський, І. Огієнко, С. Петлюра, П. Скоропадський, І. Стешенко, П. Холодний та ін.) культивувалась ідея створення національної системи вищої освіти, наповнення її українознавчим змістом, поширення в науково-освітньому середовищі української мови для «створення міцного фундаменту під молодю державністю». Пріоритетними стали думки щодо етапності здобуття вищої освіти (фундаментальна підготовка протягом 2-х років та спеціальна – для ознайомлення з системою практик), підпорядкування діяльності університетів вирішенню завдань розвитку науки, підготовки майбутньої наукової еліти, створення національних наукових шкіл.

Водночас предметом уваги політичної й науково-педагогічної громадськості радянської України (Г. Гринько, А. Машкін, М. Скрипник, Я. Ряппо, О. Шумський та ін.) стали критика старої вищої школи як «ідейного і організаційного вогнища контрреволюції»; тортування університетів як «осередків старої ідеологічної системи, що надають абстрактні, схоластичні знання», «забезпечують підготовку кадрів освіченої,

проте некваліфікованої інтелігенції»; обґрунтування мети («створення нової людини нового суспільства»), завдань («підготовка пролетарської інтелігенції, здатної випередити капіталістичну техніку і піднести загальний рівень трудящих»), змісту («втілення ідеалів практичної, утилітарної науки» й забезпечення вузькоспеціальної професійної освіти) нової пролетарської вищої школи, яка б відповідала національним і культурним особливостям українців.

Матеріали розділу відображено у таких публікаціях автора [27-31].

Список використаних джерел до розділу 1

1. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. Москва :Тип.тов-ва И.Д.Сытина, 1912. 466 с.
2. Альбертштейн А., Ястжембський В. Система народної освіти. Харків: ДВУ, 1929. 320 с.
3. Багалея Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. 329 с.
4. Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России. *Вестник воспитания*. 1913. №5. С. 1-17.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие императорского университета св. Владимира (1834-1884). Киев: Тип. университета, 1884. 59 с.
6. Высочайшее утвержденное положение о Киевском политехническом институте императора Александра II. *Полное собрание законов Российской империи (собрание третье)*. Т. XVIII. Отд. I. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1901. С. 523-532.
7. Высшее образование в России (очерк истории до 1917 года) / Савельев А.Я. и др. Москва : НИИ ВО, 1995. 352 с.

8. Глинский Б.Б. Университетские уставы. *Исторический вестник*. 1900. № 2. С. 718-742.
9. Гринько Г. Очерк истории и системы профобра. *Путь Просвещения*. 1923. № 6. С. 1–50.
10. Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков: НКО УССР, 1920. 126 с.
11. Грушевський М.С. До українців – професорів і преподавателей вищих шкіл (2 березня 1917 р). Твори : у 50 т. Т. 4, кн. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради: березень 1917 – квітень 1918)». Львів : Світ, 2007. С. 5.
12. Грушевський М.С. Культура краси і культура життя. Твори : у 50 т. Т. 4, кн. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради: березень 1917 – квітень 1918)». Львів : Світ, 2007. С. 240-251.
13. Грушевський М.С. Український народний університет. *Шлях*. 1918. Ч. 2. 61 с.
14. Гуревич Л. Жизнь студента рабфака Одесского ИНО. *Студент революции*. 1923. №2-3. С. 70.
15. Данилевский В.Я. Врач, его призвание и образование. Харьков, 1922. 415 с.
16. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 936. Оп. 1. Од. зб. 8. 74 арк.
17. Экзаменные требования, коим должны удовлетворять окончившие курс университетов, испытываемые в комиссии историко-филологической. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 241. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 47-52.
18. Жук А. Вопросы медицинского образования. *Путь просвещения*. 1922. №6. С. 90 – 108.
19. З думок гетьмана Павла Скоропадського. *Голос Державника*. 1947. № 3. с. I–XV.

20. Записки о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира за 1889 год. *Университетские известия*. Киев : тип. ун-та, 1889. № 11. С. 1-22.

21. Зотин М. О подготовке красной профессуры. *Студент революції*. 1924. № 6. С. 27-35.

22. Из отчета о состоянии Харьковского практического технологического института в течении 1885 года. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО)*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 29. 7 арк.

23. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва : тип. № 7, 1991. 392 с.

24. Инструкция для инспектора Харьковского ветеринарного института. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1874. № 2. С. 12-13.

25. Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965) / ред. Юрженко О.І. Київ : вид-во Київського університету, 1968. 280 с.

26. Казанский П. К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах. Одесса, 1901 г. 80 с.

27. Калініченко Т.М. Генезис вищої жіночої освіти в Наддніпрянській Україні на зламі XIX – XX століть. *Основні напрями розвитку педагогічної науки* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 07-08 грудня 2018 р.). Херсон : Видав. дім «Гельветика», 2018. С. 20-24.

28. Калініченко Т.М. Особливості організації освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти Наддніпрянської України на межі XIX – XX століть. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. праць. Харків. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. Вип. 60. С. 166-175.

29. Калініченко Т.М. Порівняльний аналіз курсової й предметної систем організації освітнього процесу в університетах Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX століття). *Сучасні тенденції у підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 листопада 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 52-54.

30. Калініченко Т.М. Тенденції розвитку вищої освіти Наддніпрянської України (1900–1917 pp.). *Хуманитарни балкански изследовання*. Пловдив, България, 2018. №1. С. 43-46.

31. Kalinichenko T.M. Types of Material Encouragement of Students at the Universities of Dnieper Ukraine on the Edge of XIX-XX Centuries. *Progress of the Scientific World : Proceedings of XXXIV International Scientific Conference*. SI «Universum» (San Francisco, November 15, 2018). Morrisville : Lulu Press., 2018. P. 90-93.

32. Киевский политехнический институт : краткий исторический очерк (1898-1973). Київ : Радянська Україна, 1973. 35 с.

33. Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва : РОССПЭН, 2005. 784 с

33а. Краткий исторический опыт к 50-летию Харьковского ветеринарного института. *ДАХО*. Ф. 928. Оп. 1. Спр. 1. 21 арк.

34. Купидонов С.Я. Индустриальная школа Украины и унификация технического образования СССР. Москва: Издание Высших пед. курсов при Москов. высшем техн. училище, 1929. 99 с.

35. Луначарский А.О народном образовании. Москва: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958. 123 с.

36. Марков В.Н. Советская система народного образования. Саратов, 1928. 66 с.

37. Машкін А. Просвітня політика за доби диктатури пролетаріату. Харків : ДВУ, 1924. 56 с.

38. Мусин-Пушкин А.А. К вопросу об университетском преподавании. Санкт-Петербург, 1913. 14 с.

39. Народное просвещение на Украине. Харків : Червоний шлях, 1924. 75 с.

40. Наши учебные заведения. Императорский университет св. Владимира в 1894 году. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1895. Ч. 301. Отд. «Современная летопись». С. 18-25.

41. Наши учебные заведения. Императорский Харьковский университет в 1894 году. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1895. Ч. 301. Отд. «Современная летопись». С. 33-41.

42. Наши учебные заведения. Несколько сведений об окончательных университетских испытаниях в 1889 и 1890 годах. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1891. Ч. 276. Отд. «Современная летопись». С. 23-45.

43. О введении, в виде временной меры, обязательных полукурсовых испытаний на всех факультетах университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1889. Ч. 266. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 6.

44. О конкурсных экзаменах лицам, желающим поступить на 1 курс в 1886 году. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 43. 5 арк.

45. О назначении частных стипендий студентам Харьковского технологического института. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 12. 12 арк.

46. О порядке оставления при университете молодых людей для приготовления к профессорскому званию без содержания из сумм министерства. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 14 (1898-1900). Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня «Восток», 1904. С. 519-520.

47. О представлении воспитанникам средних учебных заведений г. Харькова права преимущественного поступления в технологический институт. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1217. 1 арк.

48. О преобразовании ветеринарных училищ Харьковского, Дерптского и Варшавского в ветеринарные институты. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1873. Ч. 166. Отд. «Современная летопись». С. 1-32.

49. О производстве переходных экзаменов на I, II, III, IV курсах. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 333. 15 арк.

50. О распределении учебных занятий на I, II, III, IV и V курсах на 1889/90 учебный год. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 103. 37 арк.

51. О Харьковском, Юрьевском и Казанском ветеринарных институтах и состоящих при них фельдшерских школах. *Свод законов Российской империи*. Т. XI. Ч. I (свод уставов учебных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения). Санкт-Петербург. 1893. С. 202-209.

52. Об окончании студентами полного курса института со званием инженер-технолога и технолога в 1890/1891 году. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 146. 38 арк.

53. Об открытии общества вспомоществования нуждающимся студентам Харьковского технологического института. *ДАХО*. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 776.

54. Об устройстве на юридическом факультете университета св. Владимира практических занятий в виде учреждения семинарий. *Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі – ЦДІАК України)*. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 38. 26 арк.

55. Об устройстве учебной части в Историко-филологическом институте кн. Безбородько в Нежине за 1883-1885 гг. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6748. 43 арк.

56. Об учебной практике студентов на фабриках и заводах. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 102. 3 арк.

57. Об учреждении при институте общества для пособия недостаточным студентам. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 241. 31 арк.

58. Об учреждении стипендии имени Х.И. Гебенштрейна. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 37. 10 арк.

59. Общий устав императорских российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1863. Ч. 119. Отд. 1. С. 23-63.

60. Общий устав императорских российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1884. Ч. 235. Отд. “Правительственные распоряжения”. С. 27-61.

61. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Абрис, 1995. 421 с.
62. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991. 280 с.
63. Оноприєнко В.І. Становление высшего технического образования на Украине. Київ : Наукова думка, 1990. 140 с.
64. Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1895 год. *Записки императорского Харьковского университета*. 1896. Кн. 2. Часть официальная. С. 17-154.
65. Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1897 год. *Записки императорского Харьковского университета*. 1898. Кн. 2. Часть официальная. С. 19-185.
66. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине за 1880/81 уч. г. *Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине за 1882*. Киев. 1883. Т. VII. С. 1-25.
67. Отчет о состоянии Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине за 1880 г. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6453. 29 арк.
68. Отчет председателя о деятельности комиссии (юридической). *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 287. Спр. 3127. 23 арк.
69. Отчеты о практических занятиях студентов историко-филологического факультета Киевского университета в 1892 году. *ДАК*. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1038. 44 арк.
70. Переписка между Министерством Народного Просвещения и Киевским университетом о выделении средств для проведения практических занятий студентов юридического факультета. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 144. Спр. 41. 25 арк.

71. Переписка попечителя учебного округа с председателем комиссии и ректором университета о производстве испытаний в комиссии. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 287. Спр. 3578. 23 арк.

72. Петлюра С. Народе Український : Вибрані статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992. 148 с.

73. Петражицкий Л.И. Университет и наука. Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. Санкт-Петербург : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1907. Т. 1. Теоретические основы. 345 с.

74. Пирогов Н.И. Университетский вопрос. Избранные педагогические сочинения. Москва : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1953. С. 324–393.

75. По поводу нового положения об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1864. Ч. 121. Отд. II. С. 475-481.

76. Покровский П. К вопросу об университете. *Вестник воспитания*. 1913. №3. С. 180-185.

77. Положение о премии имени бывшего заслуженного профессора императорского Харьковского университета Василия Матвеевича Черняева. *Записки императорского Харьковского университета*. 1894. Кн. 4. Часть официальная. С. 93.

78. Положение о производстве в ученые степени. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1844. Ч. 42. Отд. 1. С. 179-198.

79. Положение о Харьковском практическом технологическом институте. *Харьковский политехнический. События и факты* / ред. Костенко Ю.Т. Харьков : Прапор, 1999. С. 58-69.

80. Положение об институте инженеров путей сообщения императора Александра I. *Полное собрание законов Российской империи (собрание третье)*. Т. 10. Отд. I. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1895. С. 353-359.

81. Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 3 (1850-1864). Санкт-Петербург : Тип. Академии наук, 1867. С. 636-643.

82. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. Харків : ДВУ, 1929. 50 с.

83. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. Київ : Друкарь, 1920. 128 с.

84. Правила для арестованных в карцере студентов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 42-44.

85. Правила для испытаний студентов Харьковского технологического института, окончивших полный курс обучения, на звание инженер-технолога и технолога. *Харьковский политехнический. События и факты* / ред. Костенко Ю.Т. Харьков : Прапор, 1999. С. 196-202.

86. Правила для студентов ветеринарных институтов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1894. № 1. «Прибавление». С. 1-14.

87. Правила для студентов и сторонних слушателей Харьковского технологического института императора Александра III. *Харьковский политехнический. События и факты* / ред. Костенко Ю.Т. Харьков : Прапор, 1999. С. 171-192.

88. Правила для студентов университета во время прохождения курса. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 35-40.

89. Правила испытаний в комиссии физико-математической по отделению математических наук. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1888. Ч. 257. Отд. «Определение особого отдела ученого комитета Министерства Народного Просвещения». С. 1-17.

90. Правила испытаний и других способов контроля над занятиями студентов Историко-филологического института князя Безбородько в

Нежине. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 7 (1877-1879). Санкт-Петербург : Тип. П.П. Сойкина, 1905. С. 758-761.

91. Правила о зачете полугодий и о полукурсовых испытаниях на юридическом факультете. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1898. № 9. С. 4-6.

92. Правила о зачете полугодий студентам императорских российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 241. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 78-94.

93. Правила о назначении студентам стипендий и денежных пособий. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 40-42.

94. Правила о назначении студентам стипендий и пособий и об освобождении их от платы. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1890. Ч. 272. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 33-36.

95. Правила о плате за слушание лекций в университете. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. С. 34-35.

96. Правила о пособиях, учреждаемых при императорском университете св. Владимира из процентов с капитала в 6000 рублей, завещанном действительным тайным советником Н.Х. Бунге. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1896. Ч. 306. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 28.

97. Правила о приеме в студенты университета. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 31-34.

98. Правила о производстве испытаний в физико-математической комиссии по отделению естественных наук. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1888. Ч. 258. «Определения особого отдела ученого комитета Министерства Народного Просвещения». С. 1-8.

99. Правила о производстве испытаний в юридической комиссии. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1898. № 9. С. 6-12.

100. Правила о производстве полукурсового испытания на медицинском факультете. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1887. Ч. 250. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 15-21.

101. Правила о состязательных на стипендии и пособия испытаниях студентов университетов и о наблюдении за занятиями студентов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1887. № 11. С. 8-15.

102. Правила об испытаниях на ученые ветеринарные степени. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1894. № 1. «Прибавление». С. 15-20.

103. Пройденный путь. *Студент революции*. 1922. №1. С.6.

104. Протокол заседания совета императорского университета св. Владимира 4 октября 1889 г. *Университетские известия*. Киев: Тип. ун-та, 1890. № 2. С. 1-35.

105. Разъяснение некоторых вопросов, возникших при применении правил относительно дипломов окончившим курс в университете, по выдержании ими испытания в комиссии. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1889. № 12. С. 6-8.

106. Распределение классных учебных занятий на I, II, III курсах института на 1887-1888 учебный год и распределение вознаграждений гг. преподавателей. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 63. 24 арк.

107. Редин Е.К. Ученая деятельность историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые 25 лет его существования (1877-1902). Харьков : «Печатное дело», 1904. 46 с.

108. Рецензии гг. профессоров на студенческие работы, представленные на соискание наград. *Записки императорского Харьковского университета*. 1898. Кн. 2. Часть официальная. С. 186-222.

109. Ряппо Я. Достижения и задачи рабочих факультетов УССР. *Путь просвещения*. 1923. № 6. С. III.

110. Ряппо Я. Наука и научное исследование на Украине. *Путь просвещения*. 1924. №10. С. 103-116.

111. Ряппо Я. Новый этап реформы педагогического образования. *Путь просвещения*. 1923. № 7-8. С. 20-34.
112. Ряппо Я. Школа рабочей молодежи в системе просвещения и ее значение в производстве. *Путь просвещения*. 1923. № 3. С. 4- 25.
113. Ряппо Я.П. Короткий нарис розвитку Української системи народної освіти. Харків: ДВУ, 1927. 40 с.
114. Ряппо Я.П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924): Сборник статей и докладов. Харьков : Госиздат, 1925. 145 с.
115. С бумагами о распределении учебных предметов по дням и часам недели и о составлении расписания преподаваемых предметов и программы по черчению. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 17. 41 арк.
116. Семковский С. Задачи научно-исследовательских кафедр. *Наука на Украине*. 1922. №1. С. 5-13.
117. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. Москва : Советская наука, 1950. 235 с.
118. Совещание зав. Губпрофобрами УССР (8-10 декабря 1922 г.) *Путь просвещения*. 1922. №7-8. С. 210.
119. Сохацька Є. «Молюся за весь рідний край...»: штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. 276 с.
120. Сумцов М.Ф. Слобожане : Історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. 240 с.
121. Ударні завдання професійної освіти (Зміст реферату Наркомосвіти України тов. Григорія Гринька, оголошеного на Всеукраїнському Хар-ківському освітньому з'їзді 21.VIII.20). *Пролетарська освіта*. 1920. Ч. 1.С. 19–21.

122. Устав историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1875. Ч. 180. Отд. I. С. 66-75.

123. Устав общества вспомоществования студентам Императорского университета св. Владимира. *ДАК*. Ф. 16. Оп. 474. Спр. 137.

124. Устав Харьковского практического технологического университета. *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 10 (1885-1888). Санкт-Петербург : Общественная польза, 1894. С. 74-102.

125. Ушинский К.Д. Педагогическая поездка по Швейцарии. Избранные труды. В 4 кн. Кн.1: Проблемы педагогики. Москва : Дрофа, 2005. С. 317-447.

126. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

127. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке приема в студенты ветеринарных институтов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 241. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 7-8.

128. Циркулярное предложение начальствам учебных округов о порядке назначения приват-доцентов. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 14 (1898-1900). Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня «Восток», 1904. С. 177-178.

129. Циркулярное предложение начальствам учебных округов об установлении желательного общения между студентами, профессорами и учебным начальством. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 14 (1898-1900). Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня «Восток», 1904. С. 707-711.

130. Чего ждут крестьяне от студенчества. *Студент революції*. 1923. №2-3. С. 69.

131. Шумський О. Доповідь т. Шумського на з'їзді пролетарського студентства. Завдання з'їзду пролетарського студентства *Студент революції*. 1926. № 1. С. 5–7.

132. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. Москва : Наука, 1976. 231 с.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ Й ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1901-1933 рр.)

2.1. Формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант (1901 – лютий 1917 рр.)

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що дослідники виділяють низку причин, які на рубежі XIX – XX століть обумовили необхідність реформування вищої школи.

Першою з них була недосконалість самого університетського статуту 1884 р., дія якого обіймала два етапи: з 1884 по 1888 рр. – час суворого дотримання основних його положень, деталізованих правил і розпоряджень; з 1889 по 1917 р. – час реформаційних змін, іноді навіть протилежних приписам самого документа. У зв'язку з цим сучасники зазначали: «Незважаючи на те, що наші університети офіційно керуються статутом 1884 р., насправді такого статуту, власне кажучи, вже немає, а існує щось досить невиразне, випадкове і тимчасове, звідки остаточно зникла первісна ідея законодавця, і це вимагає в інтересах системності, порядку й ідейності серйозного перегляду і докорінної реформи» [21, с. 737; 337, с. 137].

Друга причина обумовлювалася завершенням промислового перевороту в Російській імперії і переходом до індустріального суспільства. Підкреслимо, що особливо інтенсивно зазначений процес відбувався на українських землях, де Харків, Київ, Одеса, Херсон перетворилися на значні машинобудівні центри, а в промисловому плані цей регіон став випереджати центральні райони імперії за окремими напрямками виробництва. Потреби прискореного розвитку економіки вимагали підготовки не тільки постійно зростаючої кількості фахівців для різних сфер промисловості, транспорту,

будівництва тощо, а спеціалістів всебічно і ґрунтовно освічених, яким прищеплені навички і прагнення до постійного самовдосконалення в обраній галузі, що було неможливо без суттєвих змін в системі вищої освіти [3, с. 19; 176, с. 4].

Ще одна причина була викликана необхідністю припинення періодичних студентських заворушень, спрямованих на демократизацію навчально-виховного процесу. Вони набули особливого розмаху 1899 р. і відбувалися у вигляді студентського страйку практично у всіх закладах вищої освіти. Так, у Харківському університеті страйк розпочався в середині лютого і тривав до середини травня; до студентів університету приєдналися вихованці технологічного та ветеринарного інститутів; аналогічні заворушення спостерігалися у закладах вищої освіти Києва та Одеси. Уряд, намагаючись припинити ці виступи, в липні того ж року видав спеціальне розпорядження, в якому зазначалося, що «вихованці вищих навчальних закладів за улаштування масових заворушень в навчальних закладах або поза ними... підлягають... виключенню з навчальних закладів і зарахуванню до війська для відбування військової повинності, хоча б вони і мали пільгу». Як наслідок, за участь у масових акціях протесту в Київському університеті були віддані в солдати 183 студенти; з Харківського університету виключено 316 студентів [157, с. 58-59; 337, с. 199-200; 346, с. 138].

Ініціатором реформування вищої школи на рубежі XIX – XX століть окремі дослідники вважають М. Боголепова, міністра народної освіти Російської імперії упродовж 1898-1901 рр. [18, с. 113; 92, с. 52]. Очолюване ним міністерство, зважаючи на зазначені вище обставини, провело в червні 1899 р. нараду «щодо обговорення заходів, які... можуть бути вжиті з метою встановлення спокою у вищій школі, налагодження усталеного перебігу навчальних занять і поліпшення побуту студентів». Ця нарада виробила низку пропозицій, до яких належали вже згадувані раніше широке впровадження практичних занять, наукових і літературних співбесід, усунення нерівномірного розподілу студентів між університетами, а також

здійснення необхідних кроків щодо облаштування студентських гуртожитків та подальшого удосконалення роботи студентської інспекції, на яку покладалося «не тільки спостереження за зовнішнім порядком у стінах навчального закладу, а й доброзичливе піклування про різні потреби вихованців» [92, с. 52-53; 309, с. 61; 344].

Однак, на наш погляд, рацію мають ті дослідники, які стверджують, що «напрям, за яким відбувався – при М. Боголепові – перегляд... деяких принципів організації вищих навчальних закладів..., не входив у протиріччя з головними ідеями університетського статуту 1884 року», а дійсні спроби реформування вищої школи, тобто «перегляд самих основ університетського ладу», були започатковані його наступниками П. Ванновським та Г. Зенгером, коли правлячими колами імперії була усвідомлена необхідність перебудови системи освіти, зокрема вищої. Так, Микола II, призначаючи в березні 1901 р. П. Ванновського на посаду міністра народної освіти, зазначав: «Досвід останніх років показав такі суттєві недоліки нашого університетського устрою, що Я вважаю своєчасним невідкладно розпочати докорінний його перегляд і виправлення». Ще виразніше імператором було поставлене завдання у липні 1902 року наступному міністру (Г. Зенгеру): «Призначаючи Вас керівником Міністерства народної освіти, Я доручаю Вам з-поміж інших обов'язків розробити і подати на затвердження... проект реформи середньої школи і вищих навчальних закладів» [16, с. 3; 17; 309, с. 61].

З метою досконального з'ясування чинних недоліків в життєдіяльності вищої школи і «пошуку способів їх викорінення» П. Ванновський циркуляром від 29 квітня 1901 р. запропонував університетським радам та відповідним їм органам інших закладів вищої освіти висловити свої міркування щодо широкого кола питань стосовно суттєвого поліпшення «устрою вищої школи». У результаті всебічного обговорення зазначеної пропозиції керівництво навчальних закладів колегіально підготувало відповіді на визначені запитання. Вони стали надходити до Міністерства

народної освіти, починаючи з осені того ж року. Водночас міністерство одержало численні «особисті думки» окремих професорів. Увесь цей матеріал було проаналізовано, узагальнено та систематизовано в окремому документі спеціальною міністерською комісією у складі чотирьох членів Ради міністра. Він послугував базою для роботи створеної в травні 1902 р. комісії з реформування закладів вищої освіти під головуванням Г. Зенгера й за участі представників закладів вищої освіти Міністерства народної освіти, інших міністерств і відомств, у підпорядкуванні яких перебували ці навчальні установи [89, с.12; 309, с. 62].

Напружена робота зазначеної комісії тривала з 30 вересня по 17 грудня 1902 р. і полягала в усебічному обговоренні відповідей на питання, які містилися у квітневому (1901 р.) циркулярі Міністерства народної освіти. Вони поділялися на такі чотири групи:

а) питання управління закладами вищої освіти (про порядок заміщення керівних посад, інспекцію студентів, професорський дисциплінарний суд, перерозподіл повноважень між керівними органами університетів та інститутів);

б) питання організації викладання (про заходи щодо більш «ретельного» навчання вихованців, подальшої організації підсумкових іспитів та їх можливу форму, доцільність повернення до курсових іспитів);

в) питання студентського побуту (про дозвіл започатковувати студентські організації і необхідні для цього умови, доцільність організації особливого студентського товариського суду тощо);

г) кадрові питання (про збільшення штатного утримання професорсько-викладацького складу, можливість роботи за сумісництвом, гонорарну систему, подальше існування посади приват-доцента, порядок «підготовки до професорського звання» і набуття наукових ступенів тощо).

Крім того, комісією були розглянуті питання, порушені безпосередньо закладами вищої освіти, а саме про:

- університетську автономію, стосунки з попечителем навчального округу, а також «побажання щодо централізованого управління міністерством»;

- перехід від курсової системи викладання до предметної;

- умови вступу до закладів вищої освіти, плату за навчання, допущення жінок до вищої освіти;

- заміщення вакантних кафедр, доцільність поділу професорів на ординарних і екстраординарних, терміни служби професорсько-викладацького складу [20, с. 55; 89, с. 17].

Зокрема, стосовно кадрових питань комісія виробила такі рекомендації:

- призначення на посаду професора (як ординарного, так і екстраординарного) має відбуватися згідно з вимогами, що викладені в чинному університетському статуті;

- посаду доцента, яка існувала до 1884 р., слід відновити; претендувати на неї мають право магістри; доценти обираються на факультетських зборах і за поданням університетської ради затверджуються міністром; як виняток, вони можуть очолювати кафедру, але тимчасово (не більше трьох років);

- посада приват-доцента при цьому не скасовується;

- зазначені положення стосовно професорів, доцентів і приват-доцентів розповсюджуються і на вищі спеціальні навчальні заклади [324, с. 113-118].

Розглянувши питання щодо «підготовки до професорського звання» (зазвичай на здобуття вченого ступеня магістра), комісія висловила думку, що ініціатива у відборі кандидатів має належати кафедрі; нагляд за перебігом підготовки слід доручати факультетам університетів та відповідним їм структурним підрозділам у вищих спеціальних навчальних закладах, а «безпосередній порядок залишення» молодих людей має визначатися «особливою інструкцією, затверджуваною міністром... за поданням факультету або відповідної інститутської установи» [324, с. 55-56].

У ході дискусії з питань атестації наукових кадрів, яка відбувалася в комісії, визначилися дві точки зору. Прихильники першої вважали, що

градація «магістр-доктор» надмірна і обтяжлива, внаслідок чого ступінь магістра слід скасувати (за прикладом більшості західноєвропейських університетів, де вона перестала існувати ще на початку XIX століття). Прибічники іншої точки зору, яку поділяли представники більшості університетів, стверджували, що двоступеневість – «магістр-доктор» відповідає двом етапам становлення вченого (початківця і майстра), і з урахуванням цього слід залишити чинний порядок надання наукових ступенів.

Особливою гостротою відзначалося обговорення питання стосовно можливості присудження наукового ступеня з технічних наук вищими спеціальними навчальними закладами, яке у кінцевому підсумку набуло таких рекомендацій:

- необхідно встановити науковий ступінь по відношенню до технічних кафедр (тобто з прикладних наук, які не входили до переліку дисертаційних, наведених у «Положенні про іспити на звання дійсного студента та на наукові ступені» 1864 р.);

- такий науковий ступінь має іменуватися «ступенем доктора» (наприклад, доктора хімічної технології, гірничої справи, лісного господарства тощо) і бути обов'язковим для заміщення вакантних технічних кафедр;

- претендент на ступінь доктора прикладних наук повинен мати диплом інженера з відповідної спеціальності, скласти іспит, що відповідає в університетах «магістерському», підготувати і публічно захистити дисертацію. Тобто «комісія визнала бажаним розповсюдити і на вищі технічні навчальні заклади чинний в університетах порядок здобуття наукових ступенів» [20, с. 72; 93, с. 151; 324, с. 95-96].

Матеріали роботи комісії 1903 р. були видані під назвою «Праці комісії з реформування вищих навчальних закладів». Водночас сучасники відзначали, що, «на жаль, після завершення роботи комісії знову розпочалася тяганина, а згодом і цілковитий застій; лише 1905 р. міністерство розпочало

розроблення нового проекту статуту» [42, с. 112].

Паралельно з роботою комісії здійснювалися і конкретні кроки з упорядкування навчального процесу у закладах вищої освіти. По-перше, були затверджені правила організації не передбачуваних раніше жодними документами «студентських інституцій» у вигляді наукових, літературних, мистецьких гуртків тощо (лише курсових, під керівництвом викладачів, з особливого дозволу університетської ради, навчального комітету або конференції інституту) [14]. По-друге, зазнали деяких змін умови вступу до закладів вищої освіти (скасовано подання «свідомств про бездоганну поведінку» від місцевої поліції, що були передбачені «Правилами про зарахування в студенти університету» від 16-го травня 1885 р.; дещо пом'якшені згадувані раніше вимоги про обмеження кількості студентів, зараховуваних на перший курс, та про заходи стосовно «більш рівномірного їх розподілу» між закладами вищої освіти, затверджені міністерським розпорядженням 1899 р.) [343]. По-третє, був відновлений (за зразком статуту 1863 р.) професорський дисциплінарний суд та ухвалені нові правила щодо покарання студентів (зокрема, було скасовано ув'язнення в карцері) [12; 219]. По-четверте, «беручи до уваги той факт, що не всі вакантні кафедри можуть бути заміщені претендентами із науковим ступенем доктора», міністерство, на відміну від вимог статуту 1884 р., дозволило брати участь у конкурсах на заміщення цих вакансій особам, «які мають ступінь магістра з розряду наук відповідних кафедр» (але за умови захисту докторської дисертації протягом наступних трьох років) [188]. Крім того, беручи до уваги побажання комісії у необхідності «спеціальної інструкції» для регламентації «порядку залишення... для підготовки до професорського звання», зокрема вкрай невиразне визначення цього порядку в статутах вищих спеціальних навчальних закладів, Міністерство народної освіти розробило і затвердило відповідне положення, де були конкретизовані питання щодо відбору кандидатів для такої підготовки, загального її терміну, упорядкування програми навчання, періодичності звітів претендентів,

порядку завершальних іспитів тощо (див. Додаток Г) [195].

Водночас відбувся і перехід від курсової системи викладання і контролю знань до предметної, доцільність якої, як зазначалося вище, розглядалася ще у 1902 р. комісією щодо реформування закладів вищої освіти [325, с. 69-75].

Наголосимо, що чинна курсова система передбачала складання обов'язкових іспитів з усіх заделегідь визначених предметів курсу в чітко окреслені терміни з попереднім виконанням усіх встановлених практичних і лабораторних робіт. На переконання її супротивників, вона, «як система примусова, що виключає вільний вибір наукових занять та знижує самодіяльність учнів, суперечить самому духу університетської освіти», у зв'язку з чим вони пропонували замінити її іншою, предметною, яка б складалася з двох частин – «предметної системи іспитів» (студент екзаменується з кожного предмету, що вивчається, окремо, беручи до уваги, як він до цього іспиту підготувався), і «предметної системи навчального плану» (для кожного факультету та відділення розробляється декілька планів, «в центрі кожного з яких перебуває один із найважливіших предметів викладання, ... а навколо нього...– споріднені науки, що вивчаються не так детально, як наука основна») [18, с. 123; 47, с. 4, 9].

Перехід до предметної системи був започаткований «Правилами про залік півріч для одержання випускного свідоцтва...», що були затверджені у червні 1906 р. У відповідності з цими правилами напівкурсів іспити мали відбуватися «в комісіях, які створюються на факультетах, у терміни, визначені факультетами для кожного предмету викладання окремо»; розроблення «детальних правил, а також змісту і програм цих іспитів» знову ж таки покладалися безпосередньо на факультети [220, с. 184].

Серед конкретних заходів щодо втілення в життя предметної системи слід назвати запровадження вільного відвідування студентами лекцій (за умови обов'язкової участі в усіх практичних заняттях), надання вихованцям можливості комбінувати предмети в межах затвердженої програми та

вивчення обраних наук незалежно від курсу, певну свободу у виборі терміну складання кожного з напівкурскових іспитів [18, с. 124-125; 43, с. 17].

За прикладом університетів предметну систему почали впроваджувати й інститути; утім, окремі її елементи в деяких із них застосовували і раніше. Про це, зокрема, свідчать розроблені радою Київського політехнічного інституту (і затверджені міністром торгівлі і промисловості) ще в 1904 р. «Правила вивчення студентами курсу наук за предметною системою викладання і про порядок іспитів за умови її застосування» [176, с. 68-69].

Перехід на предметну систему викладання і контролю знань обумовив також необхідність певного коригування умов випускних іспитів, яка знайшла відображення в нових «Правилах про проведення іспитів в екзаменаційних комісіях». На наш погляд, зміни, які містилися в них, стосувалися двох питань: по-перше, в статті 10 цього документа підкреслювалося, що порядок випускних іспитів надалі «встановлюється самими комісіями»; по-друге, у статті 7 зазначалося, що терміни завершальних іспитів міністр призначає «за погодженням із радами університетів» [218; 222, с. 72-73; 225].

Однак утілення в життя предметної системи не виправдало тих сподівань, які покладали на неї. Надаючи студентам право вибору послідовності вивчення дисциплін, ця система замість полегшення лише ускладнювала навчання; замість очікуваного поглибленого вивчення курсу вона призводила до безсистемного його проходження; як і за умови дії курсової системи, студенти часто пропускали лекції, обмежуючись при підготовці до іспитів лише підручниками та стислими конспектами, внаслідок чого знання більшості з них були поверховими і безсистемними [176, с. 41].

Випробувавши упродовж декількох років предметну систему в дії, Міністерство народної освіти дійшло висновку, що її використання пов'язане «з досить небажаними явищами, ... а саме з можливістю відкладати напівкурскові іспити», у зв'язку з чим 1911 р. були внесені певні зміни в

правила про залік півріч та про напівкурсів іспити. Так, предмети напівкурсів іспитів знову почали визначатися міністерством, а не факультетами; для кожного курсу встановлювався мінімальний обсяг цих предметів; вихованці, що не склали визначений мінімум, не допускалися «до запису на лекції наступного півріччя»; у спеціальних вищих навчальних закладах була запроваджена жорстка система репетицій з метою постійного контролю знань упродовж всього навчального року [176, с. 41; 187, с. 35].

У цей же час були відкориговані і деякі умови завершальних випробувань. Зокрема, перелік предметів, які виносилися на випускні іспити, знову почав формуватися не факультетами, а Міністерством народної освіти; терміни цих іспитів міністр став встановлювати одноосібно; їх порядок, який з 1906 р. розроблявся самими екзаменаційними комісіями, надалі (хоча і частково) регламентувався безпосередньо новими міністерськими правилами [223; 224].

Водночас згадувані раніше «Праці комісії з реформування вищих навчальних закладів», опубліковані 1903 р., стали основою для розроблення упродовж визначеного етапу низки проектів статутів цих установ. Однак слід зазначити, що, по-перше, лише частина з них зазнала більш-менш широкого обговорення (або хоча б докладної інформації про це в періодичній педагогічній пресі), а по-друге – жоден із них так і не був утілений в життя [46, с. 173].

На наш погляд, найбільш цілеспрямовано і послідовно розроблявся проект університетського статуту, укладений під керівництвом міністра народної освіти І. Толстого (перебував на цій посаді упродовж 1905-1906 рр.). Перший варіант названого проекту підлягав обговоренню вченими радами університетів, а також спеціально створеними в кожному з них «статутними комісіями». Їх зауваження і пропозиції було надіслано до міністерства. Крім цього, проект статуту було надіслано для оцінки окремим закордонним фахівцям [42, с. 112; 180].

Згідно з остаточним його варіантом, ректор, декани і професори мали

обиралися «самим університетським середовищем»; посада інспектора скасовувалася, а замість неї вводилася інша – проректора (помічника ректора); головними колегіальними органами управління університетом, як і раніше, залишалися рада та правління.

Поділ професорів на ординарних і екстраординарних скасовувався; заміщення вакантних професорських посад передбачалося здійснювати шляхом конкурсу або рекомендацій факультету (останній варіант, безвідносно до впровадження проекту статуту в життя, вже в наступному році був дозволений з «височайшого повеління» «у тих випадках, коли потрібно швидко зайняти вакансію»); відновлювалася посада доцента.

Крім того, пропонувалося скасувати вчений ступінь магістра, а запровадити ступінь кандидата; ліквідувати чинну гонорарну систему; право вступу до університетів надати молодим особам незалежно від статі, національності та віросповідання [42, с. 118; 127, с. 3; 180, с. 2].

Паралельно з аналізованим проектом статуту того ж 1905 р. «академічною» комісією професорів (тобто громадською організацією) був розроблений (і розісланий для обговорення в місцеві осередки союзу професорів) «проект головних засад статуту», загального для всіх закладів вищої освіти, в якому зазначалося, що ректор, проректор і декани мають обиратися безпосередньо навчальними закладами (на один рік і без права переобрання «на наступний термін»); до ради вищого навчального закладу, крім професорів, слід ввести і «делегатів від викладачів молодших рівнів»; самій раді надати широкі права стосовно організації наукової і навчальної діяльності закладу [289, с. 3350-3351].

До штату викладачів, поряд із професорами, приват-доцентами і лекторами, пропонувалося ввести і доцентів (при цьому звільнення професора з посади «до завершення...виборного терміну» заборонялося); право навчатися в університетах та інститутах, згідно з цим документом, надавалося вихованцям усіх середніх навчальних закладів «без обмеження статі, національності та віросповідання»; випускники по завершенні курсу

мали одержувати свідоцтво «про наукову підготовку та звання кандидата»; що ж до посади попечителя навчального округу, то вона проектом статуту не передбачалася [289, с. 3353-3356].

У 1906 р. з метою уніфікації статутів спеціальних вищих навчальних закладів, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам, Міністерством народної освіти було проведено низку нарад за участі їх представників. Наприклад, Харківський технологічний інститут делегував професорів М. Пильчикова та Р. Гартмана [176, с. 54].

У результаті обговорення на таких нарадах проектів, підготовлених окремими інститутами, був упорядкований «Проект загальних основ статуту вищих технічних та інших спеціальних шкіл». Основним елементом цього проекту стало проголошення автономії вищих технічних навчальних закладів у плані організації наукової, навчальної і адміністративно-господарчої діяльності, зокрема надання права самостійно обирати керівні органи, розробляти і остаточно затверджувати навчальні плани, присуджувати науковий ступінь доктора технічних наук (ступінь магістра цим проектом статуту не передбачався) тощо [291].

З-посеред інших розробок, здійснених дещо пізніше, слід відзначити проект університетського статуту П. Кауфмана (міністр народної освіти упродовж 1906-1907 рр.) та нового статуту технологічних інститутів, упорядкований відділом промислових навчальних закладів Міністерства народної освіти у 1916 р.

У першому з них передбачалося надати університетам «академічну автономію», скасувати посаду попечителя; відновити посаду доцента; обрання професорів і доцентів здійснювати «виключно на факультеті»; надати факультетам право остаточного вирішення питання щодо присудження ступеня магістра і доктора наук тощо [83, с. 4, 21-22].

Відповідно до другого проекту, всі вищі технічні навчальні заклади вартувало підпорядкувати безпосередньо Міністерству народної освіти; інститутам дозволити присуджувати науковий ступінь доктора технічних

наук; розроблення навчальних планів покласти на відділення; штат цих закладів вищої освіти формувати з професорів, доцентів і приват-доцентів; посаду ад'юнкта скасувати; право вступу до інститутів надати особам обох статей, які закінчили будь-які середні навчальні заклади [46, с. 220; 290].

Крім щойно зазначених документів, слід звернути увагу й на проекти університетського статуту, розроблені за часів перебування на посаді міністра народної освіти Л. Кассо (1910-1914 рр.) та П. Ігнат'єва (1915-1916 рр.), одночасно підкреслюючи, що процес їх упорядкування обмежився лише рамками міністерства, оскільки ні в навчальних закладах, ні в періодичній пресі вони не обговорювалися [46, с. 173].

В аспекті аналізу порушеної проблеми привертає увагу той факт, що на визначеному етапі відбулися певні зрушення і в плані демократизації діяльності закладів вищої освіти, обумовлені низкою поступок, на які був змушений піти уряд Російської імперії, зважаючи на суспільно-політичні й соціально-економічні чинники.

Як відомо, початок визначеного етапу характеризувався суттєвим загостренням соціально-економічної і політичної ситуації в Російській імперії, яка була зумовлена економічною кризою 1900-1903 рр. Це явище, а також суттєве зубожіння широких верств населення призвели до зростання стихійних протестів, які особливо активізувалися після так званої «кривавої неділі» у січні 1905 р. При цьому заворушення охопили не тільки міське та сільське населення, а й окремі військові частини. Так, у червні 1905 р. спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін», очолюване матросами-українцями Г. Вакуленчуком та П. Матюшенко. Остаточо паралізував економічне і політичне життя імперії загальний страйк у жовтні 1905 р., участь у якому взяло понад 120 тисяч українських робітників. Зважаючи на це, 17 жовтня 1905 р. цар Микола II був змушений підписати маніфест про громадянські права й політичні свободи та скликання Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення [5, с. 309; 346, с. 138, 142].

Активну участь у протестах та заворушеннях брала студентська

молодь, зокрема і студентство Харкова. Так, літопис Харківського університету свідчить, що заняття в ньому, як і в більшості закладів вищої освіти Російської імперії, припинилися після «кривавої неділі» [337, с. 252]. У відповідь на це уряд, розглянувши «питання про заходи, викликані перервою занять у вищих навчальних закладах», постановив не проводити в них перевідних іспитів, залишивши всіх студентів «на тих курсах, де вони зараз перебувають» (див. Додаток Д) [117, с. 88]. Однак через місяць після відновлення занять (у вересні 1905 р.) «університети знову перестали жити і діяти, і в їх аудиторіях запанувала, як і раніше (тобто у весняному семестрі), зловісна тиша». Що ж до Харківського університету, то в ньому не тільки припинилися заняття, але й «оточений барикадами, він протягом кількох днів (в жовтні місяці) перебував у руках озброєних студентів і робітників». У відповідь на це царський уряд посилив репресії: «височайшим повелінням» було доведено «до загального відома», що заклади вищої освіти, «в яких зараз (в осінньо-зимовий період) припинені заняття, будуть залишатися закритими і у весняному семестрі 1905-1906 навч. року» [42, с. 129; 76; 337, с. 253].

До цього слід додати, що окремі дослідники основною причиною студентських заворушень вважають скорочення державного стипендіального фонду та зменшення кількості студентів, звільнених від плати за навчання [28, с. 457]. На наш погляд, цей фактор все-таки є другорядним у порівнянні з прагненням юнацтва до свободи, рівності і справедливості. Що ж до матеріального забезпечення студентства, то скорочення державної допомоги в цей час певною мірою компенсувалося впровадженням нових благодійних стипендій та грошової допомоги з боку приватних осіб, які використовувалися з-поміж іншого для «оплати за право відвідування лекцій», «придбання книг, інструментів, апаратів» тощо [125; 174; 196; 201].

Наляканий студентськими виступами, царський уряд вдався до окремих заходів, що були спрямовані на стабілізацію ситуації. По-перше, 27 серпня 1905 р. були видані «тимчасові (до впровадження в законодавчому

порядку нових статутів вищих навчальних закладів) правила», у відповідності з якими обрання ректора та «його помічника, якщо така посада передбачена законом» (статутом), стало прерогативою університетської ради, а декана - факультетських зборів. Щоправда, обрані особи остаточно затверджувалися міністром «в установленому (статутом 1884 р.) порядку». Крім того, у документі підкреслювалося, що ці повноваження «розповсюджуються і на відповідні органи влади» інших закладів вищої освіти, підпорядкованих Міністерству народної освіти (зокрема, на технологічні та ветеринарні інститути) [48]. Утім, вже незабаром (17 вересня того ж року) дія зазначених правил була поширена і на ряд закладів вищої освіти інших міністерств та відомств (у тому числі і на Київський політехнічний інститут). Єдиним винятком серед закладів вищої освіти, що розташовувалися на українських землях, у цьому плані був Ніжинський історико-філологічний інститут, який не підпадав під дію жодного з двох вищезазначених документів [140].

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури, заклади вищої освіти негайно скористувалися наданим їм правом. Так, рада Харківського університету провела вибори ректора і деканів вже 6 вересня, а професорська колегія (навчальний комітет) Харківського технологічного інституту обрала директора і його помічника на день пізніше, 7 вересня 1905 р. [337, с. 253; 338, с. 11]

По-друге, лютневим (1906 р.) циркуляром скасовувалося раніше згадуване міністерське розпорядження від 5 липня 1899 р., яким для випускників гімназій обмежувався вибір університету, оскільки виявилось, що «на практиці цей незручний захід не досяг бажаної мети, не усунув переповнення одних університетів на противагу іншим». У зв'язку з цим Міністерство народної освіти ухвалило рішення «дозволити особам, які домагаються вищої освіти, вільний вибір будь-якого з університетів Російської імперії» [161].

По-третє, «височайшим повелінням» від 14 вересня 1906 р. в

університетах була скасована посада інспектора зі студентських справ (в інститутах вона залишалася), а натомість впроваджена посада проректора, на якого покладалося «щонайближче спостереження за виконанням в університетських приміщеннях як студентами, так і сторонніми слухачами встановлених правил». Проректор обирався радою університету «з числа професорів навчального закладу, з наступним затвердженням на посаді міністром народної освіти», на термін не більше трьох років (такий же термін було встановлено і для ректорів університетів та директорів вищих спеціальних навчальних закладів) [165; 168; 169].

По-четверте, певною мірою була послаблена заборона на проведення будь-яких студентських зборів, унормована §15 затверджених ще 1885 р. «Правил для студентів університету...» і скоригована циркуляром від 27 серпня 1902 р.: «Загальні збори студентів всього навчального закладу, так само як і збори на факультетах або відділеннях, не допускаються» [217, с. 37; 345, с. 90]. Однак ураховуючи факт масових стихійних заворушень першого десятиріччя XX століття, зокрема і численні студентські збори, які, незважаючи на заборону, відбувалися явочним шляхом, та бажаючи перевести студентські виступи в спокійніше русло, Рада міністрів Російської імперії постановою від 11 червня 1907 р. дозволила проведення в закладах вищої освіти: «а) публічних зборів; б) приватних зборів студентів даного навчального закладу», але «тільки навчального характеру», і то з дозволу ректора університету (директора інституту). Організатори цих зборів за порушення встановлених правил могли притягуватися до дисциплінарної або навіть кримінальної відповідальності [146, с. 42].

Як зазначав С. Сірополко, «революційний рух серед українського студентства позначився також і на полі боротьби за українську школу і культуру» [311, с. 442]. Так, 16 жовтня 1905 р. студентські збори в Київському університеті св. Володимира ухвалили резолюцію про заснування в цьому навчальному закладі чотирьох кафедр з українською мовою викладання (української мови, літератури, історії та права) і подали

про це клопотання за підписом 1400 студентів до університетської ради. Аналогічна заява, за підписом близько 500 слухачок, у той же час була направлена і до ради Київських вищих жіночих курсів. Утім, негайних конкретних здобутків ці заходи не принесли. Наприклад, ректор університету св. Володимира відреагував на подане йому клопотання так: він заявив, що очолюваний ним заклад – це «загальнодержавна інституція», утримувана на кошти уряду Російської імперії, у зв'язку з чим в межах університету не можна допустити викладання жодною іншою мовою, крім російської [31, с. 20; 311, с. 442].

Водночас наполегливість студентства і прогресивних кіл професорсько-викладацького складу в кінцевому підсумку змусила керівництво окремих закладів вищої освіти погодитись на деякі поступки в цьому плані. Так, у тому ж Київському університеті з осені 1907 р. викладати предмети українською мовою почали професори А. Лобода (історія новітньої української літератури) та В. Перетц (практичні заняття з української літератури); у Харківському університеті – професори М. Сумцов (історія української народної словесності), Д. Багалій (історія України), М. Халанський (історія української мови); в Одеському – приват-доцент О. Грушевський (курс історії України). Утім, така ситуація тривала недовго, і вже в наступному навчальному році Міністерство народної освіти Російської імперії заборонило такі починання [31, с. 22; 311, с. 442-443; 337, с. 228].

Результати наукового пошуку дозволяють констатувати, що вже з 1908 р. спостерігається повернення (хоч і не в повному обсязі) до духу університетського статуту 1884 р., яке відбувалося на тлі поступово згасаючих студентських заворушень. Про це, наприклад, свідчить циркуляр Міністерства народної освіти від 29 вересня 1908 р., в якому йшла мова про черговий страйк студентів Санкт-Петербурзького університету «та деяких інших вищих навчальних закладів». При цьому головним джерелом «невдоволення, яке спалахнуло в середовищі студентів» і знайшло «прибічників навіть серед професорів», називалися окремі поточні

розпорядження міністерства, що «хибно» сприймалися «як обмеження автономних прав вищих навчальних закладів» [149, с. 29, 32-33].

Остаточні будь-які сподівання закладів вищої освіти на автономію були розвіяні іншим міністерським циркуляром, де зазначалося, що:

а) «височайший указ» від 27 серпня 1905 р. слід розглядати «не в розумінні автономії або незалежності від керівництва та нагляду міністра народної освіти, а лише в плані дарування радам університетів права вільно обирати ректора і проректора та участі всієї професорської колегії в урегулюванні природнього перебігу навчального життя»;

б) цей документ «не надає радам права встановлювати нові норми навчального життя, відмінні від чинних законів і правил»;

в) «із оприлюдненням означеного указу за міністром народної освіти у повному обсязі зберігається право контролю і нагляду над усіма діями університетських рад і відповідними органами управління інших вищих навчальних закладів» [139, с. 20, 22].

З огляду на таку позицію правлячих кіл цілком закономірними виявилися подальша заборона «публічних і приватних студентських зборів» та вимога обов'язкового подання «свідчення про бездоганну поведінку» від місцевої поліції особами, «які бажають скласти іспити (завершальні) в іспитових комісіях» (водночас ця вимога не стосувалася тих, хто приступав до випускних іспитів одразу по завершенні останнього семестру) [108, с. 42; 132, с. 56].

В аспекті порушеної проблеми привертає увагу той факт, що бурхливі події 1905 р. поклали початок процесу широкого залучення жіноцтва до здобуття вищої освіти, на необхідності якого постійно наполягала прогресивна громадськість. Про це, зокрема, свідчить і висновок згадуваної раніше комісії щодо реформування закладів вищої освіти, яка постановила «клопотатися перед міністерством про надання особам жіночої статі якомога більшого доступу до вищої освіти шляхом заснування Вищих жіночих курсів» у великих містах (зокрема Києві, Харкові та Одесі) «на тих

же засадах, на яких такі курси створені в столицях» (малися на увазі чинні Вищі жіночі курси В. Герье в Москві та Бестужевські в Петербурзі) [18, с. 133; 324, с. 294].

Як зазначали сучасники, вихідною точкою цього процесу стало «височайше повеління» від 3 грудня 1905 р., яким міністру народної освіти надавалося право вирішувати питання про заснування приватних курсів «за програмами викладання вищими, ніж в середніх навчальних закладах, але без надання їм жодних прав». При цьому подальша практика засвідчила, що такі установи у переважній більшості виявилися жіночими за складом слухачів, і створювалися вони, в першу чергу, у тих містах, де функціонували університети та вищі спеціальні навчальні заклади, що дозволяло без особливих ускладнень розв'язувати проблему добору професорсько-викладацьких кадрів (за умови роботи за сумісництвом). Найбільшими серед них були Київські, Одеські та Харківські [27, с. 213; 349, с. 13].

Київські вищі жіночі курси, засновані ще 1878 р., 1889 р. припинили свою діяльність. Поновили роботу лише 1906 р. на тих же засадах, що і в попередній період (на підставі «Положення...», затвердженого 28 травня 1881 р.). Це був приватний навчальний заклад, що існував за рахунок внесків слухачок та пожертвувань благодійників і різних організацій. Його призначення вбачалося в «наданні жінкам вищої освіти університетського характеру і, зокрема, в підготовці їх до діяльності викладацької і педагогічної» [27, с. 213]. Очолювала курси рада професорів, яка від самого початку намагалася організувати викладання за зразком університетського; викладачами працювали переважно професори університету св. Володимира. При відновленні роботи курси склалися з двох відділень – історико-філологічного і фізико-математичного; у 1907 р. були додані медичне і юридичне, а у 1909 відкрито і економічно-комерційне (медичне відділення у 1908 р. перетворилося на самостійний заклад, однак із юридичної точки зору воно ще декілька років уювляло собою підрозділ курсів). Випускницям курсів надавалися такі ж права, «як і тим, що закінчили Санкт-Петербурзькі і

Московські вищі жіночі курси» (право викладати у старших класах жіночих гімназій «предмети своєї спеціальності», а також працювати в перших чотирьох класах чоловічих гімназій) [19, с. 3; 27, с. 211; 133; 349, с. 6, 15].

У тому ж 1906 р. були створені і Одеські вищі жіночі курси. На кшталт Київських, вони були приватним навчальним закладом «загального (університетського) характеру» з чотирирічним терміном навчання, що функціонував переважно на кошти слухачок; управління курсами здійснювала рада та обраний нею (і затверджений міністром народної освіти) директор. На початку роботи курси склалися з двох відділень (факультетів): історико-філологічного і фізико-математичного; через два роки до них було додане юридичне відділення, а в 1910 р. виникло і четверте, медичне (яке, за свідченням сучасників, від самого початку прагнуло «перетворитися на самостійний вищий навчальний жіночий медичний заклад») [348, с. 28; 349, с. 16].

На відміну від Київських і Одеських, Харківські вищі жіночі курси були не приватним, а громадським навчальним закладом, заснованим 1907 р. Товариством взаємної допомоги працюючих жінок; за рахунок коштів зазначеного товариства курси й існували. Метою курсів було «надання... можливості завершити повний університетський курс... в обсязі програм і навчальних планів імператорських російських університетів». Курси було відкрито у складі двох відділень (факультетів): історико-філологічного і фізико-математичного; дещо пізніше було започатковано і юридичне відділення. Право вступу на курси мали молоді жінки, які завершили навчання в жіночих гімназіях «або в прирівнених до них інших середніх жіночих навчальних закладах»; викладання покладалося переважно на професорів університету, а також «осіб, що мають право викладати в університеті» [349, с. 24].

При заснуванні курсів було встановлено дворічний термін навчання, але оскільки одразу ж виявилось, що цього недостатньо для засвоєння університетської програми, у подальшому його було збільшено спочатку до

трьох, а потім чотирьох років [297, с. 66-67].

Крім вищезазначених, упродовж 1905-1910 рр. в Наддніпрянській Україні були засновані й інші жіночі вищі навчальні заклади, зокрема: а) університетського типу – Київські вищі жіночі історико-філологічні курси; Київські вищі чотирирічні вечірні курси при гімназії А. Жекуліної; Харківські вищі загальноосвітні жіночі курси Н. Невіандт; Київські жіночі загальноосвітні курси (функціонували лише до 1908 р.); б) педагогічні навчальні заклади – Київський жіночий Фребелівський інститут; Київські лікувально-педагогічні курси Карницького «Мати і дитя» (закриті в 1908 р.); в) медичні – Харківський жіночий медичний інститут; г) навчальні заклади для сумісного навчання чоловіків і жінок – Одеські вищі комерційні курси А. Федорова і Г. Файга; Київські комерційні курси (перетворені згодом на комерційний інститут); Сімферопольські практичні загальноосвітні курси Фоміна [18, с. 274-297; 46; 99, с. 15; 349].

Поряд зі становленням приватних і громадських Вищих жіночих курсів стала простежуватися тенденція допущення жінок на навчання в чоловічі вищі навчальні заклади (тобто в державні університети та інститути), але, за свідченням сучасників, «це мало допомогло справі, ... оскільки таке право виявилось надто короткочасним і швидко було скасоване» [349, с. 1]. Так, у циркулярі від 1 серпня 1907 р. зазначалося: «У 1906/1907 навчальному році осіб жіночої статі зараховували до університетів у якості сторонніх слухачок, і деякі з них вирішили, що таким чином... вони здобувають і всі права, надані студентам, у той час як чинним університетським статутом вступ осіб жіночої статі в студенти не передбачений». У зв'язку з цим міністр народної освіти зобов'язав керівництво цих навчальних закладів «обов'язково попереджати таких слухачок, ... що вони не можуть ні одержати випускне свідоцтво, ні бути допущені до завершальних іспитів в іспитових комісіях» [120, с. 16]. Більше того, дещо пізніше в іншому міністерському циркулярі пояснювалося, що хоча «до слухання лекцій... в університетах і деяких інших вищих навчальних закладах... згідно зі статутом допускаються і

сторонні особи», утім «особи жіночої статі до числа вільних слухачів не належать» [166, с. 106].

Що ж до тієї незначної кількості жіноцтва, яка на той час вже перебувала в статусі вільних слухачок, то спочатку їм, як «допущеним... внаслідок хибного тлумачення закону у заклади вищої освіти», було дозволено «завершити курс навчання на однакових із вільними слухачами умовах» (тобто без вручення випускного свідоцтва і без допуску до завершальних іспитів). Але згодом, як виняток, «височайшим повелінням» цьому обмеженому контингенту все-таки було надано право скласти завершальні іспити та одержати відповідний диплом згідно до спеціально розроблених на цей випадок правил [112; 138; 170].

Кардинальні ж зміни в підходах до розв'язання питання про вищу жіночу освіту відбулися на початку другого десятиріччя ХХ століття. Вони були започатковані постановою «Про іспити осіб жіночої статі у знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок здобуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів», затвердженою 19 грудня 1911 р. Названою постановою регламентувалося, що зазначені випробування мали проходити, як правило, в тих же комісіях, де екзаменуються випускники вищих навчальних закладів з числа осіб чоловічої статі; право участі в таких іспитах надавалося жінкам, «які подадуть... посвідчення про завершення... курсу наук на тих із Вищих жіночих курсів, де організація викладання буде визнана міністром народної освіти рівною університетській»; при цьому передбачалося, що випробування претенденток доречно проводити «з усіх предметів, що... входять до курсу навчання обраного навчального закладу» (на відміну від вихованців закладів вищої освіти чоловічої статі, які на цьому етапі не екзаменувалися з навчальних дисциплін, складених ними раніше під час напівкурскових іспитів); з рештою, в статті 9-й (вперше в історії вищої жіночої освіти в Російській імперії) зазначалося: особи, «що успішно витримали випробування, ... одержують дипломи і звання, передбачені статутами відповідних вищих навчальних

закладів» (щоправда, і до цього часу, згідно з циркуляром від 9 березня 1902 р., дипломованими спеціалістами могли стати, після додаткового іспиту в іспитових комісіях Російської імперії, і поодинокі випускниці медичних факультетів закордонних університетів з числа російських підданих). Одержавши дипломи, вони мали право, «за бажанням», здобувати «звання вчительки середніх навчальних закладів (як жіночих, так і чоловічих) з одного із предметів, зазначених в дипломі» (за результатами окремого випробування), а також «вчені ступені магістра і доктора» у відповідності з правилами, «встановленими в статутах університетів для осіб чоловічої статі» (оскільки вищі спеціальні навчальні заклади надавати вчені ступені не мали права) [111; 150].

Перелік Вищих жіночих курсів, що належали до розряду «університетських», було встановлено міністерським циркуляром від 21 березня 1913 р.; крім того, цим же документом вони поділялося на три групи. Так, випускниці декількох елітних курсів Російської імперії, зокрема і Київських вищих жіночих курсів «з медичним при них відділенням», допускалися до іспитів в іспитових комісіях «безпосередньо їхніми головами, без особливого на те дозволу міністерства,... на тих же підставах, що і особи (чоловічої статі), які одержали випускне свідоцтво від університетів» (тобто вони, на відміну від вимог, передбачених зазначеним вище документом від 19 грудня 1911 р., не підлягали випробуванням з предметів напівкурскових університетських іспитів). Вихованкам «університетських» курсів середнього рівня, зокрема Одеських вищих жіночих та Вищих жіночих курсів в місті Харкові, заснованих Товариством взаємної допомоги працюючих жінок, окремий дозвіл міністерства також не був потрібний, однак вони мали екзамнуватися з усіх навчальних дисциплін, «що входять до переліку навчального курсу закладу, факультету або відділення, обраного іспитованою особою». Що ж до сухачок всіх інших жіночих курсів, віднесених до «університетських», то вони могли брати участь в університетських або інститутських завершальних випробуваннях «не інакше, як з особливого в

кожному окремому випадку дозволу міністерства» (і з усіх предметів курсу) [46, с. 104; 129]. У подальшому, після детальнішого розгляду навчальних планів жіночих курсів, Міністерство народної освіти визнало за можливе прирівняти Харківські вищі жіночі курси Товариства працюючих жінок до числа елітних, а Київські приватні вищі чотирирічні вечірні жіночі курси А. Жекуліної та заснований у 1910 р. Харківський жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства – до вищих жіночих навчальних закладів середнього рівня [77; 141].

Упродовж другого десятиріччя XX століття відбулися також суттєві зміни в царині доступу жіноцтва до навчання безпосередньо у державних вищих навчальних закладах. Про це свідчить постанова Ради міністрів Російської імперії від 17 серпня 1915 р. про надання міністру народної освіти права (знову ж таки вперше в історії імперії) «дозволяти, за клопотанням університетських рад, зарахування осіб жіночої статі на окремі факультети всіх імператорських російських університетів... на вільні по завершенні прийому студентів вакансії» (це було обумовлене призовом значної кількості юнаків на військову службу після початку Першої світової війни). При цьому особи жіночої статі, зараховані в студенти, підпорядковувалися в повному обов'язі «чинним правилам, установленим для студентів» (тобто для осіб чоловічої статі) [135, с. 7].

Іншою тенденцією виокремленого етапу стало інтенсивне розширення мережі закладів вищої освіти Наддніпрянської України, яке стало результатом зусиль прогресивної громадськості. Так, за свідченням дослідників, з кінця XIX століття і до 1916 р. громадами великих міст пропонувалося відкриття низки вищих спеціальних навчальних закладів (зазвичай з обіцянкою участі у їх фінансуванні), зокрема: в Одесі – технологічного (1898) та комерційного (1905) інститутів; в Харкові – сільськогосподарського (1893 та 1912), комерційного (1912), медичного (1916); в Миколаєві – технологічного та сільськогосподарського (1903); в Києві – приватного зуболікарняного інституту (1906), інституту міського

благоустрою (1912), інституту садівництва (1914); в Херсоні і Полтаві – сільськогосподарських інститутів (1913) [189; 317, с. 17, 27]. Але всі ці пропозиції постійно відхилялися урядовими структурами, оскільки ними, без сумніву, враховувалася позиція Миколи II стосовно цього питання, викладена 1902 р. в нотатках «Думки, які підлягають обговоренню в Державній раді», а саме «Про недопущення заснування нових вищих навчальних закладів в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі...» [38, с. 64]. І лише з часом наполегливість громадськості поряд із постійно зростаючим дефіцитом кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки обумовили відкриття окремих вищих спеціальних навчальних закладів, у переважній більшості громадських, а не державних (утім, ця поступка правлячих кіл спочатку стосувалася тільки інститутів, а не університетів, про що свідчить царська резолюція від 12 квітня 1912 р. про категоричну заборону відкриття нових університетів, анульована лише 1916 р.) [18, с. 246; 46, с. 185].

Початок процесу розширення мережі вищих навчальних закладів припав на 1912 р. Зокрема, саме у цьому році в Києві розпочав роботу комерційний інститут, створений на базі середнього навчального закладу з такою ж назвою (попередником останнього, в свою чергу, були вищі комерційні курси, які існували упродовж 1906-1908 рр.). Підпорядковуючись Міністерству торгівлі і промисловості, цей заклад являв собою громадську, а не державну установу, яка складалася з двох відділень: економічного і комерційно-технічного, що були поділені на підвідділи (спеціалізація студентів за підвідділами відбувалася на двох останніх курсах). Керівними органами інституту були навчальний комітет та правління (обидва – під головуванням директора), а відділень – збори (під головуванням деканів). До штату навчальної частини належали професори (ординарні та екстраординарні), доценти, ад'юнкти і викладачі. Право вступу до інституту, на відміну від державних закладів вищої освіти, мали особи обох статей на підставі документу про успішне завершення навчання у гімназіях, реальних

та комерційних училищах тощо. Зарахування відбувалося за результатами вступних іспитів; тривалість навчання складала чотири роки, що дорівнювало 8 семестрам. Надання стипендій вихованцям, на підставі спеціально розробленого «Положення...» про цей інститут, не передбачалося; водночас у документі, а саме § 47, містилося посилення на грошові премії студентам за кращі наукові роботи (за зразком державних вищих навчальних закладів, де такий вид матеріального заохочення, як і раніше, мав місце, незважаючи на відсутність відповідного пункту в їх установчих документах). Навчання завершувалося захистом дипломної роботи і складанням іспиту з одного із предметів, визначених для обраної спеціалізації. Особи, які завершили навчання на економічному відділенні з відзнакою, одержували звання кандидата економічних наук першого розряду, решта – другого, а випускники комерційно-технічного відділення – відповідно звання комерційного інженера першого і другого розрядів [39, с. 2; 192; 293].

Того ж 1912 р. до переліку державних вищих спеціальних навчальних закладів приєдналося і згадуване раніше Катеринославське вище гірниче училище, яке набувало ознак інституту поступово. Так, 1903 р. із урахуванням терміну навчання, що був збільшений до чотирьох років, воно зрівнялося з вищими спеціальними навчальними закладами; 1904 р. його випускники одержали право на отримання звання інженерів, а не гірничих техніків, як до того, однак для присвоєння цього звання було необхідно мати дворічний стаж роботи за спеціальністю (після завершення навчання) та скласти спеціальні додаткові іспити в Санкт-Петербурзькому гірничому інституті [46, с. 69].

Постанову про перетворення Катеринославського гірничого училища на інститут було затверджено влітку 1912 р. [13]. У відповідності з цим документом керівництво новоствореною установою здійснювали ректор (а не директор), інститутська рада і правління (їх склад і функції практично не відрізнялися від аналогічних органів в інших вищих навчальних закладах).

Викладання покладалося на професорів, доцентів (а не приват-доцентів, як в університетах) і викладачів.

Право на професорську посаду надавалося докторам наук, магістрам або ад'юнктам технічних наук; доценти обиралися з числа магістрів або ад'юнктів, а викладачами мали право бути особи, які «закінчили з дипломами відповідної спеціальності один із російських вищих навчальних закладів». Вакантна посада професора заміщувалася на конкурсній основі. Конкурс відбувався шляхом послідовного балотування претендента на факультеті та в інститутській раді з наступним затвердженням переможця міністром; призначення «за розсудом міністра» передбачалося лише у випадку, коли кафедра залишалася вакантною протягом року. Доценти і викладачі обиралися з-посеред претендентів «найвищим абсолютним числом голосів факультетськими зборами», але остаточно затверджувалися міністром.

Право вступу до інституту мали юнаки із свідоцтвами про завершення навчання в «середніх навчальних закладах, курс яких буде визнаний міністром торгівлі і промисловості... достатнім для вступу»; кількість першокурсників щорічно визначалася інститутською радою; цим же органом розроблялися і правила вступу, остаточно затверджувані міністром; на відміну від інших закладів вищої освіти, жоден із студентів не міг бути звільнений від плати за навчання.

Звання гірничого інженера надавалося випускникам, які повністю виконали програму занять і склали іспити, передбачені навчальними планами факультету (єдиного в складі інституту – гірничого, поділеного на декілька відділень), та захистили «перед факультетськими зборами» дипломні роботи. При цьому в статті 37 правил Катеринославського гірничого інституту підкреслювалося: «Удостоєні звання гірничого інженера мають всі права і переваги, надані особам, що закінчили гірничий інститут імператриці Катерини II» (в Санкт-Петербурзі) [13, с. 3429-3430, 3432-3433].

У 1914 р. мережа спеціальних вищих навчальних закладів Наддніпрянської України поповнилася закладом нового профілю -

інститутом сільського господарства і лісівництва, заснованим ще на початку XIX століття як Землеробський інститут у Маримонті, передмісті Варшави, і реорганізованим у 1840 р. в Маримонтський інститут сільського господарства та лісівництва. У 1862 р. у зв'язку з революційними заворушеннями у Варшаві, спрямованими проти Російської імперії, він був переведений в містечко Нову Олександрію та перетворений у Ново-Олександрійський політехнічний і землеробсько-лісний інститут (з 1869 р. – знову інститут сільського господарства і лісівництва). Випускники інституту, при бажанні і наявності річного стажу практичної роботи, могли скласти іспит для одержання звання агронома або лісничого (в залежності від пройденого курсу) [205; 330; 331].

На протязі тривалого часу інститут являв собою другорядний вищий навчальний заклад із скороченим терміном навчання (3 роки) та спрощеними вимогами до вступників (до нього зараховували і юнаків з незавершеною середньою освітою). Однак з плином часу рівень підготовки вихованців поступово підвищувався завдяки посиленню вимог до освітнього рівня викладачів, розширенню штату, інтенсифікації занять, особливо практичних; з 1894 р. був збільшений (до 4-х років) і термін навчання [230; 292].

У 1914 р. в інституті відбулася чергова перебудова: навчальні програми і плани та склад кафедр було наближено до чинних у провідному закладі вищої освіти Російської імперії такого типу – Петровської академії; значно зросли і державні асигнування для задоволення інститутських потреб. У тому ж році, опинившись у зоні військових дій під час Першої світової війни, інститут був переведений до Харкова [46, с. 82-83; 57].

Крім того, упродовж визначеного етапу в Наддніпрянській Україні було засновано ще декілька спеціальних вищих навчальних закладів (як громадських, так і приватних), зокрема: консерваторії в Києві і Одесі (1913 р.), Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі, що готував «діячів для розповсюдження російських політичних інтересів за кордоном» (1914 р.), Харківський комерційний інститут, створений завдяки «підкуванню

Харківського купецтва» на базі комерційних курсів (1916 р.), Катеринославські вищі жіночі курси та Катеринославський приватний політехнічний інститут для надання «науково-технічної і економічної освіти особам іудейського віросповідання» (1916 р.), Харківський жіночий політехнічний інститут (Вищі жіночі політехнічні курси), відкритий у тому ж 1916 р. завдяки зусиллям Південноросійського товариства техніків [18, с. 175, 207; 46, с. 118; 327; 332].

У цей же час відбувалася і активна дискусія стосовно перетворення на заклади вищої освіти учительських інститутів, які, за висловом дослідників, являли собою «заклади-тупики з трирічним терміном навчання, котрі не давали ні вищої освіти, ні права вступу до університету». Однак такі пропозиції не було втілено в життя [37; 182, с. 83].

Зауважимо, що окремим новоствореним громадським і приватним закладам вищої освіти було надано право науково-педагогічної атестації власного викладацького контингенту; таким правом володів, наприклад, Київський комерційний інститут. Щоб посісти в ньому посаду професора, вимагалось звання ад'юнкта, отримане в одному з вищих спеціальних навчальних закладів або безпосередньо в самому інституті (стати доцентами могли і магістри). Таким же правом надання професорських звань користувалися, зокрема, консерваторії (Київська та Одеська), Київський жіночий медичний інститут. Однак це звання було лише почесним, оскільки не надавало жодних службових прав та переваг (професорсько-викладацький склад державних вищих навчальних закладів, на відміну від цього, згідно зі статтею 148 університетського статуту та аналогічними статтями статутів інститутів користувався «перевагами, зазначеними в статуті про урядову службу», залежно від установленого для кожної посади класного чину) [46, с. 222; 175, с. 58].

Варто зазначити, що в межах визначеного етапу певним чином було скориговано і умови призначення на професорські посади в державних вищих навчальних закладах, зокрема університетах. Про це свідчить зміст

урядового розпорядження від 3 липня 1916 р., в якому зазначалося, що на відміну від чинних нормативних актів, «які стосуються імператорських Російських університетів», відтепер «у випадку неможливості зайняти професорські посади обраними особами» (при цьому причини не наводилися), «а також і в тому випадку, коли вибори на ці посади не відбулися, рада проводить нові вибори, на яких особи, що не були затверджені, не можуть підлягати повторному балотуванню» (одночасно цим же документом скасовувалася і «особлива плата студентів і сторонніх слухачів університетів на користь окремих викладачів», тобто гонорарна складова плати за навчання) [109, с. 26-27].

Розширення мережі закладів вищої освіти на визначеному етапі (яке відбувалося одночасно з ліквідацією окремих вищих жіночих курсів) у кінцевому підсумку призвело до того, що на початок 1917 р. на території Наддніпрянської України нараховувалося 25 закладів вищої освіти, зокрема: три університети (в Харкові, Києві і Одесі); вищі жіночі медичні заклади в тих же містах; п'ять інститутів технічного спрямування (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Катеринославські гірничий та приватний політехнічний, Харківський жіночий політехнічний); Київський і Харківський комерційні інститути; консерваторії в Києві та Одесі; чотири різнопрофільні інститути (Харківські ветеринарний та сільського господарства і лісівництва, Ніжинський історико-філологічний, приватний Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі); шість Вищих жіночих курсів (Одеські, Харківські Товариства взаємодопомоги працюючих жінок, Катеринославські, а також Київські, Київські приватні загальноосвітні вечірні, Київський жіночий Фребелівський інститут) [18, с. 274-297; 311, с. 448-449; 327].

Отже, розвиток вищої освіти Наддніпрянської України упродовж етапу, що досліджується, характеризувався такими тенденціями. Особливої гостроти набули питання реформування вищої освіти, що обумовлювалося недосконалістю чинних статутів закладів вищої освіти, зростанням вимог до

рівня підготовки фахівців для різних галузей народного господарства, викликаних переходом до індустріального суспільства, а також прагненням урядових кіл припинити періодичні студентські заворушення, спрямовані на демократизацію навчального процесу.

У зв'язку з цим Міністерство народної освіти Російської імперії ініціювало обговорення вищими навчальними закладами широкого спектру проблем, що відповідали провідним напрямам реформування вищої освіти. Висловлені пропозиції послуговували підставою для розроблення низки проектів університетських статутів та статутів спеціальних вищих навчальних закладів, однак жоден із них так і не був утілений в життя.

Водночас бурхливі події 1905-1907 рр. змусили правлячі кола скоригувати окремі положення, які регламентували діяльність вищої школи. Так, право обрання керівників (ректора, директора, деканів факультетів) було покладено безпосередньо на самі навчальні заклади; дещо послаблено заборону на проведення студентських зборів; випускники середніх навчальних закладів одержали право вступу до університетів та інститутів незалежно від місця свого проживання; здійснено спробу запровадити викладання окремих предметів у Київському, Харківському та Одеському університетах українською мовою.

Однак вже 1908 р. розпочався процес повернення «до духу університетського статуту 1884 р.». Зокрема, до відома закладів вищої освіти було доведено, що заходи, здійснені в попередній період, жодною мірою не слід розглядати як надання автономії чи права встановлювати нові норми навчального життя, відмінні від чинних законів і правил (як і раніше, право контролю і нагляду за життєдіяльністю університетів та інститутів у повному обсязі залишалося за Міністерством народної освіти); було остаточно викорінено спроби викладання українською мовою; скасовано дозвіл на проведення студентських зборів, а для охочих з числа випускників минулих років скласти завершальні іспити і отримати диплом було встановлено вимогу обов'язкового надання «свідчення про бездоганну поведінку» від

місцевої поліції.

Водночас у межах визначеного етапу розпочався процес залучення жіноцтва до вищої освіти, який відбувався послідовно: з 1905 р. – формування мережі приватних і громадських жіночих курсів з програмами викладання, наближеними до університетських, але без надання випускницям жодних прав; з 1911-1913 рр. – надання вихованкам Вищих жіночих курсів однакових прав з випускниками університетів; з 1915 р. – дозвіл вступу жінок до закладів вищої освіти нарівні з чоловіками.

Результатом ініційованого громадськістю відкриття низки Вищих жіночих курсів, а також кількох спеціальних вищих навчальних закладів стало розширення мережі закладів вищої освіти Наддніпрянської України до 25 установ (станом на початок 1917 р.).

2.2. Трансформація системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби (березень 1917-1920 рр.)

Цей етап не тільки в галузі вищої освіти, а й узагалі в житті України виявився неймовірно складним, про що, наприклад, свідчить характеристика, надана йому С. Постернаком у публікації, підготовленій, судячи з наведених у ній подій, не пізніше серпня 1919 р.: «На Україні за часи революції відбулося багато змін і переворотів... Спочатку виростання Центральної Ради і період боротьби за автономію... Січень і лютий 1918 року – часи повстання і влади більшовиків. Березень і квітень – повернення Центральної Ради з німцями... Травень-листопад (6 місяців) – період Гетьманщини, що спиралася на німецькі багнети... Грудень 1918 і січень 1919 – період Директорії, і нарешті з лютого до нині – доба радянської влади» [216, с.140].

При цьому слід підкреслити, що надалі, згідно з висловлюванням іншого сучасника подій (О. Субтельного), країну взагалі «охопив хаос... На її теренах одночасно перебувало шість армій, підпорядкованих різним силам:

українська, більшовицька, білогвардійська, Антанти, поляки і анархісти (під проводом Н. Махна, М. Григор'єва тощо)... Міста і цілі регіони були розмежовані численними фронтами. Зв'язок із зовнішнім світом був практично повністю перерваний» [319, с.455].

Зауважимо, що у такому шаленому вирі подій цілеспрямований системний підхід до розв'язання освітніх питань був неможливим; зокрема, аналізуючи їх стан у зазначений період, відомий український педагог, політичний і громадський діяч С. Сірополко писав: «Україна за той час пережила декілька змін влади, з яких кожна якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі та організації народної освіти». С. Сірополко «для кращого розуміння історії народної освіти тої доби» запропонував слушну, на наш погляд, періодизацію Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.:

- перший період: час влади Тимчасового уряду Російської імперії – з початку березня 1917 р. до I Універсалу Української Центральної Ради;
- другий: період правління Центральної Ради (додамо: включаючи короткочасне функціонування другого більшовицького уряду) – від I Універсалу до 30 квітня 1918 р.;
- третій період: час влади гетьмана П. Скоропадського – з 30 квітня до 15 грудня 1918 р.;
- четвертий період: час правління Директорії (доповнимо: і повернення Радянської влади, причому двічі) – з 15 грудня 1918 р. до кінця листопада 1920 р., коли залишки армії С. Петлюри остаточно залишили територію України [311, с.467-468].

Тимчасовий уряд, сформований Державною думою Російської імперії після зречення від влади царя Миколи II, певним чином інтенсифікував законотворчу діяльність у сфері вищої школи. Зокрема, вже у квітні 1917 р. університетським радам було дозволено обирати на професорські посади не тільки докторів наук, а й магістрів (тепер – без обіцянки з боку останніх захистити у найближчі роки докторську дисертацію), а факультети одержали

право «самостійно обирати той або інший спосіб заміщення вакантної професорської посади, тобто шляхом конкурсу або рекомендації» (без попереднього узгодження цієї процедури в міністерстві); однак вже з червня того ж року заміщення вакантних професорських кафедр стало відбуватися виключно на конкурсній основі [126; 128, с. 49; 134].

У цей же час черговим міністерським циркуляром оголошувалося, що «в студенти університету можуть бути зараховані, на однакових умовах, особи чоловічої і жіночої статі без будь-якого урахування національних і релігійних відмінностей», причому «порядок прийому (конкурс атестатів, черга в порядку поданих заяв, жеребкування тощо)» має визначатися правлінням університету [136, с. 70, 71]. Одночасно в університетах було поновлено скасовану ще 1884 р. посаду доцента, на яку могли претендувати особи, «що мають ступінь доктора або магістра», а в окремих випадках до участі в конкурсі могли допускатися і викладачі без наукового ступеня, але з досвідом роботи в якості приват-доцента не менше трьох років [173, с. 73].

Поряд із цим була розширена і сфера діяльності університетських рад стосовно вироблення і затвердження правил для студентів, призначення стипендій, грошової допомоги і звільнення вихованців від плати за навчання, правил про розгляд справ у професорському дисциплінарному суді, котрі мали розроблятися «особливими комісіями», до складу яких дозволялося залучати й студентів «на засадах, установлених радою університету» [147, с. 76].

Окрім того, всі вищі навчальні заклади, що перебували в підпорядкуванні Міністерства народної освіти, стали підзвітні виключно міністру, що на практиці означало скасування будь-якого контролю за їх діяльністю з боку попечителя навчального округу [124].

Ряд вищезазначених постанов Тимчасового уряду стосовно університетів (зокрема, про відновлення посади доцента, дозвіл навчальним закладам самостійно визначати способи заміщення вакантних професорських посад, надання права розроблення й затвердження правил студентського

життя, про дозвіл вступу жінок до університетів поряд із чоловіками) був розповсюджений і на вищі спеціальні навчальні заклади. Утім, на території Наддніпрянської України у цей час вже набирала силу Центральна Рада, яка почала все більше звільнятися з-під влади Тимчасового уряду та встановлювати свої власні закони, зокрема і в галузі вищої освіти [140; 148, с. 94].

Наголосимо, що звістка про зречення царя Миколи II престолу та створення Тимчасового уряду Російської імперії була отримана в Києві і видрукувана в пресі 3 березня 1917 р. (за старим стилем). Цього ж дня на зборах київського осередку «Товариства українських поступовців» зародилася ідея про заснування Української Центральної Ради, перший склад якої (під головуванням М. Грушевського) і було затверджено 7 березня на зборах делегатів від різних українських громадських організацій. Дещо пізніше (6-8 квітня) у Києві відбувся Український Національний Конгрес за участі делегацій від українських губерній, а також українських громадських організацій Петрограда, Москви, Криму, Кубані, Холмщини. Він надав Центральній Раді легітимного характеру як представницькому законодавчому і виконавчому органу [5, с.335-336; 23, с.129].

У перші місяці роботи Центральна Рада (ЦР) здійснювала курс, спрямований на співпрацю з Тимчасовим урядом на ґрунті боротьби зі спадщиною самодержавства, поступово висувуючи вимогу все більш широкої автономії України у складі Російської держави. Закономірним результатом цього процесу стало затвердження Центральною Радою 10 червня 1917 р. І Універсалу, в якому проголошувалася автономія України («однині самі будемо творити наше життя») та містилася заява про надання Центральній Раді певних державницьких функцій. Через декілька днів після цього (15 червня) було створено Генеральний секретаріат (під головуванням В. Винниченка), який став виконавчим органом. До його складу входив і генеральний секретар освіти (І. Стешенко), якому, в свою чергу, підпорядковувалась низка департаментів, зокрема і департамент вищої та

середньої освіти [5, с. 339; 23, с. 130; 99, с. 225-226].

Підкреслимо, що педагогічна громадськість опікувалася питаннями розбудови національної системи освіти ще до утворення Генерального секретаріату. Так, першочергові напрями шкільної реформи були визначені на I Всеукраїнському педагогічному з'їзді, який відбувся 5-6 квітня в Києві. Під час з'їзду були вперше сформульовані умови українізації школи й організації українського вчительства на здійснення цієї справи. Поряд з іншими на з'їзді працювала і секція вищої школи, на якій обговорювалися питання організації кафедр українознавства у закладах вищої освіти, висловлювалася думка про заснування Українського народного університету, а також було підготовлено звернення до професорів і викладачів вищих шкіл, які володіють українською мовою, перейти на українську мову викладання або викладати нею паралельні курси [1, с. 122; 34, с. 496-497, 517].

У свою чергу, генеральним секретаріатом освіти був розроблений план становлення української вищої школи, основними складовими якого, за свідченням сучасників, були:

- «зведення лектури (тобто запровадження вивчення) української мови в усіх чинних вищих школах, ... обов'язкової для всіх слухачів, без чого не може бути виданий диплом»;
- заснування нових вищих шкіл: «спеціально-професійної в Києві і народного університету в Києві; класичного університету в Кам'янці, а також низки народних університетів у різних губернських містах»;
- організація кафедр українознавства в чинних вищих навчальних закладах [215, с. 74-75].

Зазначимо, що запровадження вивчення української мови, заходи щодо її використання в процесі офіційного документообігу та пропозиції стосовно поступового переходу на викладання нею всіх предметів були вкрай негативно сприйняті значною частиною професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Так, Київський університет у листі на адресу Тимчасового уряду (липень 1917 р.) висловив таке ставлення до української

культури: «Проводирі українського руху домагаються звести українську мову як державну мову і мову навчання... Домагання заступити загальноросійську літературну мову в майбутній Україні такою штучно утвореною і недостатньо ще розробленою мовою загрожує затриманням розвитку освіченості тому народові, що змушений буде нею користуватися». Такої ж думки дотримувався і Київський політехнічний інститут, а Новоросійський університет в Одесі на запит генерального секретаря освіти з приводу українізації вищої школи взагалі відповів так: «... просим сноситися на офіційному мові». Неоднозначної позиції дотримувався Харківський університет, де під час розгляду «українського питання» вчена рада висловила «за надання права вільного вживання української мови у всіх місцевих установах, а так само за вільний розвиток національної української культури», одночасно виступаючи «проти самочинних спроб перебудови краю, здійснюваних шляхом захоплення його організаціями, випадково підібраними, з однобічним партійним складом» (під якими, безперечно, мали на увазі Центральну Раду) [215, с. 73-74; 337, с. 280].

Першою ластівкою серед суто національних закладів вищої освіти, заснованих за часів Центральної Ради, став Український народний університет, урочисто відкритий у Києві 5 жовтня 1917 р. «для усіх, хто бажає вищої освіти українською викладавкою мовою». Він функціонував на громадські та приватні кошти у складі трьох факультетів; лекції для слухачів розпочалися 9 жовтня і відбувалися в аудиторіях університету св. Володимира; утім, заяви від охочих навчатися приймали до початку листопада, і в кінцевому підсумку на історико-філологічний, правничий і фізико-математичний факультети було зараховано 420, 240 та 140 осіб відповідно, а на підготовчі курси при університеті – 570 осіб. Водночас зазначимо, що учасник подій П. Скоропадський у «Спогадах...» так характеризував роботу цього навчального закладу: «... більше мітингували, ніж навчалися. Чому, до речі, він називався українським, я не знаю, бо майже всі лекції читалися російською» [34, с. 501; 320; 337, с. 303].

Дещо пізніше Наддніпрянська Україна збагатилася «ще однією вищою школою – Педагогічною академією», яка була відкрита 7 листопада 1917 р. при Педагогічному Музеї. Показово, що у той час були засновані лише однорічні педагогічні курси при майбутній академії, яка призначалася для підготовки вчителів «з мови та письменства» для української середньої школи. Джерелом існування цих курсів, як і вищезазначеного університету, слугували приватні і громадські кошти. На навчання планувалося зарахувати 40 слухачів, однак у подальшому, коли виявилось, що заяви подали 90 осіб, усіх без винятку було зараховано. Метою діяльності власне Педагогічної академії проголошувалося теоретичне розроблення методів виховання, а також навчання педагогічній майстерності майбутніх учителів. Обов'язковий курс було розраховано на два роки: перший планувалося присвятити теоретичному вивченню загальних предметів, а протягом другого року проводити практичні заняття у спеціально визначених для цього школах. Охочі могли продовжити навчання і на третьому, спеціальному курсі, що призначався для занять науково-експериментальною роботою [320, с. 109; 321, с. 191; 350, с. 63].

Окрім цього, 22 листопада 1917 р. було відкрито ще один заклад вищої освіти творчого спрямування – Українську академію мистецтв (реорганізована 1922 р. в інститут пластичних мистецтв, а 1924 р. – у художній інститут). Окремі дослідники додають до переліку заснованих у цей час закладів вищої освіти і суттєво реформовані (згідно з постановою від 14 червня 1917 р.) учительські інститути. Утім, С. Сірополко, який був досить непослідовним у цьому питанні, стверджував, що це все ж таки були «школи вище середніх... з трирічним курсом навчання» [186, с. 171; 311, с. 473, 737].

Що ж до організації кафедр українознавства в чинних закладах вищої освіти, то ця тенденція, як і питання поступового введення української мови в навчальний процес та в офіційний обіг, спершу (до остаточного проголошення Україною самостійності) зустрічала на своєму шляху низку

перешкод. Так, законопроект секретаріату освіти про заснування в Київському університеті кафедр української мови, літератури, історії і права Тимчасовий уряд затвердив лише у серпні 1917 р. (у Харківському та Новоросійському університетах такі структурні підрозділи було створено ще пізніше) [34, с. 501].

Зауважимо, що на час правління Центральної Ради припав і початок ускладнень в роботі чинних закладів вищої освіти. Про це, наприклад, свідчить літопис Харківського університету, у якому зазначається, що між лютим і листопадом 1917 р. навчальний процес здійснювався природньо: відбувалися засідання університетської та факультетських рад, працювали кафедри, лабораторії та кабінети, захищалися магістерські і докторські дисертації. У той же час поступово загострювалося фінансове становище навчального закладу, у зв'язку з чим був скорочений осінній семестр: читання лекцій було завершено 15 листопада, а практичні заняття та іспити – до 1 грудня. В грудні університет не опалювався, в лабораторіях не було ні реактивів, ні препаратів, а отже, завмерло і наукове життя. Однак звернення університетської ради до генерального секретаріату освіти з проханням про грошову допомогу виявилось безрезультатним [337, с.280-282].

Утім наголосимо, що заходи генерального секретаріату освіти щодо розбудови національної школи в цілому та вищої зокрема відбувалися на тлі значно ширшого процесу будівництва нової держави, який реалізовувала Центральна Рада. Цей процес суттєво ускладнився після захоплення більшовиками влади в Петрограді наприкінці жовтня 1917 р. Центральна Рада, засудивши цей акт, 7 листопада ухвалила III Універсал, згідно з яким Україна проголошувалася Народною Республікою («у складі федерації рівних і вільних народів» колишньої Російської імперії). Більшовики, в свою чергу, 11-12 грудня провели в Харкові I Всеукраїнський з'їзд Рад, де була проголошена Радянська влада на всій території України і обраний Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК); невдовзі був створений і радянський уряд України – Народний секретаріат. В Україні, таким чином,

стало два уряди, які перебували в антагоністичних відносинах.

17 грудня ЦВК опублікував маніфест про необхідність повалення ЦР, а через тиждень радянські війська почали наступ. У відповідь на це Центральною Радою у ніч з 11 на 12 січня 1918 р. був оприлюднений IV Універсал, який проголошував Українську Народну Республіку (УНР) «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу», що, зокрема, послугувало причиною перетворення Генерального секретаріату в Раду народних міністрів, а генерального секретаріату освіти – на міністерство освіти (з тими ж функціями, що і раніше) [23, с. 132-134; 34, с. 510].

Проте існування цього уряду виявилось доволі короткочасним. Так, уже наприкінці січня під тиском червоних частин Центральна Рада разом із Радою народних міністрів покинула Київ і переїхала до Житомира, звідки повернулася лише на початку березня при підтримці німецько-австрійських військ (до кінця квітня під контроль останніх перейшла практично вся територія України). Утім, міжпартійні чвари, безперервні дебати та кризи, притаманні тогочасній Центральній Раді, переконали командування іноземних військ (по суті справи окупаційних), що «молоді українські утопісти» просто не в змозі керувати державою. Унаслідок цього 28 квітня (за новим стилем) Центральну Раду було розпущено, а вже наступного дня з'їзд Союзу землевласників обрав П. Скоропадського гетьманом України, який разом зі своїми прибічниками одразу ж оголосив про створення Української держави (замість Української Народної Республіки) [5, с. 349; 319, с. 447, 451; 346, с. 166-167].

Освітні питаннями у гетьманському уряді опікувалося міністерство освіти, структурною складовою якого була комісія у справах вищої школи, очолювана В. Вернадським. Предметом її першочергової уваги стали питання розширення мережі суто національних закладів вищої освіти та поступова українізація чинних. Так, за даними дослідників, вже 1 липня 1918 р. було прийнято рішення (оприлюднене пресою 17 серпня) про

заснування у місті Кам'янець-Подільський українського державного університету. Його урочисте відкриття відбулося 22 жовтня 1918 р. [1, с. 135, 138; 10, с. 186].

Цей вищий начальний заклад, на утримання якого держава виділила 800 000 крб., розташовувався у приміщенні колишньої Технічної школи і функціонував у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та богословського, на яких викладали 15 професорів і 3 доценти. Заняття в університеті відвідувало 493 студенти; навчання було платним; при цьому платня, «як і в інших закладах вищої освіти», складала 250 крб. на рік [97, с. 23; 99, с. 231; 105, с. 362; 311, с. 477].

У вересні того ж 1918 р. у Полтаві за ініціативи товариства «Просвіта» розпочала роботу перша структурна одиниця майбутнього українського державного університету – історико-філологічний факультет, статут якого був затверджений міністерством народної освіти гетьманського уряду 29 жовтня (за даними дослідників, у той же час велася робота і стосовно відкриття другого, економічно-правового факультету). Утримання професорів і технічного персоналу цього навчального закладу брала на себе держава. Для читання лекцій на історико-філологічному факультеті були запрошені провідні фахівці Харківського університету, зокрема професори Д. Багалій, який очолив кафедру історії України, В. Барвінський, Є. Кагаров, М. Сумцов. У створенні економічно-правового факультету полтавчанам допомагали М. Соболев, В. Ястржембський, С. Саблін, а також О. Кисельов, призначений деканом [1, с. 123; 183, с. 170-171; 337, с. 284].

За часів Гетьманату був заснований і Катеринославський університет (на базі Вищих жіночих курсів); 1 жовтня розпочало роботу паралельне українське відділення Київського вищого педагогічного інституту Фребелівського товариства; 14 жовтня відбулося урочисте відкриття Таврійського університету в Сімферополі, заснованого за підтримки Київського університету [22, с. 58; 99, с. 231].

У цей час статус державного набув Український народний університет

у Києві (заснований, як зазначалося раніше, 1917 р. урядом Української Народної Республіки). Постанова про його одержавлення була оприлюднена 17 вересня, а урочисте відкриття відбулося 6 жовтня 1918 р. Навчання в новоствореному університеті, який налічував тепер чотири факультети (був доданий медичний) і розташовувався в приміщенні ліквідованого Кадетського корпусу, було платним. Тут навчалось майже 2000 студентів. Що ж до штату викладачів, то його складали 30 професорів і 15 приват-доцентів; щорічні державні витрати на утримання цього вищого навчального закладу передбачалися у розмірі 1,3 млн. крб. [1, с. 138; 143; 99, с. 231; 105].

Водночас державними університетами 30 липня 1918 р. були оголошені, зберігаючи при цьому статус російськомовних, і університети св. Володимира, Харківський та Новоросійський в Одесі. При цьому практично одночасно, а саме 31 липня, враховуючи резолюцію з'їзду повітових комісарів народної освіти, який проходив у Києві з 11 по 13 липня і наголосив на необхідності українізації вищих навчальних закладів, Рада міністрів Української держави схвалила закон про заснування в університетах кафедр української мови, української літератури, історії України та українського права [1, с. 143; 99, с. 230; 337, с. 302]. Як наслідок, вже на початку 1918/1919 навч. року такі структурні підрозділи були створені в Одеському і Харківському університетах та Ніжинському історико-філологічному інституті (в університеті св. Володимира вони почали роботу ще за часів Центральної Ради); дещо пізніше до них стали додаватися також кафедри української етнографії, народної творчості та історії української науки [34, с.517; 307, с.305].

Умови роботи закладів вищої освіти за часів правління гетьмана П. Скоропадського, порівняно з добою Центральної Ради, не поліпшилися. Так, наприклад, кошти, виділені урядом на фінансування Харківського університету, були мізерними; особливо важким виявилось матеріальне забезпечення кафедр, лабораторій, кабінетів, навчально-допоміжних установ, а головне – викладачів і службовців, які в умовах стрімкої грошової інфляції

одержували заробітну плату на рівні 1917 р. Як наслідок, 1918 р. університет завершував з перервами в роботі, зі скороченим осіннім семестром, з частково виконаними планами навчальної і наукової роботи. Але і в цих умовах, за відсутності в приміщеннях тепла, діяльність Харківського університету (утім, як і більшості закладів вищої освіти Української держави) продовжувалась: викладачами і науковцями публікувалися монографії і статті, проводилися експериментальні дослідження та наукові спостереження, удосконалювалися навчальні плани тощо [25; 87; 337, с. 285-286].

Політичні прорахунки гетьманського режиму, головними з яких, на думку дослідників, були залежність від німецько-австрійських військ, введених в країну з метою її економічної експлуатації, надмірна прихильність до прибічників відтворення (хоч і в нових формах) Російської імперії, яскраво виражена орієнтація на заможні верстви населення викликали значний супротив та незадоволення керівництва основних політичних партій і призвели до повалення влади П. Скоропадського (у ніч з 14 на 15 листопада 1918 р.), створення нового керівного органу – Директорії та відновлення Української Народної Республіки [23, с. 141; 346, с. 174].

Показово, що від самого початку Директорія опинилася у досить складному становищі. Так, на початку грудня 1918 р. країни Антанти окупували (на чотири місяці) Північне Причорномор'я, зокрема Одесу, Херсон і Миколаїв. У цей же час за підтримки Російської Федерації дві напівлегально створені пробільшовицькі дивізії повели наступ з північного сходу, захопивши 5 лютого 1919 р. Київ та витіснивши війська Директорії в район Кам'янець-Подільського [23, с. 142-143; 307, с. 308].

Наприкінці травня – на початку червня 1919 р. розпочався так званий «похід на Москву» Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Скориставшись цим, військові частини УНР стали просуватись на Київ, оволодівши ним 30 серпня, однак вже наступного дня внаслідок наближення Добровольчої армії змушені були покинути його. У вересні бойові дії розвернулися вже

між підрозділами «білої армії» і українськими військами, які завершилися поразкою останніх [346, с. 183-184].

Більшовики, поповнившись восени свіжими силами, до середини лютого 1920 р. витіснили денікінців майже з усієї території України. Тим часом бойові частини Директорії за підтримки поляків 25 квітня розгорнули новий наступ і вже 7 травня увійшли до Києва. Однак цей успіх виявився короткочасним. Червоні підрозділи, оговтавшись, повернули місто під свій контроль (12 червня) та просунулися далі на захід. У кінцевому підсумку, після жорстоких боїв між ними і польськими частинами лінія розмежування стабілізувалася західніше Житомира і Бердичева аж до укладення (у березні 1921 р.) мирного договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР) та Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР), з одного боку, і Польщею – з другого [5, с. 375, 379; 23, с. 148; 346, с. 189].

Що ж до армії УНР, то вона ще деякий час чинила опір червоним частинам. У вересні 1920 р. її підрозділи перейшли Збруч і почали просуватися на схід, однак у боях з більшовиками були розбиті, покинули в середині листопада Проскурів (нині Хмельницький) та повернулися на контрольовану Польщею територію, де були роззброєні й інтерновані [5, с. 375; 346, с. 190].

Однак незважаючи на такі події, Директорія і її міністерство народної освіти, сподіваючись на позитивні зміни, опікувалися розробленням правового поля національної освіти, здійснивши низку конкретних кроків у цьому напрямі. Щоправда, на наш погляд, в першу чергу це стосувалося початкової та середньої школи. До заходів такого характеру належали, наприклад, закони «Про державну мову в УНР» (згідно з яким проголошувався перехід на викладання в школах українською мовою); «Про обов'язкове безоплатне навчання» (був розрахований на поступове, протягом п'яти років, впровадження цієї норми у початкових навчальних закладах); «Про управління освітою в Українській Народній Республіці» (передбачав

ліквідацію шкільних округ) тощо [3, с. 123, 126-127].

Стосовно останнього документу слід зазначити, що реорганізація шкільних округ, які, за висловом С. Русової, відігравали роль «фортеці російського централізму», була започаткована ще схваленим Центральною Радою у грудні 1917 р. законом «Про скасування шкільних округ» (фактично було змінено лише форму управління ними); надалі, за часів Гетьманату, відбулося повернення до попередньої форми керівництва [3, с. 108; 35, с. 75; 302, с. 178].

Підкреслимо, що зміни у системі вищої школи, проведені за часів Директорії, характеризувалися сучасниками доволі своєрідно. Так, С. Постернак зазначав: «Справі вищої освіти за часів Директорії приділялося достатньо уваги». Так само оцінював діяльність цієї влади у визначеному напрямі й С. Сірополко. Водночас перелік наведених ними заходів, що були здійснені урядом Директорії у сфері вищої освіти, був надто обмеженим. До таких заходів дописувачі відносили:

- організацію при міністерстві народної освіти «окремого департаменту вищої школи, а також Ради у справах вищої школи»;
- розроблення «широких проектів утворення української вищої школи»;
- обговорення питання стосовно «закриття всіх російських університетів... і відкриття натомість українських»;
- реалізацію у вищій школі щойно згаданого закону «Про державну мову в Українській Народній Республіці».

При цьому слід зазначити наступне. По-перше, в організації департаменту вищої (за даними окремих дослідників – вищої і середньої) школи при міністерстві народної освіти ми не вбачаємо особливої заслуги уряду Директорії, оскільки такі структурні підрозділи функціонували ще за часів Центральної Ради та Гетьманату.

По-друге, «проект утворення української вищої школи» полягав у відкритті протягом 1919 р. дев'яти учительських інститутів, з яких реально

розпочав роботу лише один (у Житомирі); до того ж, як уже зазначалося, учительські інститути не належали до закладів вищої освіти.

По-третє, питання перетворення Київського, Харківського та Одеського університетів в україномовні так і завершилося на рівні обговорення [3, с. 130; 215, с. 76, 83; 311, с. 485].

Що ж до реалізації ухваленого Директорією на початку січня 1919 р. закону «Про державну мову в УНР», то в сфері освіти він знайшов відображення у наказі міністра освіти, в якому проголошувався поступовий перехід на викладання предметів українською мовою у вищій, а також середній та нижчій школах; при цьому, як зазначає дослідник Л. Медвідь, найбільших успіхів у цьому процесі було досягнуто на рівні початкової школи, певні труднощі виникли з українізацією середньої школи і досить складно це питання розв'язувалось на рівні закладів вищої освіти. На наш погляд, це обумовлювалося зникненням об'єкту українізації; Так, якщо на момент публікації закону під його дію підпадала досить велика мережа вищих навчальних закладів (за даними дослідників, на той час тільки фахівців педагогічного спрямування в Україні готували більше двадцяти ЗВО: університети, Вищі жіночі курси тощо), то вже незабаром Директорія, витіснена більшовиками, країнами Антанти, денікінцями на Правобережжя, практично до кінця свого існування опікувалася єдиним вищим навчальним закладом – Кам'янець-Подільським університетом, який, незважаючи на всі негаразди, перебував у процесі подальшого становлення (на 1920 р. кількість студентів у ньому зросла до 1400 осіб, на кафедрах працювало 65 викладачів, зокрема 11 професорів і 25 доцентів). Утім, цей навчальний заклад від часу свого заснування і так був україномовним [1, с. 140; 26, с. 205-206; 99, с. 236].

В аспекті порушеної проблеми привертає увагу той факт, що після проголошення на I Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1917 р., Харків) радянської влади, на теренах Наддніпрянської України виник другий, більшовицький уряд (Народний Секретаріат), структурною одиницею якого був секретаріат освіти, очолюваний В. Затонським. Однак перший період

існування радянської влади виявився настільки короткочасним, що, за висловлюванням С. Сірополка, «більшовицька влада не встигла й почати роботу в освітній ділянці», і до заходів у сфері вищої освіти, проведених у той час, можна віднести хіба що заснування на початку 1918 р. сільськогосподарського та політехнічного інститутів в Одесі [3, с. 155; 4, с. 15; 7, с. 75; 311, с. 468].

Виведення іноземних окупаційних військ з України, обумовлене листопадовою революцією в Німеччині, сприяло відновленню Радянської влади в окремих регіонах України. Ці події, в свою чергу, поставили на порядок денний керівництва української партії більшовиків завдання створення нового уряду (оскільки попередній – Народний Секретаріат – припинив існування в квітні 1918 р.). Такий орган – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (до складу якого належав і відділ народної освіти) – був сформований 28 листопада 1918 р. [3, с. 155; 99, с. 256]. Утім, уже в січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд було реорганізовано в Раду Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК УСРР), а колишні завідувачі відділів стали народними комісарами (народним комісаром освіти, як і раніше, був призначений В. Затонський). Формування Народного комісаріату освіти (НКО) завершилося дещо пізніше, а однією з його структурних одиниць став відділ вищої школи [118; 143; 251, с. 53].

Свою діяльність, що була спрямована на розроблення альтернативної радянської концепції розвитку освіти, новостворений уряд (РНК УСРР) розпочав з декрету «Про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування відділу освіти», згідно з яким усі навчальні заклади, зокрема і вищі, як державні, так і громадські та приватні, підпорядковувалися цьому органу. Дещо пізніше було затверджене розпорядження про їх перехід на державне утримання [121; 214].

На початку роботи комісаріатом освіти було встановлено, що «функції і юридичні права» керівництва закладів вищої освіти залишаються незмінними, але тільки «до особливого розпорядження». Однак уже в

березні, з огляду на вороже ставлення більшості професорсько-викладацького складу до радянської влади, цей же орган оприлюднив нову постанову «Про організацію управління вищими навчальними закладами». У відповідності з нею, надалі всі ЗВО мали проводити свою роботу за трьома напрямками: науковим, науково-навчальним та освітнім під керівництвом відповідних рад, а господарчі справи передавалися у підпорядкування господарчого комітету, який об'єднував представників трьох вищезначених рад. Але головним у цій постанові було започаткування посади комісара, який по суті справи мав виконувати функції ректора і проректора, оскільки на нього покладался обов'язок розв'язувати «всі питання, що стосуються організації навчального закладу»: розробляти інструкції, стежити за виконанням розпоряджень і наказів наркомосвіти, затверджувати річні звіти про наукову, науково-навчальну та освітню діяльність, проекти кошторису тощо [144; 156, с. 368].

Показово, що березень 1919 р. виявився досить «плідним» у царині законодавчої діяльності в галузі вищої школи, і, на наш погляд, взірцем для окремих документів послуговували їх аналоги, ухвалені раніше в радянській Росії. Так, орієнтуючись на декрет «Про вступ до вищих навчальних закладів РСФРР» від 2 серпня 1918 р., яким скасовувалися всі обмеження для вступу у ЗВО, а навчання в них визнавалося безоплатним, Раднарком УСРР майже одночасно затвердив два документи: «Про вступ у вищі школи» та «Про плату за навчання в школах усіх типів». При цьому останнім документом скасовувалася «плата за навчання в школах усіх типів», зокрема і у вищих. Іншим документом проголошувалося, що «двері вищої школи відчинені для всіх охочих ..., які досягли 18-тирічного віку, ... без урахування статі», та заборонялося вимагати від абітурієнтів будь-які дипломи або посвідчення, «крім посвідчення особи й віку» (утім, надалі ці розмиті положення були конкретизовані і скориговані спеціальною інструкцією, згідно з якою право вступу надавалося вже з 17-ти років, у першу чергу «дітям трудящих, ... комсомольцям, комуністам» тощо, а для зарахування на навчання вимагалася

скласти колоквіум у присутності «викладацького персоналу і представників революційного студентства старших курсів») [66, с. 48; 235; 261; 308, с. 24-25]. Дещо пізніше, орієнтуючись на постанову «Про деякі зміни у складі і устрої державних наукових і вищих навчальних закладів Російської республіки», оприлюднену в жовтні 1918 р., а також з метою переборення саботажу певної частини вчених старої вищої школи, Раднарком України затвердив декрет, яким скасовувалися всі чинні раніше вчені ступені та звання; натомість встановлювалося, що «всі особи, які самостійно здійснюють викладання у закладах вищої освіти, носять загальну назву викладачів» (професорів), а лаборантам, асистентам тощо «присвоюється загальна назва асистентів»; для переобрання викладачів і асистентів та для заміщення вакантних кафедр у кожному місті (де функціонували ЗВО) мав бути створений «особливий орган у складі ради комісарів вищих шкіл і представників від викладачів кількістю на 2 особи менше від загального числа комісарів» [238, с. 50].

Крім того, Раднарком УСРР у березні того ж року анулював чинні раніше «права та привілеї, які надавалися власникам дипломів про закінчення навчальних закладів» (право на почесне громадянство, на класний чин, переваги при вступі на цивільну чи військову службу тощо). Водночас Народний комісаріат освіти, орієнтуючись на урядовий декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, скасував викладання у ЗВО богослов'я і церковного права, одночасно оголосивши необов'язковим вивчення курсів історії римського права та адміністративно-поліцейського права; цим же документом скасовувалася балова система оцінювання знань та запроваджувалась замість неї позначка «зараховано». Іншою березневою постановою комісаріату освіти у вищих навчальних закладах були ліквідовані державні (завершальні) іспити, а «для одержання посвідчення про закінчення навчального закладу» вимагалось лише «скласти всі предмети по тим чи іншим планам, встановленим на даному факультеті» [158; 159, с. 305; 160].

Певна робота проводилася урядом і в царині реорганізації мережі закладів вищої освіти. Так, навесні 1919 р. В. Затонський підписав наказ про заснування в Харкові (шляхом об'єднання Вищих жіночих курсів та Інституту шляхетних дівчат) Вищих педагогічних курсів, які поклали початок Харківському педагогічному інституту; у той же час комісаріат освіти оприлюднив постанову про приєднання Харківського жіночого політехнічного інституту, заснованого Південноросійським товариством техніків, до Харківського технологічного інституту; влітку та восени Рада Народних Комісарів, яка у зв'язку з наступом денікінської армії переїхала з Києва до Чернігова, реорганізувала низку учительських інститутів у педагогічні (тобто у вищі навчальні заклади), зокрема: Полтавський (у червні, за поданням Ради комісарів міста); Херсонський (у липні, на підставі раніше поданого листа педагогічної ради); Чернігівський (у вересні, за пропозицією травневої наради освітян Чернігівщини); Житомирський (у жовтні, після відновлення радянської влади, за клопотанням Волинського губернського відділу народної освіти) [58, с. 79-80; 113; 347, с. 31].

Наголосимо, що влітку 1919 р. під натиском денікінських військ, які послідовно оволоділи Таврією, Донбасом та Придніпров'ям, вдруге впала Радянська влада на Україні. Керівництво Добровольчої армії формально не забороняло українську школу, однак оголосило її приватною справою і відмовило у її фінансуванні, одночасно взявши на утримання російськомовні навчальні заклади, зокрема вищі. Про це свідчать, наприклад, тогочасні документи про діяльність Київського та Харківського університетів. Так, після захоплення білогвардійцями Харкова, яке відбулося 24 червня, Харківський університет (як і технологічний, ветеринарний, сільськогосподарський інститути) був підпорядкований управлінню освіти Добровольчої армії, яке почало відновлювати колишні порядки. Зокрема, розпочали роботу екзаменаційні комісії, скасовані Народним комісаріатом освіти УСРР, поновлені правила вступу до університетів, ухвалені Тимчасовим урядом у липні 1917 р., оголошено про початок фінансування

цього навчального закладу, розмір якого виявився наполовину меншим за кошторис, визначений правлінням університету. Обмежене фінансування обумовило нестачу палива, що, в свою чергу, позначилося на навчальному процесі; як наслідок, осінній семестр, що розпочався 16 вересня, тривав не більше двох місяців, а на медичному факультеті і того менше – з середини вересня до кінця жовтня. Заняття відбувалися при напівпорожніх аудиторіях внаслідок того, що значна частина студентів або була мобілізована до Добровольчої армії, або ще раніше покинула Харків разом з червоними частинами (вірогідно, у якості добровольців, оскільки березневим 1919 р. декретом Раднаркому України «усім тим, хто навчається в урядових навчальних закладах», було гарантоване відтермінування від військової служби) [90; 162; 337, с. 291-292].

Однак наприкінці 1919 р. стратегічна ініціатива перейшла від Добровольчої армії до більшовиків, які в листопаді оволоділи Черніговом, у грудні – Києвом і Харковом, а до середини лютого 1920 р. витіснили денікінців з більшої частини Лівобережжя та Правобережжя. Таким чином, радянська влада втретє повернулася на Україну.

Спершу безпосереднє керівництво життєдіяльністю підконтрольних територій було покладено на тимчасовий орган – Всеукраїнський Революційний Комітет, створений 11 грудня з метою «пристосувати чинні органи центральної Радянської влади УСРР (Президію Центрального Виконавчого Комітету та Раднарком України) до військового стану». Розв'язання питань, пов'язаних з освітою, було покладене на Г. Гринька; утім, уже в середині лютого 1920 р. Всеукрревком було ліквідовано, а його функції перейшли до реорганізованої Ради Народних Комісарів (у складі якої перебував і комісаріат освіти, очолюваний Г. Гриньком) [33, с. 64; 131; 151, с. 1].

Наголосимо, що саме Г. Гринько став творцем першого проекту нової радянської системи освіти в Україні, який попередньо (у березні 1920 р.) був розглянутий на Першій Всеукраїнській нараді завідувачів губернських

відділів народної освіти, а остаточно ухвалений наприкінці літа того ж року. Система освіти за цим проектом охоплювала:

1) дошкільне виховання дітей віком від 4-х до 8-ми років у дитячих садках, комунах тощо (безпритульних – у дитячих будинках);

2) трудову семирічну школу, яка поділялася на два концентри: 1-й – чотирирічний – від 8-ми до 12-ти років і 2-й – трирічний – від 12-ти до 15-ти років;

3) професійну освіту: а) навчальні заклади для підготовки кваліфікованих робітників (дво-або трирічні з однорічним після того практичним стажем); б) технікуми – з трирічним курсом – для підготовки інструкторів (одночасно вони могли слугувати і підготовчою школою для вступу до інституту); в) інститути – з чотирирічним курсом – для підготовки висококваліфікованих спеціалістів-практиків; г) установи Академії наук – для підготовки (протягом двох років) вчених спеціалістів найвищої кваліфікації.

При цьому для керівництва «всією професійно-технічною і науково-спеціальною освітою в УСРР» у складі Народного комісаріату освіти в серпні 1920 р. на базі існуючих до того відділів закладів вищої освіти та професійної освіти був створений Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Укрголовпрофос) [34, с. 632; 152; 350, с. 66-67].

Аналіз проектованої системи освіти УСРР засвідчує той факт, що вона не передбачала функціонування університетів. З одного боку, це обумовлювалося переконаністю керівництва Наркомосвіти в їх «архаїчності», «схоластичності», «нездатності до перебудови», невідповідності проголошеному курсу на професіоналізацію освіти внаслідок нахилу до суто теоретичної підготовки вихованців. З іншого, за словами одного з освітніх діячів того часу Я. Ряппо, котрий очолював Головпрофос України, університети ліквідовувалися з метою усунення «цитаделей ворожої буржуазно-кадетської професури, щоб не повторювати досвід РСФРР 1918-1920 рр., коли вона гальмувала і саботувала реформу» (вищої освіти) [305,

с. 86; 337, с. 304-305].

Однак зважаючи на чинні документи, чіткого уявлення про кінцеву мету докорінного реформування університетів у комісаріаті освіти не існувало. Так, у «Тимчасовій інструкції ...» від 24 лютого 1920 р. губернським відділам народної освіти було наказано: «Факультети юридичний та історико-філологічний ліквідувати ... Роботу на фізико-математичному ..., зважаючи на тяжкий економічний стан, тимчасово скоротити», а стосовно медичних факультетів було висловлено таку пропозицію: «До 1 червня розпочати роботу... всіх лікарських шкіл» [322, с. 10]. Отримавши таку вказівку, відділи народної освіти тих губерній, де функціонували університети, приступили до її реалізації. Зокрема, в Харківському університеті наприкінці квітня – на початку травня, тобто після п'ятимісячної перерви, розпочав роботу лише один факультет – фізико-математичний; на базі ліквідованого юридичного факультету було створено Інститут народного господарства (нині – Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого), а медичний факультет було об'єднано з Харківським жіночим медичним інститутом, що поклало початок Харківській медичній академії. Що ж до історико-філологічного факультету, то він (разом із фізико-математичним) підпав під дію нової інструкції, затвердженої на початку червня: «Навчання зі студентами двох старших курсів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів та Вищих жіночих курсів продовжувати, запровадивши додаткове навчання із теорії і практики трудової школи, утворивши, таким чином, із вищезгаданих факультетів Тимчасові педагогічні курси». Однак ці курси дійсно виявилися «тимчасовими», оскільки вже в липні були реорганізовані у новий вищий навчальний заклад – Академію теоретичних знань (проіснувала лише рік) [59, с. 52; 337, с. 299, 305]. Така ситуація склалася і навколо Вищих жіночих курсів університетського типу. Наприклад, фізико-математичний факультет та економічно-комерційне відділення юридичного факультету Київських вищих жіночих курсів було об'єднано з Київським університетом (незабаром

розформованим), а юридичний факультет разом з історико-філологічним було закрито [27, с. 215].

Показово, що червнева «Інструкція... про державну систему вищих шкіл УСРР» не тільки остаточно визначила шляхи реорганізації університетів (а також Вищих жіночих курсів університетського типу), але й окреслила напрями реформування спеціальних вищих навчальних закладів та перебудови навчально-методичної роботи в них. Зокрема, з метою більш якісної підготовки студентів до практичної діяльності в окремих сферах народного господарства і виробництва «управлінням вищої школи на місцях» приписувалося переглянути навчальні плани і програми, теоретичне навчання поєднати з тривалою виробничою практикою поза стінами вищої школи. Для прискореного випуску спеціалістів Наркомос пропонував «прискорити випуски, але не шляхом скорочення курсу (студійованих дисциплін), а шляхом інтенсифікації праці, запровадження, де можливо, триместрової системи, ... зведення до мінімуму вакацій ..., а також поліпшення методів викладання». Крім того, ставилась вимога «організувати підготовчі до вищої школи курси». Ця інструкція, на думку окремих дослідників, 1920 р. «виконувала... роль тимчасового статуту вузів» [59, с. 51; 185, с. 57].

Однак, на наш погляд, таку роль (принаймні для технічних навчальних закладів) у той час відігравав інший документ, а саме затверджені того ж року «Основні положення реформи вищої технічної школи» (ВТШ), які не тільки регламентували життєдіяльність цих установ, але й структурно, складаючись з окремих розділів і статей, нагадували колишні статuti університетів та інститутів.

Так, у першому розділі («Загальні положення») визначалися, зокрема, тривалість курсу (3 роки), кваліфікація випускників (інженери-практики) та роль новостворюваних підрозділів – інститутів наукових розвідок; у розділі II («Підготовка та вступ до ВТШ») розміщувався перелік навчальних закладів, які надавали право вступу до вищих технічних шкіл (робітничі

факультети, школи 2-го ступеню або відповідні їм підготовчі курси) та вимоги щодо обов'язкової організації ознайомлювальних циклів лекцій для абітурієнтів і оглядових для першокурсників; у третьому розділі («Методи викладання») наголошувалося на необхідності зменшення обсягу навчання до можливого мінімуму при превалюючій ролі практичних занять і групових вправ над лекційними, а також підкреслювалось особливе значення літньої практики для формування кваліфікованих спеціалістів. Наступні два розділи («Розподіл занять» і «Становище студентів та контроль над заняттями») регламентували восьмигодинний навчальний день, триместрову систему навчання («два зимових і один літній триместри», відокремлені один від одного двотижневими канікулами), проголошували обов'язковість відвідування занять та регулярну «перевірку набутих знань... в ухвалені факультетом і кафедрами реченці» (терміни), а також порядок здобуття «звання інженера з вищою освітою»: відрядження на підприємство по завершенні трирічного курсу навчання, підготовка під час роботи на ньому «самостійної інженерної праці» (проекту) та успішний її захист у вищому навчальному закладі. В останньому, шостому розділі, дещо детальніше розкривалось призначення вищезгаданих інститутів наукових розвідок, які мали засновуватися при технічних ЗВО «для наукового розроблення технічних питань» і підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації на створених при них курсах. Право працювати в інститутах наукових розвідок надавалося викладачам цього вищого навчального закладу, а також стороннім особам, «що мали необхідні знання»; слухачами курсів мали бути випускники вищих технічних шкіл, схильні до наукової творчості. Навчання на курсах було розраховане на 2-4 роки і завершувалося наданням «звання вченого інженера» (однак жодної згадки про випускні іспити або захист дипломної роботи чи технічного проекту в документі не було) [179, с. 51].

При цьому слід зазначити, що названі в розділі II «Основних положень реформи вищої школи» підготовчі курси та робітничі факультети у той час перебували в зародковому стані, оскільки перша згадка про підготовчі курси

містилася в «Інструкції... про державну систему вищих шкіл УСРР» (червень 1920 р.), а про робітничі факультети (робітфаки) – в «Основних положеннях...» («Робітничі факультети складають органічну частину ВТШ України, ставлячи за мету підготувати робітників до занять у вищих технічних закладах»). Відтак, перший робітфак (Одеський) розпочав роботу лише в листопаді 1920 р. [179, с. 50; 185, с. 51; 299, с. 75-76].

1920 р., «ставлячи за мету збільшення кількості освічених інженерів, необхідних для відродження промисловості», Раднарком України спеціальною постановою конкретизував процес згадуваного раніше прискореного їх випуску. У відповідності з цією постановою, при кожному факультеті вищих технічних навчальних закладів мали бути створені комісії «у складі професорів та представників студентів», яким доручалося терміново розробити «детальні умови проведення прискореного випуску... з тим, щоб навчання розпочати до 1-го липня і закінчити не пізніше 1-го листопада 1920 р.». Щоправда, критерії відбору претендентів для прискореного випуску, наведені в документі, були дещо невиразними: до навчання мали право приступати «всі студенти вищих шкільних закладів, освіта котрих по кількості виконаних ними раніше шкільних навчань і по практичній підготовці, а також в залежності від обраної спеціальності, може бути завершена в поточному році». Ще більш розмито в постанові описувалася процедура випуску: «Після закінчення скорочених навчань інженери, котрі будуть випущені, спрямовуються у розпорядження виробничих відділів Ради народного господарства з урахуванням своєї спеціальності» [271, с. 65-65].

Про втілення в життя зазначеного розпорядження свідчить, наприклад, літопис Харківського технологічного інституту. На виконання цього розпорядження була створена «особлива комісія» під керівництвом професора М. Кузнєцова (підкреслимо: всупереч припису постанови – одна на два відділення – механічне і хімічне), на яку було покладено завдання підготовки двох груп інженерів-технологів впродовж чотирьох місяців, яке в

кінцевому підсумку і було виконане [338, с. 14]. Водночас відзначимо, що такий захід, як прискорений випуск інженерів, був одноразовим явищем і надалі більше не використовувався.

Наголосимо, що Наркомос України, певним чином копіюючи досвід Російської федерації в галузі освіти, одночасно проводив курс на втілення в життя і власного, самостійного шляху її розбудови. Про це, зокрема, свідчить сумісна постанова народних комісарів освіти від 7 травня 1920 р., в якій зазначалося: «1) Всі зносини в питаннях інформації, керівництва справами освіти і постачання між Наркомосвітою РСФРР і окремими губерніями України проводяться виключно через Наркомосвіти УСРР. 2) Всі декрети і розпорядження Наркомосвіти РСФРР можуть утілюватися в межах України лише після їх оголошення чи підтвердження Наркомосвіти УСРР» [213, с. 17].

Отже, третій прихід Радянської влади на Україну не призвів до помітної інтенсифікації життєдіяльності закладів вищої освіти. Так, більшовики, витіснивши денікінців з Харкова ще в середині грудня 1919 р., відновили заняття в університеті (на фізико-математичному факультеті) лише наприкінці квітня – на початку травня наступного року. Це пояснювалося не тільки визрілим наприкінці лютого рішенням про реорганізацію університетів, а й відсутністю фінансування для задоволення нагальних потреб цього навчального закладу (в першу чергу – для придбання палива). Такі ж труднощі мали місце і в інших закладах вищої освіти. Так, у Катеринославському гірничому інституті, за спогадами сучасників, «в особливо важких умовах проходив 1920-й рік», коли «через відсутність коштів... інститутські приміщення не опалювалися, внаслідок чого навчальні заняття в них завмирили» [24, с. 18; 337, с. 293].

За свідченням дописувачів, «після короткочасного панування польських панів та петлюрівців... прийшли в стан занепаду» і вищі навчальні заклади Києва, в яких «лекції не читалися, бо не вистачало професорів; мало було й студентів..., та й ті не відвідували занять». Нестача професорсько-

викладацького складу, з одного боку, була обумовлена еміграцією тієї частини з них, що не сприйняла нову владу, а з іншого – елементарним пошуком інших шляхів до виживання тими, що залишилися, оскільки, наприклад, Я. Ряппо, характеризуючи ті часи, зазначав: призначений професору пайок не міг забезпечити існування його родини, тому кожний дбав про добування будь-яких засобів для того, щоб якось протриматися, включаючи не тільки пошуки нової роботи, але навіть продаж на базарі власного одягу, взуття, книжок тощо. Враховуючи таку ситуацію та намагаючись знайти вихід із неї, Раднарком України «з метою збереження наукових сил..., необхідних для соціалістичного будівництва», декретом від 31 серпня 1920 р. постановив: «Надати підсилене постачання вченим фахівцям наукових галузей..., звільнивши їх від будь-яких повинностей» (зокрема, трудової), а також «створити для них... життєві умови, які б забезпечували... мінімальні зручності» [26, с. 28; 164; 185, с. 59].

Таким чином, аналіз розвитку вищої освіти в умовах Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. дав підстави зробити такі висновки. У межах визначеного етапу відбувалася жорстка боротьба з метою створення української державності, що супроводжувалася неодноразовими змінами влади: доба Центральної Ради (при короткочасному існуванні паралельного більшовицького уряду); перебування при владі гетьмана П. Скоропадського; доба Директорії (включаючи дворазове повернення радянської влади). При цьому в полі зору кожної влади перебували питання освіти, зокрема вищої. Утім, процеси творення нового в системі вищої освіти відбувалися на тлі масштабної руйнації старого, започаткованого попередниками.

Центральна Рада, утворена після повалення царського режиму, створила виконавчий орган – Генеральний секретаріат, до складу якого входив і секретаріат освіти. Останнім було розроблено план заходів, спрямованих на становлення української вищої школи, основними складниками якого були: розбудова мережі суто національних вищих шкіл,

запровадження української мови в навчальний процес чинних ЗВО та організація в них кафедр українознавства.

У процесі втілення в життя окреслених заходів було відкрито Український народний університет, Педагогічну академію для підготовки вчителів середньої школи та Українську академію мистецтв. Запровадження української мови в навчальний процес ЗВО, заходи щодо її використання в процесі офіційного обігу та пропозиції стосовно поступового переходу на викладання нею всіх предметів були вкрай негативно сприйняті значною частиною професорсько-викладацького складу і по суті справи ігнорувалися; що ж до організації кафедр українознавства у ЗВО, то за часів Центральної Ради вони були створені тільки в університеті св. Володимира.

На добу Центральної Ради припало і проголошення радянської влади на Україні, формування альтернативного ЦР радянського уряду. Однак перший прихід більшовиків виявився настільки короткочасним, що ця влада не встигла навіть розпочати роботу у сфері вищої освіти.

Правління гетьмана П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) в галузі вищої освіти ознаменувалося заснуванням Кам'янець-Подільського державного університету, Полтавського історико-філологічного факультету, Катеринославського і Таврійського університетів. У цей же час статус державного було надано Українському народному університету в Києві; державними (залишаючись російськомовними) були оголошені також університети св. Володимира, Харківський та Новоросійський; при цьому у двох останніх та Ніжинському історико-філологічному інституті були створені кафедри українознавства.

Діяльність міністерства народної освіти доби Директорії, яка прийшла до влади у грудні 1918 р., відбувалася на тлі безперервних бойових дій з численими супротивниками (військовими частинами Антанти, більшовиків, денікінців, повстанськими загонами). Тому до поодиноких заходів, здійснюваних цим міністерством у сфері вищої школи, належали лише організація Ради у справах вищої школи, розроблення «проекту утворення

української вищої школи», обговорення питання про перетворення російськомовних університетів на україномовні та наміри стосовно поступового переходу всіх ЗВО на викладання українською мовою.

Натомість другий прихід радянської влади виявився періодом руйнації низки усталених принципів роботи вищої школи. Так, усі ЗВО, зокрема громадські та приватні, були підпорядковані відділу освіти Раднаркому України і переведені на державне утримання, а їх управління покладене на спеціально призначеного комісара. Одночасно були скасовані будь-які вимоги до охочих вступати у ЗВО (включаючи і вимоги стосовно рівня освіти), навчання оголошувалося безоплатним, скасована балова система оцінювання знань, ліквідовані державні (завершальні) іспити, анульовані вчені ступені і звання.

Короткочасна окупація Наддніпрянської України у другій половині 1919 р. денікінськими військами супроводжувалася русифікацією системи освіти (у галузі вищої школи вона виявилася у наданні певної, хоча і вельми обмеженої, фінансової підтримки російськомовним вищим навчальним закладам) та спробі відновити законодавчу базу в галузі університетської освіти Російської імперії.

Натомість більшовики, втретє прийшовши до влади, продовжили попередні зусилля щодо перебудови системи освіти, зокрема вищої. Про це свідчить ліквідація університетів як «цитаделей буржуазної професури», перегляд навчальних планів і програм підготовки фахівців з вищою освітою, поєднання теоретичного навчання з тривалою виробничою практикою на виробництві, започаткування експерименту стосовно прискореного випуску інженерів та роботи робітфаків, введення триместрів тощо.

2.3. Модернізація системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації (1921-1933 рр.)

Один із керівників Наркомосвіти 1920-х років Я. Ряппо стверджував, що «з 1920 року, коли на Україні осіла Радянська влада, починається радянське культурно-освітнє будівництво» [306, с. 419]. Але на наш погляд, воно почалося дещо пізніше (принаймні в галузі вищої освіти), оскільки:

- по перше, більшовицька влада, як зазначалося вище, «осіла» в тогочасних межах України лише наприкінці 1920 р.;
- по-друге, період до 1921 р. важко назвати періодом будівництва нової системи освіти (принаймні, у сфері вищої школи), тому що він навпаки характеризувався процесами її руйнації (заходи щодо зміни системи управління ЗВО шляхом запровадження посади політкомісара; скасування вчених ступенів та звань; ліквідація університетів, балової системи оцінювання знань, плати за навчання, завершальних іспитів; дозвіл вступу до ЗВО особам без середньої освіти тощо, з часом визнані помилковими).

Визначальною подією на шляху розбудови нової освітньої системи стала III Всеукраїнська нарада з питань освіти, яка проходила з 15 по 30 червня 1921 р. і визначила напрям її перебудови: «Основою нової системи...є професійно-технічна і спеціально-наукова освіта, суворо обмежена трьома рівнями: профшколою, технікумом й інститутом». Одночасно стверджувалося, що «всі загальноосвітні, гуманітарні установи, як вищі, так і середні» (академії, університети, учительські семінарії, комерційні училища тощо), слід остаточно ліквідувати, а «всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мають бути реформовані в свій нормальний тип» (тобто у профшколи, технікуми або інститути) [294, с. 6-7].

Творцем ідеї побудови професійно-технічної освіти, схваленої щойно зазначеною нарадою, був Я. Ряппо. Вона полягала у тому, що третій етап раніше розглянутої системи Г.Гринька (професійна освіта) повинен ґрунтуватися на виробничому принципі, а саме на галузях народного господарства, і складатися з так званих «горизонталей» (горизонталь – навчальні заклади одного рівня, але різних галузей) та «вертикалей» (вертикаль – навчальні заклади різних рівнів однієї галузі); при цьому до останніх належали індустріально-технічна, сільськогосподарська, педагогічна, медична, соціально-економічна та мистецька вертикалі (чотири останні нижчої освітньої ланки-професійних шкіл – не мали) [34, с. 638].

Виконуючи постанову III Всеукраїнської наради з питань освіти про розформування навчальних закладів гуманітарного спрямування, Наркомос УСРР розгорнув роботу з ліквідації спадкоємців університетів. Зокрема, раніше згадувана Харківська Академія теоретичних знань у червні 1921 р. була перетворена на інститут народної освіти (ІНО), призначений для підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів. Аналогічні ЗВО виникли також на базі колишніх університетів у Києві, Одесі, Катеринославі та Кам'янці-Подільському (в інших союзних республіках університети продовжували свою діяльність). Крім того, ще вісім ІНО були створені в УСРР шляхом реорганізації педагогічних інститутів [185, с. 72; 337, с. 306-307].

Більшість із цих ЗВО функціонували у складі лише одного підрозділу – факультету соціального виховання дітей (соцвиху), який готував вихователів дитячих садків та дитбудинків, учителів трудової семирічної школи, інструкторів трудових процесів для неї тощо. Поряд із цим у Харківському, Київському, Одеському і Катеринославському ІНО функціонував і факультет професійної освіти (профосу), орієнтований на підготовку викладачів технікумів, учителів профшкіл та шкіл фабрично-заводського учнівства (1925 р. у ХІНО було відкрито і третій факультет – політичної освіти, призначений «підготовляти організаторів політосвітньої роботи», а саме

(завклубів, завсільбудів, робітників округових та районних інспектур політосвіти) [185, с. 72; 228, с. 18; 337, с. 307].

Відкриття ІНО, які, на відміну від спадкоємців університетів, виявилися стабільними навчальними закладами й проіснували більше 10-ти років, супроводжувалося розробленням та затвердженням навчальних планів і програм, але не централізованих, а створюваних кожним факультетом окремо і спрямованих на поглиблення спеціалізації та професіоналізації [335; 350, с. 61].

Курс на розбудову нової системи освіти обумовив розроблення спеціально створеною комісією Наркомосу «Кодексу законів про народну освіту УСРР», затвердженого Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) і введеного в дію 25 листопада 1922 р. при одночасному скасуванні «всіх раніше оприлюднених законів, ...які суперечать постановам, викладеним у Кодексі» [106].

Кодекс складався зі вступу та чотирьох книг, у першій із яких визначалася система управління освітою в республіці, а саме структура нещодавно реорганізованого Народного комісаріату освіти (народний комісар, його заступник, колегія, секретаріат, фінансово-економічне управління, головний комітет соціального виховання дітей, головний комітет професійної і соціально-наукової освіти, головний політико-освітній комітет тощо), функції усіх підструктур та джерела фінансування [88, с. 853-865; 209].

У другій книзі розкривалися завдання та система соціального виховання дітей і соціальної охорони неповнолітніх у різних закладах (дитячі будинки, інтернати, трудові школи, трудові колонії для неповнолітніх порушників, позашкільні дитячі клуби).

У четвертій книзі окреслювалися система політичної освіти і виховання дорослих (клуби, сільські будинки, бібліотеки, музеї тощо) та значення мистецтва в цій системі.

Що ж до третьої книги («Професійна та спеціально-наукова освіта»), то в ній була здійснена спроба всебічно (хоч і в стислій формі) регламентувати багатогранну життєдіяльність навчальних закладів мережі вищої освіти, а також визначити роль науково-дослідних кафедр у підготовці висококваліфікованих кадрів для ЗВО.

Так, стосовно інститутів у статтях 313-315 «Кодексу...» зазначалося, що вони є «вищими навчальними закладами, призначеними для підготовки керівників, фахівців і організаторів вищої кваліфікації для широких галузей народного господарства», підпорядкованими Головпрофосу УСРР, на який покладалося «послідовне впровадження трирічного курсу» навчання.

Безпосереднє керівництво адміністративно-господарською і навчальною діяльністю інституту здійснювали призначені Головпрофосом ректор і політкомісар («відповідальний представник державної влади»), а «за потреби» – і проректор. Крім того, «для координації роботи на факультетах» слугувало очолюване ректором бюро інституту («з дорадчими функціями»), а до колективних органів управління належали загальні збори навчального закладу, які скликалися один раз у триместр для заслуховування і обговорення звіту ректора. Поряд із цим «для направлення і координації навчальних планів і програм» передбачалося створення «відповідних комісій спеціалістів» (предметних), а для контролю за виконанням навчального плану – навчально-контрольна комісія (одна на інститут).

Складовими підрозділами інститутів були факультети, кожний з яких очолював призначений Головпрофосом декан; певні керівні функції покладалися також на його заступника та на факультетську комісію – «дорадчий орган, що сприяє декану у вирішенні факультетських справ»; роль колективного органу управління відігравали загальні збори факультету [88, с. 883-884].

Як «вищі навчально-технічні заклади, що готують керівників-спеціалістів», але, на відміну від інститутів, «у вузькій галузі народного господарства», у статті 340 «Кодексу...» визначалися і освітні установи

нового (на той час) типу – технікуми; при цьому лише ті з них, що мали «загальноукраїнське і науково-експериментальне значення», перебували у віданні Головпрофосу, а всі інші підпорядковувалися губернським відділам професійної освіти (губпрофосам).

Управління технікумом зосереджувалося в руках управляючого і політичного керівника; до колективних органів належали очолюваний управляючим комітет технікуму, а також «загальні збори усіх викладачів, технічного персоналу та учнів» [88, с. 884-886].

Стосовно цього типу навчальних закладів слід зазначити, що початок їх існуванню поклала згадувана вище реорганізація колишніх технічних, агрономічних шкіл у рамках будівництва радянської системи освіти, і спершу (згідно з пропозицією Г. Гринька) вони кваліфікувалися як середня її ланка. Водночас надання технікумам статусу вищих навчальних закладів обумовило суттєве скорочення їх чисельності, оскільки «вищими» були визнані тільки найкращі з них, решта була переведена до категорії професійних шкіл. Так, якщо наприкінці 1921 р. в республіці налічувалося 298 технікумів, то вже через рік – лише 195, а надалі їх кількість стабілізувалася на рівні 145-ти (із урахуванням вечірніх технікумів та Вищих трирічних педагогічних курсів) [185, с. 71].

Регламентувалася «Кодексом ...» і діяльність Вищих трирічних педагогічних курсів, заснованих на базі колишніх учительських семінарій в якості середніх навчальних закладів, але тепер зрівняних «за своїми правами...з технікумами» (тобто з ЗВО) [88, с. 896; 350, с. 71]. Вони підпорядковувалися губпрофосам, а утримувалися за рахунок державного або місцевого бюджету. Так, за свідченням дослідників, у 1924/1925 навч. році половина з 60-ти таких навчальних закладів фінансувалася державою, а решта – місцевими органами. Утім, уже в 1925 р. всі Вищі трирічні педагогічні курси шляхом перейменування перейшли в розряд педагогічних технікумів [185, с. 71; 314, с. 761; 350, с. 74].

Висвітлювалися в «Кодексі...», хоча і в доволі загальних рисах, також питання, які стосувалися викладацького складу, студентів і перебігу навчального процесу.

Зокрема, від претендентів на викладацьку посаду у ЗВО вимагалася наявність вищої освіти «за фахом» та «практичного викладацького стажу». Крім того, в документі порушувалася проблема «підготовки до наукової і викладацької діяльності» у спеціальних науково-дослідних кафедрах, створюваних «у найголовніших центрах України»: добір кандидатів доручався вищим навчальним закладам, самим науково-дослідним кафедрам та науковому комітету Головпрофосу; «навчальна підготовка» була розрахована на два роки; по завершенні «стажування» випускники переводилися до розряду викладачів ЗВО або наукових співробітників кафедри. Утім, завершення навчання не пов'язувалося з наданням вченого ступеня (скасованого у травні 1919 р. декретом РНК), хоча про нього і йшла мова у статті 619: «Вчений ступінь визначає вищу вчену кваліфікацію і надається особам, які зарекомендували себе науковими дослідженнями, відповідно до окремого положення..., затвердженого Наркомосом» [88, с. 887, 898, 904-906].

Як зазначалося вище, одразу після встановлення більшовицької влади був проголошений курс на «пролетаризацію» студентського контингенту, який залишався в силі і надалі, про що, наприклад, свідчить зміст циркулярного листа індустріально-технічного відділу НКО від 13.02.1922 р.: «Зарахування здійснювати обов'язково з урахуванням розверстки (рознарядки), за участі компартії, профспілок, комнезамів і політорганів Червоної Армії» [341].

Цілком відповідав такій настанові і відповідний розділ «Кодексу ...», в якому встановлювалося, що «зарахування має ґрунтуватися на принципі оробітничення вищої школи», у зв'язку з чим Головпрофос зобов'язувався щорічно визначати кількість вступників та розподіляти їх «за триместрами і губерніями» (а також і за «вертикалями», про що свідчить зміст інших

чинних документів). У губерніях квота, одержана спеціальною комісією, що складалася з представників губернських відділів професійної освіти, професійних спілок, комнезамів (комітетів незаможних селян) та партійних і військових органів, розподілялася поміж відомствами; остаточне рішення про зарахування відряджених на навчання осіб здійснювали приймальні комісії ЗВО; при цьому визначення порядку їхньої роботи, а також конкретних умов, «яким повинні відповідати вступники», покладалося на Головпрофос [88, с. 887, 891; 137].

Як зазначалося в статтях 377 і 508 «Кодексу....», у всіх трьох типах ЗВО студенти підлягали «трудовій і навчальній повинностям», де остання полягала «у відвідуванні лекцій, семінарів і виконанні...практичних навчальних робіт», контрольованих «на підставах, визначених інструкціями Головпрофосу». Що ж до трудової повинності, то малася на увазі робота студентів та викладачів у підсобних господарствах навчальних закладів, майстернях, виробничих підприємствах. Така повинність була обумовлена, за свідченням дослідників, переведенням вищої освіти на часткове самообслуговування і самофінансування внаслідок мізерного державного фінансово-матеріального забезпечення [88, с. 888, 897; 185, с. 76].

Для задоволення матеріальних потреб «вихідців із середовища пролетаріїв і незаможного селянства» передбачалося встановлення стипендій, кількість і розмір яких мали щорічно визначатися ВУЦВК, але стипендіати зобов'язувалися «по завершенні курсу відпрацювати... півтора роки за кожний рік користування стипендією»; одночасно у всіх ЗВО відновлювалася плата за навчання (з посиланням на те, що правила надання стипендій і стягнення плати за навчання мають бути викладені «в окремому положенні про соціальне забезпечення») [88, с. 861, 864].

Під час навчання студентам, відповідно до змісту статей 382-386 (які нагадували стислий виклад чинного на той час «Положення...»), надавалося право створювати студентські організації, однак лише «на засадах, визначених Головпрофосом» [88, с. 888; 202].

Відповідно до положень «Кодексу...», формами навчального процесу у ЗВО визначалися заняття безпосередньо в навчальних закладах (лекції, практичні справи, «практикум у навчальних підрозділах») та «заняття поза ними», тобто на підпорядкованих їм або державних підприємствах (наприклад, для курсисток Вищих трирічних педагогічних курсів така форма полягала «у практичному вивченні структури і життя» дитячих садків, дитячих будинків, трудових шкіл). За перебігом навчального процесу передбачався контроль (викладений у документі не досить виразно: «поточний, періодичний і спеціальний у вигляді індивідуальної перевірки знань»), який покладался на контрольно-навчальну комісію. З метою інтенсифікації навчального процесу законом запроваджувалася триместрова система (за десятимісячної тривалості навчального року); конкретний «розподіл на триместри» доручався безпосередньо ЗВО, але право остаточного затвердження цього розподілу належало Головпрофосу [88, с. 889, 897-898; 203].

Завершення курсу навчання у ЗВО обумовлювалося виконанням усіх вимог навчального плану і, крім того, в інститутах і технікумах – публічним захистом самостійної дипломної роботи та наявністю «стажу» (однак зміст останньої вимоги в документі не пояснювався), а на Вищих трирічних педагогічних курсах – «поданням самостійної роботи звітного характеру» та успішними результатами випускних («перевідних») іспитів; випускникам, які відповідали цим вимогам, видавалося «належне свідоцтво» [88, с. 888, 897-898].

Містився в «Кодексі... » і розділ про робітничі факультети, призначені для підготовки молоді до вступу у ЗВО.

Як зазначалося вище, перший робфак в Україні розпочав свою роботу наприкінці 1920 р. в Одесі, однак законодавчо їх функціонування було встановлене лише в березні наступного року декретом Раднаркому, згідно з яким в Україні передбачалося відкриття десяти таких навчальних закладів, вступ до яких здійснювався «виключно на підставі відряджень профспілок,

комнезамів і партійних організацій». Через два місяці було ухвалене і «Положення...» про робфаки, де зазначалося, що ці навчальні заклади засновуються при інститутах і технікумах (або окремо); за стан робфаку персонально відповідають ректор та політкомісар ЗВО (у самостійних робітничих факультетах – їхній завідувач); тривалість навчання складає два роки; від вступників вимагається знання чотирьох арифметичних дій та вміння вільно читати і писати [155, с. 210; 198, с. 213].

Практично одночасно з «Положенням...» була затверджена і тимчасова «Інструкція...», якою на робфаках встановлювалася триместрова система навчання; закріплювалася норма, що прийом до цих навчальних закладів відбувається перед початком кожного триместру, а зараховані слухачі розподіляються «по відповідним групам... в залежності від їхньої підготовки» (навіть і «на старші триместри»). У «Додатку...» до цієї інструкції розв'язувалося і питання стосовно вступу випускників робфаків до ЗВО: «В котрий із триместрів вищого навчального закладу буде влита ця група, визначається в процесі занять... залежно від ступеню кваліфікації, професійних навичок й індивідуальних здібностей цієї групи» [50, с. 215; 231, с. 217].

На додаток до цього, у вересні 1922 р. ВУЦВК зобов'язав Народний комісаріат продовольства забезпечувати всіх робфаківців харчовим пайком «за встановленою нормою», одягом («обмундируванням»), взуттям і білизною, а губернські органи (губвиконкоми, губрадпрофи та губекономради) – стипендіями [277].

Ці принципи побудови робітничих факультетів практично в повному обсязі були закріплені в «Кодексі ...»; що ж до поодиноких змін і доповнень, то в цьому документі закріплювалися, по-перше, безоплатність навчання (на відміну від ЗВО); по-друге – вимога перевіряти у вступників не тільки соціальне походження та рівень знань, а й «кваліфікацію» (тобто наявність одно-дворічного виробничого стажу); по-третє – дозвіл зараховувати на робфак молодь без спеціального відрядження, але тільки за наявності

вакансій і «у кількості не більше 10 % від встановленого прийому» [88, с. 861, 865, 889-890].

Розроблення і схвалення нормативних документів, передбачених «Кодексом... » або спрямованих на конкретизацію невиразно викладених у ньому положень, розпочалися одразу після його оприлюднення.

Зокрема, того ж 1922 р. була затверджена «Інструкція політкомісарам інститутів» (див. Додаток Ж), яка проголошувала, що «вся повнота влади у вищій школі» належить «ректору разом із політкомісаром», причому у останнього, поряд із його правами і обов'язками, викладеними ще в березневій (1919 р.) постанові Раднаркому «Про організацію управління вищою школою», зростала контролююча функція. Так, усі усні розпорядження ректора мали «віддаватися з відома політкомісара, а письмові – за підписами ректора і політкомісара». Політкомісар мав спостерігати «за діяльністю контрреволюційних елементів» і вживати «заходи до їх викорінення», наглядати за тим, щоб робота навчального закладу «відповідала проголошеним декретам, постановам і розпорядженням уряду», спрямовувати діяльність «професури і студентів... у напрямі радянського будівництва» [61, с. 74-75].

Практично одночасно з цим був ухвалений і передбачений «Кодексом... » порядок надання скасованого раніше вченого ступеня «доктора окремої науки», а дещо пізніше – і детальна інструкція стосовно нього. У першому з цих документів Науковий комітет Наркомосу зобов'язувався створити у Харкові, Києві, Одесі і Катеринославі спеціальні комісії, в яких мав відбуватися захист, наводився їх рекомендований склад та визначався (в доволі загальних рисах) порядок надання шуканого ступеню. При цьому зазначалося: «Здобуті раніше (тобто за часів царату) вчені ступені реєструються в Науковому комітеті через Центрально-дослідні кафедри та інші наукові установи» [130]. У другому документі, на додаток до цього, наводився перелік дисциплін («окремих наук»), на які розповсюджувався

процес надання вищої наукової кваліфікації, та деталізувалася вся процедура, починаючи від подачі заяви претендентами (див. Додаток М) [60].

Утілюючи в життя вимоги статей 118-120 «Кодексу... » (а також декрету РНК стосовно заміни продовольчого і речового забезпечення студентів грошовою виплатою), ВУЦВК ухвалив постанову «Про державні і приватні стипендії...», в якій передбачалося установа як державних, так і громадських стипендій (призначених кооперативними, професійними організаціями тощо) [145; 237, с. 5]. На виконання цієї постанови вже у 1922/1923 навч. році були засновані 4 тисячі «повних» (тільки для робфаківців) і стільки ж «половинних» («учням інших шкільних закладів профосвіти») стипендій. У подальшому відбувалося як щорічне коригування кількості стипендій, так і їх диференціація в залежності від розташування ЗВО. Так, у 1926/1927 навч. році розподілу підлягала вже 21 тисяча стипендій, які в 1-му так званому «поясі» (м. Харків, тогочасна столиця України) були на 40 % вищими, ніж в останньому, 6-му (ЗВО, «що знаходяться поза округовими центрами») [278, с. 1; 280]. Крім того, з'явилися і окермі «стипендії спеціального призначення» (ім. Петровського, ім. Франка, ім. 8-го березня), які були у 2-2,5 рази вищими за звичайні і призначалися за поданням партійних, комсомольських та профспілкових організацій ЗВО (на відміну від користувачів звичайними стипендіями, яким із 1927 р. «відпрацювання за призначенням» було зменшено до одного року, у положенні про «іменні» стипендії про такий захід мова не йшла) [253, с. 1; 282, с. 4].

Поряд із наданням грошової допомоги частині студентів інша (значно більша) підпала під дію протилежного процесу – відновлення плати за навчання. Так, навесні 1922 р. РНК України анулювала постанову про скасування плати «в школах усіх типів» (в частині, яка стосувалася вищої школи) і доручила НКО розробити і оприлюднити необхідну документацію щодо цього питання [107; 261].

Відповідна «Інструкція...» містила такі положення: плата за навчання вводитьься з 1-го триместру 1922 р.; право звільнення від плати надається місцевим комісіям із соціального забезпечення учнів; наслідком заборгованості є виключення з числа студентів. Надалі, а саме у 1924/1925 навч. році, плату за навчання було скасовано для студентів, які одержували державні стипендії; що ж до інших вихованців, то стипендіальним комісіям ЗВО було надано право встановлювати для них плату у розмірі від 25 % до 100 % від визначеного НКО внеску [70; 260].

На виконання вимог «Кодексу... » стосовно визначення умов, яким мали відповідати вступники, та порядку роботи приймальних комісій Головпрофос ще до початку наступного навчального року розробив і затвердив три документи, в яких містилася не тільки деталізація викладеного в «Кодексі...», а й деякі відмінності. Зокрема, в «Правилах прийому до інститутів і технікумів УСРР у 1923 році» встановлювалося, що прийом до ЗВО має відбуватися не перед кожним триместром, а лише раз на рік, у серпні місяці, і право вступу до ЗВО має молодь не молодше 18-ти та 17-ти років відповідно; серед необхідних документів згадувався і документ про освіту, але з позначкою: «не обов'язково»; вступним іспитам не підлягали (за наявності виробничого стажу) випускники робфаків і професійних шкіл [226]. В «Інструкції Губпрофосам...» губернським приймальним комісіям окремих губерній (Донецької, Київської, Катеринославської, Одеської і Харківської) поряд із розподілом виділених вакансій було дозволено також «проводити перевірку знань тих, кого відряджають до інститутів, безпосередньо при Губпрофосах» (у такому разі за приймальними комісіями ЗВО залишалася лише «перевірка відряджень») [49]. Що ж до третього документу – «Інструкції приймальним комісіям інститутів і технікумів...», то в ній регламентувався їх склад (під головуванням представника Губпрофосу), порада звертати особливу увагу «не тільки на формальні знання», а і «на суспільно-політичний розвиток кандидатів». За наявності незадовільних результатів «не більше ніж із двох предметів» дозволялося

переекзаменування; у випадку конкурсу зарахування відбувалося так: «у першу чергу члени комуністичної партії та кваліфіковані робітники; у другу – члени профспілок, незаможні селяни та демобілізовані червоноармійці; в третю чергу – інші особи» [55, с. 32].

Але вже в наступні роки такі умови вступу до ЗВО та порядок роботи приймальних комісій зазнали певних змін; зокрема, відряджених на навчання зобов'язали подавати хоча б якусь «довідку про здобуття освіти»; головування у приймальних комісіях інститутів і технікумів було доручено «представнику від правління навчальної установи»; до переліку вступників, звільнених від перевірочних іспитів, були додані «особи, особливо цінні з класової точки зору»; крім того, приймальні комісії здобули право відмовляти у вступі кандидатам, «відрядженим організаціями, якщо на підставі засвідчених даних виявиться, що вони дійсно є неприйнятним класовим елементом» [54, с. 113-114; 65, с. 73]. Більш радикальні зміни в цей процес внесла затверджена 1926 р. постанова ВУЦВК і РНК «Про приймання до вищих шкіл УСРР», яка скасувала «систему розкладки місць», а відтак губернські приймальні комісії, запровадивши систему комплектування ЗВО за так званими «куріями» – робітників, селян, трудової інтелігенції та кустарів (розподіл місць за цими групами покладався на комісаріат освіти). У цьому ж документі визначалося, що вступ до ЗВО без іспитів залишався тільки для випускників робфаків. Вихованці профшкіл та шкіл фабрично-заводського учнівства мали бути зараховані «на підставі відповідного іспиту при вищій школі», а всі інші особи, – за результатами такого ж іспиту і за наявності «рекомендації від професійних або громадських організацій» [270, с. 7].

Стосовно щойно згаданого «неприйняття ворожого класового елементу» серед вступників слід зазначити, що на початку 1920-х років аналогічні заходи (так звана перереєстрація, а по суті справи чистка) торкнулися і власне студентського контингенту. Перша з них, спрямована на очищення ЗВО від відверто ворожих більшовицькій владі елементів,

відбулася у 1921 р. і призвела до виключення біля 11 тисяч осіб (майже 20 % наявного складу студентства); друга – у наступному році (відраховано ще півтори тисячі). Остання чистка («соціально-економічна перевірка») проводилася у ЗВО восени 1924 р. і обумовила виключення понад 5,5 тисяч студентів (щоправда, по її завершенні постановою РНК України відрахованим слухачам двох останніх курсів було дозволено екзаменуватися за весь курс навчання в якості екстернів) [185, с. 87; 279, с. 620; 284].

Питання організації поточного і періодичного контролю на початку 1920-х років покладалися безпосередньо на ЗВО, які вирішували його на власний розсуд. Так, у тогочасній історико-педагогічній літературі знаходимо посилання на такі його форми, як тести, контрольні опитування, колоквиуми, різноманітні види колективного обліку знань, курсові роботи, проекти тощо [266, с. 11; 288, с. 15; 337, с. 316, 320]. Неоднозначними були і вимоги до переведення на наступний курс: в одних навчальних закладах достатньою умовою було «виконання всієї програми попереднього курсу», в інших – «перевірка успішності... на підставі іспитів», а у деяких – аналогічно імперській добі – і напівкурсів (при переході з другого курсу на третій) іспити [15, с. 3; 266, с. 10; 340].

У зв'язку з цим з метою «внесення чіткості» у роботу ЗВО та «усунення дефектів, які є наслідком недостатньої регламентації порядку проходження студентами курсу навчання», Державний науково-методичний комітет НКО навесні 1925 р. ухвалив постанову «Про порядок проведення учбової роботи в ВУЗах УСРР» (ВУЗ – словосполучення «вищий учбовий заклад»; надалі більш поширеною стала аббревіатура ВИШ – від словосполучення «вища школа»). Цим документом скасовувалися всі чинні елементи предметної системи викладання, «які досі збереглися у деяких ВУЗах, наприклад відсутність норм, що встановлюють час виконання студентом різних видів і форм роботи, наявність так званих «мінімумів» тощо», та запроваджувалася курсова система. Стосовно обліку знань слухачів проголошувалося, що його «треба проводити безпосередньо у процесі

роботи» (тим самим визнавалася недоцільність системи заліків, хоча при цьому і дозволялося залишити в дії «спеціальні залікові періоди», але лише «тимчасово»). «Так званий захист курсових праць і проектів» рекомендувалося проводити «не частіше, як три рази на рік, наприкінці кожного триместру». Самі триместри мали нагадувати «закінчений цикл роботи» (навчання), а тижневе навантаження незалежно від триместру не перевищувати 36 годин.

Умовою переведення студента на наступний курс було визнано виконання всієї програми курсу, однак «за особливих обставин» могла застосовуватися процедура «умовного переведення» (при зобов'язанні ліквідувати заборгованість упродовж найближчого триместру). Наводився в постанові і стислий перелік вимог для надання кваліфікації: виконання всіх передбачених навчальним планом теоретичних і практичних робіт, включаючи виробничу практику та кандидатську працю, стажування на виробництві, підготовку та захист дипломної роботи [266, с. 9, 11].

Про тривалість щойно згаданої виробничої практики як складової навчального процесу зазначалося, хоча і в загальних рисах, ще в «Кодексі...». Надалі (влітку 1923 р.) РНК УСРР оприлюднила постанову, згідно з якою Наркомосу доручалося втілювати в життя практиканство студентів «у відповідності з їхнім фахом» на підприємствах і в установах, розробивши і ухваливши відповідну інструкцію з цього питання [268, с. 889].

Такий документ було затверджено 1925 р. Відповідно до його змісту визначалися дві складові: загальна практика (у четвертому триместрі, переважно в навчально-допоміжних установах самого ЗВО) та спеціальна (у дев'ятому триместрі на державних підприємствах та в установах, зазвичай під керівництвом інженерно-технічних працівників цих організацій). Розроблення завдань практики доручалося викладачам спеціальних дисциплін. Під час практики студент мав «поступово пройти через усі стадії виробничої праці, затримуючись на кожній тільки для того, щоб бути обізнаним із нею». Звіт про практику з відзивом адміністрації підприємства

студент мав подавати до предметної комісії ЗВО; у тому випадку, коли звіт було визнано незадовільним, студенту пропонувалося «увесь матеріал проробити вдруге наступного літа» [62, с. 27-28].

Як зазначалося вище, успішне завершення студентами курсу навчання у ЗВО обумовлювалося виконанням вимог, установлених навчальним планом, наявністю стажу та захистом дипломної роботи (проекту) [88, с. 888].

Перша з цих складових являла собою наявність заліків з усіх передбачених предметів, лабораторних робіт, курсових проектів, загальної і спеціальної виробничої практики, а також успішно складених перевірних іспитів.

Друга складова визначалася двома документами, ухваленими 1923 р. Зокрема, постанова РНК «Про практичний стаж осіб, що прослухали курс Вищих Шкіл УСРР», зобов'язувала всіх випускників «проходити за своїм фахом у державних, громадських і приватних установах і на підприємствах практичний стаж, тривалість якого встановлює комісаріат освіти» [269, с. 495]. Другий документ конкретизував процедуру завершення навчання (див. Додаток 3): після останнього курсу випускник одержує тимчасове свідоцтво та «залікову книжку зі стажу»; завершивши стажування, він отримує посвідчення про його залік; надалі тимчасове свідоцтво і посвідчення про проходження стажу надсилаються до Головнопрофосу, який і видає «остаточне свідоцтво про закінчення ВУЗу» [52, с. 16].

Вимоги стосовно третьої складової (мета дипломних робіт; порядок розроблення тем та обрання студентом однієї з них; наукове керівництво в процесі виконання; можливість колективної роботи над складною темою; необхідність рецензування; процедура захисту) містилися в «Положенні про дипломні роботи», затвердженому 1923 р. [200]. Однак ні в цьому документі, ні в двох вищезгаданих не визначалася послідовність виконання цих складових – захист дипломної роботи передувє стажуванню чи навпаки, у зв'язку з чим у різних ЗВО це питання вирішувалося по-різному. Про це,

зокрема, свідчить зміст «Інструкції про організацію практикантства по ВУЗах», оприлюдненої у лютому 1925 р. У змісті цього документу виокремлювалися навчальні заклади, де «дипломна праця (проект) виконується на останньому курсі», та ті, «де дипломову працю виконують після стажу» [62, с. 26].

Послідовність етапів третьої складової було регламентовано (поряд із частковим їх коригуванням) «Положенням про дипломові і кандидатські праці» (див. Додаток Л), уведеним в дію в тому ж 1925 р.: кандидатська праця (в технікумах не передбачалася) – стажування на виробництві (тривалістю один-два роки та шість місяців для випускників інститутів та технікумів відповідно) – дипломна робота [30, с. 55; 206, с. 35-36].

Детальне визначення суті кандидатської та дипломної робіт і порядку їх захисту наводилося у затвердженій 1925 р. «Інструкції...» НКО УСРР, яка встановлювала, що кандидатська праця, виконана впродовж останнього триместру і оцінена відповідною предметною комісією «на підставі висновків, поданих керівником», надає лише право вважати студента «кандидатом на кваліфікацію інженера». Одночасно в документі підкреслювалося, що кандидатська праця обов'язкова в інститутах народної освіти та соціально-економічних ЗВО; у навчальних закладах інших «вертикалей» вона могла бути замінена «значною кількістю курсових проектів і лабораторних робіт комплексного характеру» [263, с. 4-6].

Що ж до дипломної роботи, то її тему випускник мав визначити «самостійно під час стажування» та затвердити у навчальному закладі; виконувати цю роботу, «керуючись порадами професури», дозволялося як під час стажування, так і по його завершенні (на протязі двох триместрів). Захист дипломної роботи передбачався «прилюдним в особливій комісії». Залежно від його результатів претендент одержував кваліфікацію спеціаліста-організатора або тільки «спеціаліста певної галузі»; при незадовільному захисті його дозволялося провести вдруге після «більш ґрунтовного пророблення теми» [263, с. 6-7].

У тому ж 1925 р. Державний науково-методичний комітет Наркомосу ухвалив постанову «Про заходи по українізації ВУЗів» [245]. Зазначений документ безпосередньо стосувався ЗВО, але був лише одним з-поміж інших, виданих ВУЦВК та Наркомосом з метою регламентації діяльності навчальних закладів усіх рівнів у процесі так званої «коренізації» (український різновид цієї політики мав назву «українізація»), здійснюваної ВКП(б) (Всесоюзна Комуністична партія більшовиків) з метою підготовки надійної опори серед місцевих (корінних) кадрів. Зокрема, до них належали постанови «Про введення української мови в школах і радянських установах» (1920 р.), «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови і українознавства» та «Про введення викладання на українській мові по педагогічній вертикалі» (1923 р.), «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» (1927 р.) [3, с. 166, 187, 194; 183, с. 87]. Утім, результати, досягнуті в ході українізації, виявилися доволі скромними, оскільки, на наш погляд, мав рацію історик С. Кульчицький, який стверджував, що головним змістом політики українізації «було укорінення влади (більшовицької) в українському середовищі», у зв'язку з чим вона і «користувалася підвищеною увагою конкуруючих кланів у Кремлі». Однак після зміцнення радянської влади відійшло на другий план і питання українізації. Про це красномовно свідчить той факт, що в 1929 р. лише 30 % ЗВО здійснювали навчання виключно українською мовою [94, с. 20; 99, с. 273].

Крім означених, у середині 1920-х років була затверджена ще низка документів, передбачених «Кодексом...». Так, 1923 р. «на вимогу» відповідних статей «Кодексу...» Головпрофос видав «Положення про комісії спеціалістів...», згідно з яким сфера їх діяльності охоплювала питання розроблення робочих планів і програм в межах конкретної групи дисциплін та методів викладання, розподілу курсів між викладачами, визначення порядку контролю за виконанням навчального плану, надання пропозицій факультетській комісії стосовно кандидатів на викладацькі посади та

рекомендацій кращим випускникам для подальшої наукової підготовки в аспірантурі тощо [193]. Оновлений вже через рік варіант цього документу («Положення про предметні комісії у ВУЗах УСРР») майже дослівно співпадав з попереднім, однак містив такі відмінності: по-перше, предметні комісії передбачалося створювати також у технікумах та на педкурсах; по-друге, до їх відома було додано і розроблення раціональних форм обліку знань студентів [197].

У той же час Колегія Головпрофосу ухвалила «Положення про факультетські комісії в інститутах УСРР», у якому останні визнавалися «органом, що регулює і спрямовує все навчальне життя факультету в цілому». Унаслідок цього саме на факультетські комісії тепер покладалася переважна більшість справ, які у «Кодексі...» дещо невиразно належали «до сфери діяльності факультету», а саме: координація діяльності предметних комісій; затвердження навчальних планів; узгодження кандидатур на викладацькі посади; визначення умов переведення студентів з одного триместру на другий тощо [88, с. 884; 204].

Поряд із цим документом Колегія Головпрофосу 1924 р. оприлюднила також положення про науково-дослідні кафедри, призначені для розроблення наукових проблем та підготовки викладацького складу ЗВО за допомогою аспірантури, яке містило здебільшого вже викладені у «Кодексі...» тези, але більш детально описані (див. Додаток К). На додаток до цього, в «Положенні...» підкреслювалося, що з метою «розвитку педагогічних здібностей» аспірантів їх слід використовувати і поза межами кафедри (доручаючи їм керівництво практичними вправами, семінарами, лабораторними роботами у ЗВО). Крім того, «для поповнення дослідних кафедр аспірантами з пролетарського елементу» кафедрам рекомендувалося сприяти ЗВО «в організації спеціальних семінарів підвищеного типу», слухачі яких мали бути «першими кандидатами в аспіранти» (діяльність цих семінарів регламентувалася спеціальним положенням, де зазначалося, що вони засновуються при інститутах і технікумах, їх кількість та число слухачів

визначаються правлінням ЗВО, а право вступу до них надається студентам двох останніх курсів, які виявляють «серйозний інтерес та здатність до наукової праці») [194, с. 38-39; 210; 342].

До цього слід додати, що перший випуск молодих науковців із аспірантури в УСРР відбувся у 1924/125 нач. році, і 85 її випускників, котрі закінчили підготовку на технічних, сільськогосподарських і соціально-економічних кафедрах, були зараховані викладачами ЗВО та співробітниками науково-дослідних установ [185, с. 114-115].

Що ж до укладання передбачених «Кодексом... » «умов і порядку допуску до викладання в інститутах і технікумах», то відповідна інструкція була затверджена лише 1927 р., а до того часу, як констатують дослідники, кадрова політика уряду УСРР при доборі викладацького складу полягала в тому, що в першу чергу бралось до уваги соціальне походження претендентів, у другу – вміння читати лекції і проводити практичні заняття, а їх науковий доробок практично не враховувався [88, с. 887; 297, с. 98].

Однак зазначена інструкція певним чином змінювала ці приписи. Зокрема, про соціальне походження претендентів на викладацьку посаду мова в ній не йшла; серед необхідних документів згадувався «список наукових праць»; процес заміщення вакантної посади передбачав конкурсну процедуру на факультеті, наступне ухвалення обраної кандидатури правлінням ЗВО та остаточне її затвердження НКО [64].

Нормативна база, що регламентувала діяльність таких структурних підрозділів ЗВО, як робітничі факультети, почала змінюватися вже незабаром після затвердження «Кодексу ...». Зокрема, починаючи з 1923 р. вони могли відкриватися не тільки при індустріально-технічних і сільськогосподарських ЗВО, а й при педагогічних і медичних. У той же час було встановлено, що зарахування здійснюється один раз на рік у серпні місяці, та визначено вік вступників – не молодше 18 років (за наявності трирічного виробничого стажу) [227; 300, с. 5]. Губернським відділам професійної освіти було дозволено створювати спеціальні іспитові комісії «для перевірки знань

молоді», яка відряджалася на робфаки, безпосередньо на місцях; до предметів іспиту були додані і елементарні поняття з суспільствознавства; при цьому іспитовим комісіям, аналогічно іспитам при вступі до інститутів та технікумів, пропонувалося особливу увагу звертати не на формальні знання, а «на загальний політичний розвиток вступника та його практичні навички» [6; 56, с. 33; 167]. 1926 р. у централізованому порядку Наркомосом були впроваджені випускні іспити («завести від цього року перевірку знань студентів, що закінчують робфак»). Вік вступників був збільшений до 20-ти років, а курс навчання – до 3-х [199; 258, с. 15].

На наш погляд, суттєве збільшення терміну навчання на робфаках обумовлювалося, по-перше, надзвичайно низьким рівнем знань молоді, що відряджалася на навчання, внаслідок чого відсів слухачів у ті роки, за даними сучасників, досягав «25-30% у середньому». Так, на робфак Київського ІНО у 1923 р. було зараховано 240 осіб, а своєчасно закінчили курс навчання (дворічний на той час) лише 99, тобто дещо більше 41 %, з чого випливає, що відсів складав близько 60% [91; 298, с. 18].

По-друге, необхідністю усунення прорахунків в організації навчального процесу шляхом розширення спектру дисциплін, що викладалися. Так, на тому ж робфаці Київського ІНО «не викладали хімії зовсім, а з фізикою знайомили лише поверхово», внаслідок чого його вихованцям «було досить важко працювати академічно у ВИШі» [45].

Утім, негативний вплив на рівень знань випускників робфаків справляли не тільки їхня недостатня попередня підготовка та прорахунки в організації навчального процесу, а й використовувані у перші роки діяльності цих навчальних закладів методи викладання (лабораторний, активно-творчий, метод групових занять, індивідуальних завдань тощо) та контролю засвоєння матеріалу, що вивчався (колективне обговорення слухачами та викладачами «роботи, здібностей, прагнень, суспільно-політичного обличчя» кожного студента замість заліків та іспитів по завершенні триместру, курсу та робфаку в цілому) [2, с. 48; 114, с. 40; 167, с. 32]. Тому не випадково,

зважаючи на незадовільний рівень знань слухачів робфаків, зазначені методи викладання і колективного обліку засвоєння навчального матеріалу були визнані помилковими, а Головпрофос 1927 р. видав «Інструкцію про перевірку знань...» випускників, згідно з якою цю перевірку мала здійснювати комісія у складі викладача предмету, представника «від правління ВУЗу» і делегата «від студентської організації» під головуванням завідувача робфаку; оцінювання знань (словесними виразами «добре», «задовільно» і «незадовільно») проводилося з урахуванням «успішності навчання...за весь період перебування на робфаці»; випускникам з однією незадовільною оцінкою дозволялося переекзаменування, результати якого і вирішували питання про зарахування до ЗВО або залишення на повторний курс [67, с. 8-9].

Наведені вище заходи щодо коригування, а інколи й зміни суті цілої низки положень «Кодексу ...» обумовили розроблення НКО нових фундаментальних законодавчих актів у сфері вищої школи.

Перший із них, а саме «Положення про інститути УСРР», виданий «на скасування» відповідних розділів «Кодексу ...», був затверджений у липні 1927 р. і регламентував діяльність 37-ми чинних на той час ЗВО даного типу, в яких навчалось 29 тис. студентів [207, с. 1; 313, с. 481].

На противагу положенням «Кодексу ...», керівництво інститутом відтепер покладалося не на ректора, а на правління (ректор, затверджуваний на посаді на рік, один або два його помічника, декани факультетів і один представник від студентства). Утім, ректору надавалося право у разі потреби призупиняти ухвалені правлінням рішення [207, с. 2-3].

Колективним органом управління, як і раніше, слугували загальні збори інституту, але тепер вони мали скликатися лише раз на рік. Водночас періодичність доповідей деканів на загальних факультетських зборах залишилася без змін – один раз на триместр [207, с. 3,5].

Положення, які висвітлювали умови вступу до інститутів, цілком ґрунтувалися на чинних засадах; аналогічний висновок впливає і з аналізу

розділу про перебіг навчального процесу (з доповненням, що відтепер всі навчальні плани і програми мають затверджуватися Наркомосом). Що ж до терміну навчання, то його визначення покладалося на НКО «в залежності від фаху інституту» (за тогочасними офіційними даними, у педагогічних інститутах він був чотирирічним, а в інших – «пересічно п'ятирічним») [29, с. 5; 207, с. 6; 288, с. 16].

Розмір плати за навчання, відповідно до документу, мала визначати РНК УСРР, що знайшло відображення в спеціальній інструкції. Він залежав як від приналежності студента до певних верств населення («курій»), так і від матеріальних статків сім'ї. В інструкції наводився і детальний перелік категорій вихованців, що мали право на звільнення від плати за навчання (всього 18 категорій) [69; 207, с. 7].

Питання стосовно стипендій в «Положенні...» взагалі не порушувалося, але про їх існування свідчить, зокрема, «Інструкція про розподіл стипендій...» на наступний, 1928/1929 навч. рік. У документі визначалася послідовність їх призначення залежно від соціального стану студента, його виробничого стажу, рівня здобутої попередньої освіти [68].

Що ж до завершення курсу навчання, то загальні умови, викладені в документі, не відрізнялися від чинних раніше, але при цьому на Наркомос покладалося зобов'язання оприлюднювати «порядок визначення кваліфікації», який був установлений в ухваленому наприкінці 1927 р. «Положенні про кваліфікаційні комісії» [207, с. 7; 208].

Ця постанова, на відміну від попередньої («Про порядок виконання кваліфікаційних та кандидатських праць по ВУЗах УСРР») вже не передбачала кандидатських праць; усі кваліфікаційні комісії на факультетах тепер очолювалися не деканами, а ректором або його помічником; до складу комісії додавався представник від студентства; особам, які визнавалися гідними надання кваліфікації, видавалися «постійні кваліфікаційні свідоцтва», але вже без згадки про поділ на «спеціаліста-організатора» або тільки «спеціаліста певної галузі»; при незадовільних результатах «звіту та

кваліфікаційної праці» дозволявся не тільки повторний захист, а і третій, за умови, що таким особам призначається нова тема кваліфікаційної (дипломної) роботи, «виконуваної поза межами ВУЗу та без керівництва професорів» [208, с. 6-7; 263].

Новим явищем для зазначеного етапу розвитку вищої освіти в Україні стала екстернатура (для осіб, що «не завершили курс в інститутах, але бажають одержати свідоцтво про певну кваліфікацію»), законодавчо обґрунтована у затвердженій 1927 р. постанові «Про екстернат за курс ВУЗів». Відповідно до названої постанови, по-перше, від екстернів вимагався п'ятирічний стаж роботи «за своїм фахом»; по-друге, визначалося, що дозвіл на іспит повинен надавати НКО; по-третє, проголошувалося, що самі іспити мають проводитися у щойно згадуваних кваліфікаційних комісіях і складатися з перевірки дисциплін, «встановлених для конкретного ВУЗу та конкретної спеціальності», і «оборони» екстерном виконаної ним кваліфікаційної роботи [207, с. 7; 240, с. 20].

Загальні вимоги до професорсько-викладацького складу не відрізнялися від наведених у «Кодексі законів...» та «Інструкції про порядок допуску до педагогічної роботи у ВУЗах», затвердженій на початку 1927 р. Водночас серед нововведень, які містилися в «Положенні про інститути...», слід зазначити впровадження поділу викладачів на штатних і позаштатних (останні – з числа відомих фахівців – виробничників) та на три категорії: професорів 1-ої і 2-ої груп, яким доручалося викладання відповідно основних та допоміжних курсів, та старших і молодших викладачів, призначених «працювати під керівництвом професорів»; при цьому на штатних викладачів покладался обов'язок кожні три роки шляхом «відрядження тривалістю до шести місяців» підвищувати свою кваліфікацію (дещо пізніше окремою постановою була введена процедура періодичного переобрання їх на займану посаду з інтервалом від 3-х до 10-ти років, залежно від категорії) [207, с. 8-9; 239, с. 1].

Другим законодавчим актом у сфері вищої освіти, ухваленим 1927 р.

(знову ж таки «на скасування відповідних статей Кодексу законів...»), стало «Положення про технікуми УСРР». У ньому, як і раніше, технікуми визнавалися ЗВО, що призначалися для підготовки фахівців «у вузькій галузі» народного господарства. Цей документ регламентував діяльність 144 чинних на той час технікумів, в яких навчалося 26,5 тисяч студентів. На відміну від попередніх років відтепер всі технікуми без винятку підпорядковувалися безпосередньо НКО [211, с. 916; 313, с. 481].

Детальний аналіз «Положення про технікуми...» свідчить, що воно було розроблене за зразком положення про інститути. Так, цілком відповідала останньому система управління навчальним закладом (персональна відповідальність покладалася на директора, щорічно затверджуваного Наркомосом, а колегіальна – на правління; про посаду політкомісара мова не йшла). Практично не відрізнялися від інститутських і вимоги до вступників (окрім вікового обмеження, яке дорівнювало 17-ти рокам), процедура зарахування, перебіг навчального процесу («переважно чотирирічного») та умови завершення курсу навчання. Що ж до порядку призначення стипендій та пов'язаних із користуванням ними зобов'язань, стягнення плати за навчання, захисту дипломних робіт, екстернатури, допуску до викладацької роботи та вимог до викладачів, то вони взагалі регламентувалися в технікумах й інститутах одними і тими ж документами, затвердженими 1927 р. [64; 69; 208; 239; 240; 253; 281].

У наступному, 1928 р., урядом УСРР була ухвалена і постанова «Про робітничі факультети», призначені, як і від самого початку їх функціонування, «для підготовки до навчання в інститутах і технікумах робітників і селян». Основна частина викладених у цьому документі положень ґрунтувалася на чинних правилах і нормах, однак мали місце і деякі відмінності. Так, згідно з цією постановою, денні робфаки можна було «організовувати тільки при інститутах та технікумах» (вечірні могли бути і «окремими навчальними закладами»); загальне керівництво ними покладалося не на ректора, а на «правління вищої школи, при якій

організовано факультет» (у «окремих» вечірніх – на завідувача); крім того, ставилася вимога, що навчальні плани і програми робітничих факультетів мають «розроблятися відповідно до навчальних планів і програм» ЗВО [334, с. 1-2].

На відміну від студентів інститутів та технікумів, навчання для робфаківців залишалося безоплатним; про їх матеріальне забезпечення (стипендії) у документі не згадувалося, але про його наявність свідчить ухвалена у січні 1929 р. постанова «Про стипендії для студентів вищих шкіл та робітничих факультетів», в якій, на відміну від «Кодексу ...», зазначалося, що «стипендії... встановлюються виключно грошові, без жодних натуральних виплат» [281, с. 6].

Успішне завершення робітничого факультету обумовлювалося виконанням усіх вимог навчального плану та «складанням по закінченні факультету іспиту в спеціальних комісіях». Однак уже в наступному році для студентів, які «протягом навчального курсу виявили достатню успішність із усіх дисциплін», вони були скасовані; іспитам підлягали тільки ті випускники, «що мали незадовільні оцінки з одного-двох предметів», і екзаменувалися вони «лише з цих дисциплін» [252; 334, с. 5].

Викладачі робфаків, як і в інститутах та технікумах, одержали право на систематичні відрядження для підвищення кваліфікації, однак на категорії вони не поділялися. Не знайдено нами і даних про запровадження у той час процедури періодичного переобрання їх на займані посади [334, с. 6].

Утім, положення, які регламентували діяльність інститутів, технікумів та робітничих факультетів, виявилися по суті справи останніми документами фундаментального характеру в галузі вищої освіти, самостійно розробленими НКО УСРР та затвердженими українським урядом.

Справа в тому, що в процесі розбудови української системи освіти, здійснюваної більшовиками в межах визначеного етапу, вона почала певним чином відрізнятися від чинної в Російській Федерації (як на рівні середньої школи, так і в сфері вищої освіти). Серед найважливіших відмінностей, які

мали місце 1920-х роках, сучасники, зокрема Я. Ряппо, відзначали такі.

В УСРР існувала семирічна трудова школа. Наступною освітньою ланкою слугувала трирічна професійна, де поєднувалися загальна і спеціальна освіта; випускники профшколи переходили або на виробництво, або до навчання у ЗВО (інститутах чи технікумах). У ЗВО, на додаток до технічного навчання і виробничої практики, було введено стажування на виробництві по завершенні курсу; університети були розформовані ще на початку 1920-х років, а підготовку кадрів здійснювали науково-дослідні кафедри.

На відміну від цього, в Російській Федерації загальноосвітня школа була дев'ятирічною; її вихованцям після сьомого класу надавалося право вступу до технікумів (які були середніми навчальними закладами), а після дев'ятого – до інститутів; стажування по завершенні інститутського курсу не передбачалося; університети (після певного реформування) працювали і далі [304, с. 34-37].

Однак утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) та юридичне оформлення цієї держави у вигляді схваленої Конституції (січень 1924 р.) стали основою для поступового переходу найважливіших функцій державного життя окремих республік до відома всесоюзних органів, обумовивши, зокрема, і прагнення Народного комісаріату освіти СРСР вибудовувати освітню політику на своїх власних засадах.

Питання про уніфікацію систем народної освіти почало порушуватися на нарадах наркомів союзних і автономних республік ще у першій половині 1920-х років, і в кінцевому підсумку його було вирішено винести на обговорення лютневої (1925 р.) партійної наради, яка у встановлений термін не відбулася [85, с. 220; 303, с. 266-267]. Більш конкретно ця проблема була розглянута у червні 1928 р. на Всесоюзній нараді з питань народної освіти, але остаточно курс на уніфікацію був проголошений у резолюції «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів», прийнятій на липневому

(1928 р.) пленумі Центрального Комітету (ЦК) ВКП(б), у якій зазначалося: «Приступити з 1928/1929 навч. року до уніфікації систем технічної освіти у СРСР». Одночасно визначався і перелік заходів, спрямованих на поліпшення якості підготовки майбутніх спеціалістів, до яких належали передача низки інститутів і технікумів індустріально-технічного спрямування у підпорядкування Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) і Народного комісаріату шляхів сполучення (НКШС) СРСР («з метою ... накопичення досвіду щодо пристосування технічної освіти до запитів промисловості») та прикріплення інших до відповідних підприємств, трестів, управлінь тощо; поступовий перегляд навчальних планів і програм «за участі відповідних господарчих органів»; скасування чинної системи стажерства при одночасному збільшенні тривалості виробничої практики; інтенсифікація підготовки молодих науковців за допомогою аспірантури [163, с. 357-359].

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), задовільно оцінивши «досвід передачі ВУЗів до ВРНГ», ухвалив рішення продовжити таку практику, підпорядкувавши їй ще низку ЗВО; крім того, було визнано доцільним «перевести ВТУЗи на одноосібне керівництво», збільшити тривалість виробничого навчання у них («до 40-50%»), створити систему підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів-практиків [95, с. 5].

Реалізація всесоюзним урядом накреслених вищезазначеними пленумами заходів, спрямованих на уніфікацію освітніх систем союзних республік (і, як наслідок, на викорінення української), розпочалася вже незабаром, і до нормативних актів в сфері вищої освіти до них належали:

- постанова Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) та РНК СРСР від 15 вересня 1928 р. «Про підготовку нових фахівців, їх розподіл та використання», в якій дублювалися (з метою законодавчого затвердження) практично всі заходи, що містилися в резолюції липневого пленуму [259];

- постанова ЦК ВКП(б) «Про наукові кадри» (червень 1929 р.), де обґрунтовувалася необхідність «установлення єдності» у справі підготовки

науково-педагогічного контингенту «у всіх установах, незалежно від їх підпорядкування» [119, с. 524-525];

- постанова «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» (ухвалена ЦВК і РНК СРСР 11 вересня 1929 р.), яка визначала три форми підготовки фахівців (денну, вечірню і заочну) та триступеневість навчальних закладів (вищі, середні і нижчі), зобов'язуючи відповідні державні органи «розробити й видати обов'язкові для використання в СРСР» уніфіковані навчальні плани всіх зазначених установ [234, с. 2-3];

- постанова «Про єдиноначальність у ВИШах» (ухвалена на початку 1930 р. НКО УСРР «на виконання» одного з рішень липневого пленуму), згідно з якою керівництво всією науково-учбовою і адміністративно-господарчою діяльністю інституту тепер покладалося на ректора (перейменованого в директора) [241];

- постанова «Про реорганізацію всіх вищих технічних навчальних закладів (ВТИШів) у відповідності з галузевим принципом та про підпорядкування їх господарчим об'єднанням і наркоматам» (затверджена у березні 1930 року ЦК ВКП(б) та узаконена надалі постановою РНК СРСР [86, с. 17; 96, с. 37].

Детальне обговорення проблем уніфікації відбулося наприкінці квітня 1930 р. на II Всесоюзній партійній нараді з питань народної освіти, де з доповіддю про основні засади єдиної системи народної освіти виступив Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник. На думку дослідників, така функція була доручена йому всесоюзним урядом для того, щоб не викликати зайвих незадоволень українських національних кіл диктатом Москви, а висловлені ним у доповіді ідеї «звелися приблизно до засад, покладених в основу системи освіти Радянської Росії» [34, с. 652; 311, с. 658].

Останнє твердження, на наш погляд, є не зовсім справедливим. Дійсно, ще в резолюції X з'їзду КП(б)У (Комуністичної партії більшовиків України) згідно з доповіддю М. Скрипника одним із головних завдань в галузі вищої

освіти визнавалося «уживання заходів щодо уніфікації учбової системи ВИШів для всього СРСР», але на засадах чинної української системи освіти, про що свідчили результати проведеної дещо пізніше дискусії [3, с. 195; 313, с. 476].

М. Скрипник, виступаючи на Всеукраїнській партнаradі у справі народної освіти, яка відбулася напередодні Всесоюзної, і знову наголошуючи на необхідності уніфікації систем освіти, одночасно наполягав на збереженні певних складових української системи. Наприклад, відстоюючи переваги семирічної школи перед запропонованою десятирічною, він зауважував: «Я мушу сказати, що хоч і є постанова союзного уряду, яка встановлює таку ланку освітньої системи для всього Союзу, зокрема і для України, нам треба рішуче й безповоротно висловлюватися проти... встановлення десятирічки» [312, с. 19].

Основні ідеї, висловлені М. Скрипником на Всеукраїнській партнаradі, були розвинуті ним і на Всесоюзній, але не знайшли там підтримки. Водночас, як зазначає Л. Березівська, «саме після II Всесоюзної партнаradi розпочалися активні уніфікаційні процеси в освітній сфері України» [3, с. 206].

Від цього часу, на думку дослідників, розпочалося дублювання всесоюзних освітніх законодавчих документів в УСРР, а «Наркомос України поступово перестав відігравати ... роль законодавчого органу й перетворився на реалізатора загальносоюзної освітньої політики» [3, с. 213, 215].

Так, уже в червні 1930 р. РНК УСРР «на розвиток» вже згадуваної березневої постанови союзного уряду по суті справи продублювала її своєю власною постановою «Про реорганізацію ВИШів і ВТИШів і про передачу їх у підпорядкування відповідних наркоматів». При цьому за комісаріатом освіти залишалося програмно-методичне керівництво ЗВО (навчальні плани і програми, методи навчання, випуск підручників тощо, а також «участь у доборі керівного складу учбових установ»). Крім того, спеціальній урядовій комісії було доручено «протягом 2-х декад остаточно розробити мережу

середніх учбових закладів і подати її на затвердження РНК УСРР» (див. Додаток Н) [274, с. 1-3].

Стосовно останнього слід зазначити, що питання про статус технікумів постало ще на початку процесу уніфікації, і вже в той час кращим із них, зокрема Харківському технікуму народного господарства, Дергачівському зоотехнічному, Полтавському та Луганському сільськогосподарським і низці інших було надано статус інститутів, причому така тенденція спостерігалася і надалі. Так, якщо у 1927 р. в Україні налічувалося 145 технікумів, через рік – 126, то у 1929 р. їх залишилося лише 109 (але всі вони належали до категорії ЗВО) [44; 311, с. 740].

Що ж до участі Наркомосу УСРР «у доборі керівного складу навчальних установ», то наочне уявлення про його роль надає постанова ЦК ВКП(б) «Про підвищення ролі і авторитету директорів ВИШів і ВТИШів», оприлюднена у вересні 1933 р.: «Установити, що директори ВТИШів і ВИШів... призначаються і звільняються ЦК ВКП(б) за поданням наркомів союзних наркоматів», тобто жодної загадки про наркомоси союзних республік, зокрема і про НКО УСРР, не було [122].

У результаті проведеної реорганізації у підпорядкування наркоматів і відомств було передано 109 інститутів (із них 14 вечірніх). Таке різке зростання їх кількості (напередодні реорганізації налічувалося всього 42 інститути) обумовлювалося надмірним поділом багатофакультетних інститутів. Наприклад, тільки на базі Харківського технологічного (з 1929 р. – політехнічного) було створено 7 ЗВО: машинобудівний інститут, електротехнічний, хімічний, автотракторний, будівельний, авіа та авіамоторобудування, сільськогосподарського машинобудування [4, с. 25; 274; 338, с. 17].

На додаток до цього, у серпні 1930 р. РНК УСРР окремим документом реорганізувала і педагогічну «вертикаль» (єдину з-посеред усіх, що залишилася у підпорядкуванні НКО УСРР). Відтепер визначалися три рівні цих навчальних закладів: вищий – педагогічні інститути різного профілю з

терміном навчання від 3-х до 4-х років та фізико-хіміко-математичні, відкриті в Києві, Харкові, Одесі і Катеринославі для забезпечення вищої школи науково-педагогічними кадрами; середній – трирічні педагогічні технікуми (від цього часу вони втрачали статус ЗВО); нижчий – дворічні і однорічні педагогічні курси, призначені для прискореного випуску інструкторів фізкультури, вихователів дошкільних установ тощо (див. Додаток П) [276; 283, с. 6].

Крім того, документ містив і пункт про підвищення кваліфікації педагогів «до рівня вищої» (оскільки наприкінці 1920-х років, за даними Наркомосу, майже 57% вчителів 1-4-х класів трудової школи та більше 42% викладачів 5-7-х класів не мали належної освіти). Його реалізація покладалася на Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів [254; 255].

У кінцевому підсумку, «виходячи з засад установленної педагогічної освіти» та з урахуванням «наявної бази», РНК затвердила мережу вищих педагогічних закладів, до якої належали Академія організаторів народної освіти та 40 інститутів різного профілю (соціального виховання, професійної освіти, фізичної культури), серед яких були і 11 колишніх педтехнікумів, реорганізованих в інститути саме в цей час [97, с. 76; 276, с. 5].

Постанова про реорганізацію ЗВО і перепідпорядкування їх наркоматам і відомствам стала першим документом у сфері вищої освіти, формально затвердженим урядовими інстанціями УСРР, але фактично дублюючим раніше прийнятий на всесоюзному рівні. У цілому ж після II Всесоюзної партнаради з питань народної освіти протягом двох-трьох років одна частина законодавчих актів все ще розроблялася безпосередньо Наркомосом УСРР, а інша затверджувалася «у відповідності» або «на виконання» всесоюзних постанов.

Так, до перших належали:

- ухвалена ВУЦВК і РНК УСРР 25 листопада 1930 р. постанова «Про аспірантуру», у якій, на додаток до викладеного в «Кодексі ...», містився

дозвіл на відкриття аспірантури і при інститутах; при цьому на її на випускників покладалося зобов'язання відпрацювати «за своїм фахом» певний термін у ЗВО, науково-дослідних установах або на виробництві (один рік за рік користування стипендією). Питання вступу до аспірантури в ній практично не висвітлювалося, оскільки воно вже регламентувалося затвердженими на початку року «Правилами прийому до аспірантури...» [229; 232];

- затверджений Наркомосом на початку лютого 1931 р. «Статут про кафедри», де визначалася сфера діяльності цих структурних підрозділів ЗВО, їх завдання та персональний склад: професори, доценти, асистенти (ухвалений РНК СРСР ще в серпні 1930 року «Статут про штатно-окладну систему оплати викладачів вищих шкіл СРСР» встановлював саме ці посади), а також лаборанти та аспіранти [316; 333];

- червнева (1931 р.) інструкція про порядок обрання професорів і доцентів, згідно з якою процедура обрання доцентів складалася з двох етапів: розгляду конкурсною комісією ЗВО, очолюваною директором, та затвердження в секторі кадрів відповідного наркомату або відомства; для професорів передбачався і третій етап – остаточне затвердження Народним комісаріатом освіти [264];

- постанова НКО про диференціацію термінів початку і завершення навчального року залежно від типу підвідомчого інституту (соцвиху, профосвіти, фізичної культури) та курсу навчання, а також наказ НКО про типовий розпорядок щоденних занять, оприлюднені у травні і червні 1932 р. відповідно. Утім, їх дія припинилася вже у листопаді того ж року після затвердження аналогічного всесоюзного документу («Про навчальний рік, канікули і години занять...») [171; 242; 285];

- постанови про порядок захисту дипломних робіт та видачу дипломів, ухвалені в вересні 1932 р., які встановлювали, що «дипломові комісії» мають функціонувати цілорічно, «за потреби»; у випадку триразового

незадовільного захисту диплому «невдатнику» надається лише «середня кваліфікація»; замість свідоцтва випускникам мав видаватися диплом із зазначенням кваліфікації, результатів усіх іспитів і захисту дипломної роботи [262; 265]. Водночас уже на початку лютого 1933 р., після ухвалення Комітетом з вищої технічної школи при ЦВК СРСР постанов «Про обов'язкове виконання дипломних робіт (проектів)...» та «Положення про дипломне проектування та дипломні роботи...», зазначені документи НКО УСРР були вилучені з обігу [153; 190].

Що ж до другої частини ухвалених у той час Наркомосом УСРР законодавчих актів, які в більшій або меншій мірі дублювали всесоюзні, то оскільки всі вони обов'язково містили посилання на постанову ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми й режим у вищій школі і технікумах», наведемо її стислий зміст, який являв собою викладені в загальних рисах напрями подальшої діяльності вищих (і середніх) навчальних закладів, а саме: про програми і навчальні плани; про безперервну виробничу практику; про методи викладання; про комплектування вищої школи; про підготовку наукових кадрів (як в аспірантурі, так і в університетах); про встановлення однакового режиму «у ВИШах і ВТИШах» та про посилення контролю за навчанням студентів; про керівництво (всесоюзне) вищою технічною школою (див. Додаток Р) [172].

Зазначена друга частина була представлена такими документами:

- 27 грудня 1932 р. НКО УСРР, «ґрунтуючись на вказівках ЦВК СРСР від 19.09.1932 року», ухвалив інструкцію про перевірку знань студентів, де визначався порядок поточного обліку успішності, основи періодичних заліків, деякі вимоги щодо дипломної роботи. Однак роль керівного документу для українських ЗВО вона відігравала лише протягом двох місяців, до затвердження наприкінці лютого 1933 р. типової всесоюзної інструкції [53; 63, с. 7];

- наказ заступника Наркомосвіти «Про навчальний рік, канікули і порядок проведення перевірчих сесій...», оприлюднений наприкінці грудня 1932 р. «на виконання постанов уряду СРСР від 19/IX та 17/XI 1932 р.», який просто дублював вже згадуваний аналогічний всесоюзний документ («Про навчальний рік, канікули і години занять...», затверджений 17 листопада 1932 р.) [171; 250];

- ухвалена в той же час НКО УСРР (знову ж таки «відповідно до постанов ЦВК і РНК СРСР») постанова «Про зміну наказу про типовий розпорядок учбових занять...», яка по суті справи копіювала всесоюзну («Про доповнення постанови... про навчальний рік, канікули і години занять...», згідно з якою ЗВО з літньою виробничою практикою дозволялося встановлювати особливий режим навчального року) [110; 246];

- постанова РНК УСРР «Про організацію на Україні державних університетів», затверджена у березні 1933 р. «на виконання постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р.»; при кожному з університетів, відкритих у Києві, Харкові, Одесі і Дніпропетровську, передбачалася й аспірантура; орієнтовна структура університетів і їх матеріально-технічна база були визначені влітку того ж року (див. Додаток С) [248; 249; 256, с. 6].

- постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про аспірантуру», видана у квітні 1933 р. «на підставі постанови ЦВК Союзу РСР від 19/IX 1932 р.»; утім, від однойменної попередньої (затвердженої у листопаді 1930 р.) вона відрізнялася хіба що пунктами про організацію постійної комісії у справах аспірантури при НКО УСРР та про затвердження кандидатів до аспірантури «відповідним урядництвом, що відає ВИШем чи науково-дослідною установою» [233, с. 3].

Ці документи виявилися по суті справи завершальними в законодавчій діяльності уряду УСРР в галузі вищої освіти. Про це свідчить проведений нами до 1940 р. включно огляд друкованого органу НКО – «Бюлетня НКО», який з вересня 1934 р. почав друкуватися під новою назвою – «Збірник

наказів НКО». Аналіз матеріалів збірника свідчить, що в подальшому в ньому оприлюднювалися лише відомості про поточні справи Наркомосу УСРР, а також постанови, інструкції, правила тощо, затверджені ЦВК СРСР, РНК СРСР, Комітетом з вищої технічної школи при ЦВК СРСР (вже без жодного дублювання); що ж до аналогічних актів, ухвалених безпосередньо НКО УСРР, то вони були надзвичайно рідкісним явищем і стосувалися переважно другорядних питань.

Поряд із цим зростала активність союзного уряду і його відомств у зазначеній сфері. Так, на додаток до вже згадуваних, тільки у 1933 р. були затверджені такі документи:

- дві постанови Комітету з вищої технічної школи при ЦВК СРСР та інструкція Народного комісаріату праці Союзу РСР, які стосувалися окремих складових виробничої практики [51; 115; 116];
- постанови РНК СРСР про порядок стипендіального забезпечення студентів та про поліпшення якості підготовки фахівців у вищих навчальних закладах без відриву від виробництва [123; 267];
- «Положення про кафедри», ухвалене Комітетом з вищої технічної школи при ЦВК СРСР та його ж постанова про організацію короткотермінових курсів для охочих навчатися у ЗВО [154; 191].

Отже, на кінець 1933 р. переважна більшість ЗВО УСРР вже підпорядковувалась всесоюзним, а не республіканським наркоматам та відомствам, на які (поряд з Наркомосом) покладался добір професорсько-викладацького контингенту та керівництво цими навчальними закладами (за верховенства ЦК ВКП(б)). Життєдіяльність інститутів також регламентувалася вже розробленими на той час законодавчими документами всесоюзного рівня з питань: уніфікації навчальних планів і програм; режиму навчання; методів викладання; комплектування вищої школи; виробничої практики; контролю засвоєння знань студентами; стипендіального забезпечення; виконання і захисту дипломних робіт і проектів; підготовки

кваліфікованих фахівців без відриву від виробництва; підготовки кадрів вищої кваліфікації, які у кінцевому підсумку і були узагальнені у «Типовому статуті вищої школи Союзу РСР» (1934 р.) [323].

Таким чином, розглянувши трансформацію системи вищої освіти України на визначеному етапі (1921-1933 рр.), дійшли таких висновків.

Перебравши на себе владу на всій території Наддніпрянської України, більшовики проголосили курс на побудову нової, професійно-технічної системи освіти шляхом ліквідації чинних гуманітарних і загальноосвітніх навчальних установ та реформування чинних навчальних закладів виробничого характеру. Законодавча реалізація зазначеного курсу знайшла відображення в «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922 р.), де поряд із обґрунтуванням системи управління освітою, виховання дітей та політичної освіти дорослих була здійснена спроба всебічно регламентувати багатогранну життєдіяльність навчальних закладів усіх рівнів, зокрема вищих. Відповідно до цього документу, мережу ЗВО складали інститути, технікуми (колишні школи виробничого характеру) та засновані на базі учительських семінарій Вищі трирічні педагогічні курси; початковою ланкою до оволодіння вищою освітою слугували робітничі факультети.

Названий документ визначав органи управління зазначених установ, встановлював триместрову систему навчання у ЗВО, проголошував необхідність впровадження в них трирічного терміну навчання, зарахування на навчання з дотриманням принципу «оробітничення» вищої школи». Основними складовими навчального процесу визнавалися аудиторні заняття та виробнича практика; для задоволення матеріальних потреб найбільш вразливих студентів передбачалися стипендії, але одночасно відновлювалася і плата за навчання. Завершення курсу обумовлювалося виконанням усіх вимог навчального плану, стажуванням на виробництві та публічним захистом самостійної дипломної роботи; від претендентів на викладацьку посаду вимагалися наявність вищої освіти відповідно до фаху та практичний стаж.

Розроблення і ухвалення низки нормативних актів, передбачених

«Кодексом ...», та деталізація невиразно викладених у ньому положень відбувалися протягом декількох наступних років. Зокрема, були визначені вимоги до вступників та порядок роботи приймальних комісій ЗВО; питання організації поточного, періодичного і завершального контролю, виробничої практики і стажування; правила надання студентам стипендій і стягнення плати за навчання; деталізована процедура обрання на вакантну викладацьку посаду; ухвалений порядок надання скасованого раніше ступеня доктора наук; крім того, у тіж роки набула чинності і низка документів, спрямованих на українізацію навчальних закладів, зокрема вищих.

Наркомос України, об'єднавши ці розрізнені нормативні акти у єдине ціле та здійснивши подальше обумовлене практикою коригування деяких статей «Кодексу ...», розробив окремі «Положення...» для двох типів ЗВО – інститутів і технікумів (Вищі трирічні педагогічні курси 1925 р. перейшли в розряд технікумів), затверджені (при одночасному скасуванні відповідних розділів «Кодексу...») ВУЦВК і РНК УСРР 1927 р. Зміст цих документів практично цілком відповідав чинній на той час нормативній базі, а до суттєвих відмінностей належали впровадження процедури періодичного підвищення кваліфікації викладачів, скасування кандидатських праць випускників, заснування екстернатури при інститутах і технікумах.

Утім, зазначені «Положення...» стали по суті справи останніми фундаментальними законодавчими документами у сфері вищої освіти, ухваленими урядом УСРР, оскільки саме в цей час був проголошений курс на уніфікацію освітніх систем союзних республік СРСР, офіційно започаткований (з визначенням конкретних заходів, спрямованих на її реалізацію) липневим (1928 р.) пленумом ЦК ВКП(б), схвалений листопадним (1929 р.) пленумом та ще більше інтенсифікований Другою всесоюзною партійною нарадою з питань освіти, яка відбулася у квітні 1930 р.

Уніфікація, в кінцевому підсумку, призвела до втрати Наркомосом УСРР самостійності та ролі законотворчого органу і перетворила його на

реалізатора загальносоюзної освітньої політики. Про перше, зокрема, свідчить підпорядкування ЗВО наркоматам і відомствам, переважно всесоюзним (у підпорядкуванні НКО УСРР залишилися лише педагогічні інститути). Крім того, за прикладом Російської Федерації, українські технікуми втратили статус ЗВО і перейшли до розряду середніх спеціальних навчальних закладів, а стажування випускників інститутів на виробництві було скасоване. Що ж до законотворчої діяльності НКО, то він поступово перейшов від розроблення власних законодавчих актів до дублювання всесоюзних, а надалі і просто до виконання останніх без жодного копіювання. Водночас всесоюзні урядові структури постійно нарощували законотворчу активність, внаслідок чого вже на кінець 1933 р. практично всі напрями діяльності ЗВО регламентувалися розробленими законодавчими документами всесоюзного рівня.

2.4. Тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів

2013-2014 рр. в Україні стали визначальними як для розвитку держави в наступні роки, так і системи освіти, зокрема вищої. Революція гідності, анексія Криму, вторгнення російських військ в Донбас, самопроголошення так званих Донецької і Луганської народних республік, розгортання військових дій на Сході України зумовили остаточну відмову від проросійської орієнтації. Європейська інтеграція стала цивілізаційним вибором нашої країни. Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з іншого стали підґрунтям для посилення співробітництва в різних сферах, що має взаємний інтерес. Документ було ратифіковано у вересні 2014 р., а з 1 листопада 2014 р. розпочався процес тимчасового застосування окремих положень угоди.

З 2014 р. в практику національної вищої школи стали активно впроваджуватися нововведення, які сприяли її інтеграції у загальноєвропейський освітній простір. Хоча європейський вектор розвитку національної вищої освіти було обрано ще з моменту проголошення незалежності держави, але в означений період євроінтеграційні процеси активізувалися. Значною мірою цьому сприяв Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.). Ним було окреслено широкий спектр напрямів діяльності з входу в вітчизняної системи вищої освіти до освітнього простору Європи:

- впровадження механізму гарантії якості вищої освіти з метою формування взаємодовіри, гармонізації систем оцінювання якості вищої освіти в Україні та Європі;
- узгодження Національної рамки кваліфікацій з рамкою кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, що буде сприяти академічній і професійній мобільності, а також навчанню протягом життя;
- співпраця з Європейською мережею національних центрів інформації у напрямі академічної мобільності та визнання;
- представлення на міжнародному ринку розробок закладів вищої освіти України, продаж їхніх патентів та ліцензій;
- залучення фінансів міжнародних громадських організацій, установ, фондів для реалізації у національній вищій школі наукових, освітніх та інших програм [36].

Закон спонукав національні заклади вищої освіти до створення умов для академічної мобільності здобувачів вищої освіти, наукових, науково-педагогічних працівників; до участі у програмах міждержавного обміну студентами, аспірантами, докторантами, педагогічними, науково-педагогічними та науковими співробітниками; до проведення спільних із зарубіжними навчальними закладами наукових і освітніх заходів. Окрім того, закон передбачав організацію закордонних відряджень українських викладачів та науковців; залучення зарубіжних фахівців, які працюють у

ЗВО, до педагогічної, науково-педагогічної та педагогічної роботи у відповідних закладах України тощо [36].

Націлювала на євроінтеграцію української вищої освіти й вищезгадувана Угода про асоціацію з Європейським Союзом, яку було ратифіковано невдовзі після прийняття закону «Про вищу освіту». У статті 431 угоди сторони, що її підписали, зобов'язувалися посилити співробітництво в галузі вищої освіти [326].

Закон України «Про освіту» (2017 р.) також пов'язував розвиток освіти, зокрема і вищої, з європейським вибором нашої країни, з поєднанням національних і європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти.

Означені закони і розроблені на їх основі підзаконні нормативні акти сприяли активізації співробітництва в царині вищої освіти не тільки з Європою, а і з країнами, що розташовані в інших частинах світу. Наприклад, у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за окреслений період збільшилася чисельність зарубіжних фахівців, які читали лекції в навчальному закладі. Якщо у 2015 р. це був 51 професіонал із Австрії, Аргентини, Естонії, Італії, Канади, Латвії, Литви, Польщі, США, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції та Японії, то у 2017-2018 навч. році їх кількість зросла до 124 осіб. Лектори є представниками закладів вищої освіти таких європейських країн, як Болгарія, Велика Британія, Данія, Італія, Іспанія, Македонія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція. З-поміж них є також викладачі з Індії, Ірану, Канади, Китайської Народної Республіки, Республіки Корея, Сінгапуру та США [71, с. 102; 73]. Показово, що більшість викладачів з Європи долучилася до навчального процесу цього університету завдяки проекту «Еразмус+».

Наголосимо, що програма «Еразмус+» в умовах сучасності стала пріоритетним шляхом інтеграції національної вищої школи до європейського освітнього простору. В порівнянні з «Еразмус Мундус», програмою, що була

розрахована на 2004-2013 рр., «Еразмус+» надає більше можливостей для активізації міжнародного співробітництва українських закладів вищої освіти та університетів Європейського Союзу, зростання мобільності серед студентів, викладачів і дослідників. Програмою започатковано нові напрями взаємодії, збільшено на 40 % фінансування проектів співпраці, заходів щодо забезпечення мобільності, зокрема, в галузі вищої освіти [32; 272]. Упродовж 2014-2018 рр. програма «Еразмус+» ефективно впроваджувалася на теренах України. Зокрема, про результативність програми свідчить щорічне збільшення встановлених партнерських стосунків між вітчизняними закладами вищої освіти і відповідними європейськими навчальними установами. Так, у 2015 р. були встановлені партнерства з 326-ма, в 2016 – з 502-ма, а в 2017 – з 743-ма ЗВО Європи [184]. Показником ефективності програми також є зростання кількості українських студентів, які змогли скористатися своїм правом на академічну мобільність. Якщо у 2013 р. таких здобувачів освіти було лише 87, то у 2015 р. тільки за перший раунд заявок їх кількість уже становила 896 осіб [295].

Цінним здобутком Міністерства освіти і науки України у 2018 р. стала домовленість про надання Європейським Союзом нашій державі окремого простору для фінансування програми «Еразмус+» у 2019-2020 рр. Це означає, що протягом визначених років існуватиме окремий фонд, з якого кошти будуть витрачатися лише для України. Загалом, адресно для нашої країни було додатково виділено кошти за напрямами Key Action (KA)1 «Міжнародна кредитна мобільність», Key Action (KA)2 «Розвиток потенціалу вищої освіти», а також напрямом Жана Моне. Тепер з'явиться можливість фінансувати національні проекти, пов'язані з вищою освітою, за які будуть змагатися лише українські заклади вищої освіти, а не вищі школи з усієї Європи [328; 329].

Тісно пов'язаними з європейським курсом розвитку вищої освіти України є введення програм, рівнів та ступенів вищої освіти; розроблення правових механізмів державного управління вищою освітою, а також управління

вищою освітою на рівні регіону; прагнення до зростання її якості; надання широкої автономії вишам; масове запровадження дистанційної освіти; підвищення ролі студента у житті закладу вищої освіти [318].

Законом «Про вищу освіту» (2014 р.) були внесені зміни у структуру вищої освіти України. На зміну освітнім та освітньо-кваліфікаційним рівням було введено рівні та ступені вищої освіти. Відповідно до статті 5 нормативного акту передбачено такі рівні вищої освіти: початковий рівень (короткий цикл), перший рівень (бакалаврський), другий рівень (магістерський), третій рівень (освітньо-науковий чи освітньо-творчий) і науковий рівень. Закон визначив, що здобуття вищої освіти на кожному з означених рівнів передбачає успішне виконання здобувачем освіти відповідної освітньо-професійної, освітньої, освітньо-наукової, освітньо-творчої чи наукової програми. Це є підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти, а саме: молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії/доктора мистецтва або доктора наук. Як бачимо, нормативний документ не передбачив такого ступеня вищої освіти, як «спеціаліст». Останній прийом на навчання за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» відбувся у 2016 р., а за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста буде проводитися до 2019 р. [36]. Уведення ступенів бакалавра, магістра та доктора здійснювалося з метою полегшення академічної мобільності українських студентів і науковців, оскільки ці ступені відповідають прийнятим класифікаціям у більшості європейських держав.

У 2014 р. були внесені зміни у систему органів управління вищою освітою. Її складають:

- Кабінет Міністрів України;
- центральний орган виконавчої влади в галузі освіти та науки;
- галузеві державні органи, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти;

- органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, що управляють закладами вищої освіти;
- Національна академія наук України та національні галузеві академії наук;
- засновники закладів вищої освіти;
- органи громадського самоврядування у сфері вищої освіти і науки;
- Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти [36].

Найбільшою відмінністю представленої системи порівняно з тією, що функціонувала в державі до уведення Закону «Про вищу освіту» (2014 р.), стало створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Воно отримало повноваження, які мала Акредитаційна комісія і Вища атестаційна комісія. Окрім того, Агентству було делеговано окремі повноваження Міністерства освіти і науки України.

На рівні регіону управління вищою освітою з 2014 р. здійснюється органами місцевого самоврядування. До їх основних повноважень віднесено забезпечення виконання державних програм у сфері вищої освіти, вивчення потреби у фахівцях із вищою освітою і внесення пропозицій щодо обсягу державного замовлення на їх підготовку, створення умов для працевлаштування і соціального захисту випускників ЗВО, залучення підприємств та установ до вирішення проблем функціонування закладів вищої освіти. Як бачимо, повноваження органів місцевого самоврядування у сфері вищої освіти закріплені законодавчо, але про повноваження в означеній галузі місцевих органів виконавчої влади не зазначається нічого. У той же час Законом України «Про місцеві державні адміністрації» встановлено, що вони реалізують політику держави в освітній галузі (складником якої є і вища освіта). До складу кожної місцевої державної адміністрації входить структурний підрозділ, який має повноваження у сфері освіти, проте стосовно закладів вищої освіти вони не визначені. Така ситуація суперечить основним принципам адміністративної реформи, заважає децентралізації

влади в галузі вищої освіти [36; 301, с. 42].

Тенденція до посилення контролю за якістю освіти, яка надається в українській вищій школі, знайшла віддзеркалення, передусім, у нормах Закону України «Про вищу освіту». Зокрема, ним передбачено створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Перехідними положеннями документу встановлено, що через 9 місяців з дня набрання чинності Закону уже буде сформовано перший склад цього органу [36]. Аналіз нормативних актів [244; 286; 315] дозволяє стверджувати, що цих термінів не було дотримано. У квітні 2015 р. було розроблено статут Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, у листопаді 2017 р. вдалося створити конкурсну комісію з відбору його членів, у серпні 2018 р. затвердити Положення про конкурс щодо обрання членів Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. І лише більше ніж через 4 роки від дня набрання чинності Закону України «Про вищу освіту» 27 грудня 2018 р. уряд затвердив перший склад Агентства [102].

Система забезпечення якості вищої освіти не повинна обмежуватися лише функціонуванням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Цей орган разом з іншими незалежними установами оцінювання та забезпечення якості вищої освіти має працювати на загальнонаціональному рівні. У межах кожного окремого закладу вищої освіти Закон «Про вищу освіту» зобов'язує створити внутрішню систему забезпечення якості вищої освіти. Друга частина ст. 16 означеного документу визначає перелік основних процедур і заходів, які повинні реалізовуватись завдяки діяльності такої системи, а саме:

- визначення керівних вимог та конкретних процедур забезпечення якості вищої освіти;
- моніторинг і періодичний перегляд освітніх програм;
- щорічне оцінювання діяльності суб'єктів навчального процесу в ЗВО та оприлюднення результатів цих оцінювань;

- створення умов для підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників;
- забезпечення наявності ресурсів для організації навчального процесу за кожною освітньою програмою;
- впровадження і забезпечення функціонування інформаційних систем для ефективного управління навчальним процесом;
- надання публічності інформації щодо освітніх програм, ступенів вищої освіти і кваліфікацій;
- забезпечення дотримання академічної доброчесності співробітниками закладів вищої освіти, а також тими, хто здобуває вищу освіту [36].

Вимоги цього документу спонукали заклади вищої освіти до створення локальної нормативної бази для організації внутрішньої системи забезпечення якості освіти, відкриття структурних підрозділів, що опікувалися забезпеченням якості у конкретному ЗВО. Так, у Сумському державному університеті на кінець 2018 р. сформовано внутрішню нормативну базу системи якості, що включає Концептуальні засади діяльності Сумського державного університету, стратегію розвитку на 2010-2020 рр., заходи реалізації та прогнозовані показники, Кодекс корпоративної культури Сумського державного університету, Положення про організацію освітнього процесу в Сумському державному університеті. У цьому закладі вищої освіти розроблено документ «Система забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти СумДУ». Він є основоположним і визначає інституційне підґрунтя, а також регламентує заходи і процеси забезпечення якості освіти. Важливими структурними підрозділами університету, які входять до означеної системи, є Рада університету із забезпечення якості, Бюро із забезпечення якості вищої освіти, Рада факультету із забезпечення якості, Експертні ради роботодавців [310]. У Дніпровському державному аграрно-економічному університеті з лютого 2016 р. діє Відділ внутрішнього

аудиту і контролю якості освітньої діяльності [9]. У Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В.Гнатюка функціонує Центр моніторингу забезпечення якості освіти [339].

На сьогодні в Україні діють також заклади вищої освіти, які не створили окремих структурних підрозділів, що опікувалися б питаннями забезпечення якості освіти. Прикладом такого закладу є Житомирський медичний інститут. У ньому внутрішня система забезпечення якості вищої освіти обмежується програмами «Електронний журнал», «Кафедра», «Колоквіум», електронний індивідуальний план викладача та електронний звіт про його роботу. Також якості освіти в інституті мають сприяти сучасні педагогічні технології, що впроваджуються в навчальний процес, рейтингова система контролю за якістю знань здобувачів освіти, система моніторингу щодо забезпечення якості освітньої діяльності, он-лайн спілкування «викладач-студент», інформаційні технології, взаємовідвідування занять викладачами та адміністрацією [40, с. 5].

Незважаючи на активну роботу більшості закладів вищої освіти із формування і налагодження ефективного функціонування внутрішніх систем забезпечення якості вищої освіти, такі системи навіть на кінець 2018 р. мають багато недоліків і справедливо підлягають критиці. У аналітичному звіті «Впровадження локальних систем управління якістю в українських університетах» Міжнародного фонду досліджень освітньої політики вказується, що в українських ЗВО повноцінна розбудова внутрішніх систем забезпечення якості освіти підмінена формальними діями. Погоджуємось із думкою Ю. Федорченко, що на сьогодні в умовах зволікання з розбудовою Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти у значної частини керівників закладів вищої освіти немає стимулів продуктивно працювати в аспекті забезпечення якості освіти в навчальному закладі. І навіть якщо адміністрація ЗВО готова розбудовувати локальну систему забезпечення якості, то вона не завжди розуміє суті такої системи, її природу та зв'язки із зовнішньою системою забезпечення якості вищої освіти [336].

Одним із найбільш важливих принципів діяльності закладів вищої освіти Закон «Про вищу освіту» визначає принцип автономії та самоврядування [36]. На кінець 2018 р. ЗВО України мали можливість скористатися правами, що становлять зміст їх автономії та самоврядування. Вони вже розробляють та реалізують освітні (наукові) програми в межах ліцензованої спеціальності; самостійно обирають типи програм підготовки студентів; визначають форми навчання та форми організації освітнього процесу; утворюють, реорганізують та ліквідують свої структурні підрозділи; беруть участь у роботі міжнародних організацій; ухвалюють остаточне рішення про визнання дипломів про вищу освіту та наукові ступені, здобуті за кордоном, тощо. Проте на державному рівні створені умови для реалізації далеко не всіх прав, що передбачені статтею 32 Закону України «Про вищу освіту». Наприклад, на сьогодні уже відбувся перший випуск докторантів, які мають атестуватися постійно діючою спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти чи наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Зважаючи на те, що Агентство ще не розпочало свою активну діяльність, в Україні жодної такої ради не створено. Відповідно заклади вищої освіти ще не можуть реалізувати право на прийняття остаточного рішення щодо присудження наукових ступенів акредитованими спеціалізованими вченими радами.

В умовах інформаційного суспільства, що переходить в стадію «smart», організація дистанційного навчання студентів є нагальною потребою. Протягом 2014-2018 рр. у закладах вищої освіти для викладачів функціонували курси, семінари-тренінги, де вони могли ознайомитись із технологіями дистанційної освіти, розробити дистанційні навчальні курси з навчальних дисциплін, які читають. Наприклад, такі курси і семінари відвідували викладачі Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [41, с. 62; 71, с. 20]. Дистанційна освіта в умовах

сьогодення більшою чи меншою мірою впроваджена практично в усіх закладах вищої освіти. Основною перешкодою для охоплення нею студентів ЗВО є застаріла матеріально-технічна база цих освітніх установ і мізерне державне фінансування. Одним із закладів вищої освіти, якому вдалося подолати означені труднощі та широко використовувати комп'ютерне навчання, можна назвати Національний університет «Києво-Могилянська академія». У ньому на 2017 р. запроваджено проект DistEdu: на платформі MOODLE успішно функціонувала платформа підтримки електронних курсів. На 2017 р. було зафіксовано 246 електронних курсів різного рівня наповненості. Викладачі використовували корпоративне середовище Office 365 (підпрограми Teams, OneDrive та інші), GOOGLE-застосунки у навчальному процесі і для спілкування зі студентами. На 2017 р. у цьому ЗВО усі викладачі застосовували І-технології для організації доступу до навчальних та наукових матеріалів, е-розкладів, е-журналу успішності, а також з метою комунікації зі здобувачами освіти [100, с. 103]. Не менші, а подекуди і більші досягнення у використанні інформаційних технологій у навчальному процесі, розвитку дистанційної освіти має Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. В закладі станом на 2016-2017 навч. рік загальна кількість дистанційних робочих курсів з різних навчальних дисциплін сягала позначки 972 курси. З них сертифіковано всього 77 курсів. У цьому ж навчальному році користувалися системою дистанційного навчання 4 594 студенти, в системі було зареєстровано 680 викладачів університету. За підтримки Центру електронного навчання в університеті активно реалізовувалася програма запису відеолекцій провідних викладачів, було підготовлено каталог відкритих інтернет-ресурсів для 63 кафедр університету. Значного поширення отримало виконання студентами на заняттях та під час самостійної роботи віртуальних лабораторних робіт, проведення імітаційної практики тощо [72, с. 60-61].

Особливістю розвитку вищої освіти в 2014-2018 рр. також було підвищення ролі студентства у житті закладу вищої освіти, визначення

змістовного наповнення свого навчання і навіть залучення здобувачів вищої освіти до контролю її якості. Яскравим підтвердженням останнього стало включення до складу Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти студентки Національного авіаційного університету Фесенко Лідії Сергіївни і студента Приватної установи «Університет «Київська школа економіки»» Євстіфєєва Микити Ігоровича [102]. Здобувачі вищої освіти у досліджуваній період отримали можливість більш дієво впливати на діяльність своєї освітньої установи завдяки розширенню прав студентського самоврядування, участі представників у виборах керівника закладу вищої освіти і представництву в органах управління закладу. Так, виборні представники з числа студентів мають право входити до складу вищого колегіального органу громадського самоврядування закладу вищої освіти (не менше 15 % його складу), вченої ради університету чи іншого ЗВО (не менше 10 % її складу).

Станом на 2014-2015 навч. рік у кожному закладі вищої освіти здобувачі були залучені до діяльності вченої ради. Наприклад, у Одеській державній академії будівництва та архітектури з 77 членів ради 8 студентів, у Вінницькому національному аграрному університеті з 75 членів ради 8 членів – студенти. У деяких закладах вищої освіти студенти складають дещо менше 10 % її складу. Так, у Харківському національному університеті радіоелектроніки з 43 членів ради 4 студенти, у Львівському державному університеті внутрішніх справ із 42 членів ради 2 студенти і 2 курсанти.

Уведення обов'язкового вибору здобувачами освіти навчальних дисциплін надало їм можливість здійснювати певний вплив на зміст освіти. Відтепер вони отримали право обирати предмети, передбачені відповідною освітньою програмою та навчальним планом, обсягом не менше 25 % усієї кількості кредитів ЄКТС [36].

Важливим досягненням розвитку вищої освіти України в умовах сучасних викликів стало підвищення статусу вищої богословської освіти, зрівняння її в правах зі світською освітою цього ж рівня. Згідно із Законом

України «Про вищу освіту» (розділ 6, ст. 28) до системи вищої освіти було включено богословські/теологічні університети, академії, інститути і коледжі. Також у прикінцевих та перехідних положеннях цього нормативного акту вимагалось «Богослов'я» виділити в окрему галузь знань. «Богослов'я» як спеціальність, за якою здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, відома з 2005 р. З 2011 вона входила до напрямку підготовки 0203 «Гуманітарні науки». За цією спеціальністю студенти мали можливість здобути освітньо-кваліфікаційні рівні «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». Здобути ж науковий ступінь кандидата і доктора наук, вчене звання випускники духовних ЗВО отримали можливість лише з 2010 р., коли галузь «філософські науки» була доповнена спеціальністю «богослов'я» – 09.00.14 [36].

У квітні 2015 р. набув чинності новий перелік галузей знань і спеціальностей, за якими надається вища освіта, що вміщував галузь знань «Богослов'я», якому відповідала спеціальність за шифром 041 «Богослов'я». Завдяки уведенню в дію низки нормативних документів [36; 212; 243; 247] закладам вищої духовної освіти було надано можливість проходження процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за новою галуззю знань і спеціальністю, забезпечувалося правове підґрунтя для відкриття і діяльності аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад у цих навчальних закладах, надання вчених звань їхнім науково-педагогічним працівникам.

Упродовж 2014-2018 рр., виконуючи приписи Закону України «Про вищу освіту», було розроблено і вдосконалено процедуру визнання на державному рівні документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, які отримали викладачі до 6 вересня 2014 р. [236].

Розроблена протягом останніх років нормативна база, яка стосувалася вищої духовної освіти, забезпечила умови не тільки для зрівняння її в правах зі світською вищою освітою, а й мала сприяти подоланню її замкненості. Проте сама вища духовна школа виявилася не до кінця готовою до цього,

нововведення досить повільно впроваджуються у життя закладів вищої духовної освіти. Наприклад, у Київській православній богословській академії навіть у 2018 р. зарахування до аспірантури і докторантури здійснювалося ще за науковою спеціальністю 09.00.14 – богослов'я, хоча освітній заклад є одним із провідних в Україні, в якому аспірантура почала діяти ще з 2005 р., а докторантура – з 2012 р. Станом на грудень 2018 р. у Київській православній богословській академії вже впорядковано навчальні програми, але ще триває процедура ліцензування [74]. У Чернівецькому православному богословському інституті особливості освітнього процесу в аспірантурі і докторантурі, в основному, відповідають нормам сучасного законодавства України, проте студенти продовжують навчатись за навчальними планами, в яких не передбачені навчальні дисципліни за вибором [101].

В умовах сьогодення у релігійних організацій з'явилася можливість поряд із закладами вищої духовної освіти організовувати на законних підставах й інші вищі школи. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» (2015 р.) передбачено зрівняння у правах релігійних організацій з громадськими, благодійними та іншими організаціями, фізичними особами, які мають право засновувати приватні навчальні заклади. Від цього часу Церква отримала право засновувати не тільки духовні освітні установи для підготовки священиків, а й дошкільні, загальні середні, позашкільні та вищі навчальні заклади.

Отже, упродовж 2014-2018 рр. відбулися значні перетворення у сфері вищої освіти. Для цього невеликого проміжку часу притаманні перші здобутки і прорахунки. Останні переважно пов'язані з недостатнім фінансуванням вищої школи. Вимагаючи від викладачів постійного професійного вдосконалення, закордонних стажувань, публікацій у зарубіжних виданнях, а від закладу вищої освіти сучасної матеріально-технічної бази, організації роботи з підвищення категорії фахових видань та інших заходів, що потребують додаткового фінансування, в Україні постійно

знижуються державні витрати на вищу освіту. Так, у 2014 р. видатки на вищу освіту становили 5,4 % від загальних витрат на освіту, у 2015 р. – 4,6 %, у 2016 р. – 4,6 %, а у 2017 р. – 3,7 % [8, с. 11; 178, с. 3]. Таке скорочення можна було б виправдати зменшенням кількості закладів вищої освіти, проте у зазначені роки така тенденція не спостерігалася. Якщо у середині двохтисячних – на початку дві тисячі десятих років щорічно припиняли свою діяльність десятки таких освітніх установ, то аналіз статистичних даних [8, с. 15; 178, с. 6] дозволяє стверджувати, що упродовж 2014-2018 рр. їх кількість суттєво не зменшувалася. Зокрема, у 2014-2015 навч. році функціонувало 664 заклади вищої освіти, у 2015-2016 навч. році – 659, у 2016-2017 навч. році – 657 і в 2017-2018 навч. році – 661 заклад. Як бачимо, в останні роки навіть було відкрито нові заклади вищої освіти. Також слід зазначити, що скорочення чисельності таких закладів часто пов'язувалося зі злиттям освітніх установ, а не з їх повною ліквідацією. Припиняли свою діяльність, в основному, приватні ЗВО, що жодним чином не впливало на бюджет держави.

Для недержавних ЗВО останні роки виявилися складними, що негативно позначилося на їх чисельності. Так, у 2014-2015 навч. році нараховувалося 144 заклади вищої освіти приватної форми власності, у 2015-2016 навч. році – 134, у 2016-2017 навч. році – 130 і в 2017-2018 навч. році – 128 [8, с. 16]. Скорочення кількості приватних ЗВО викликане ускладненням соціально-економічного становища у державі, загостренням конкуренції як між приватними закладами вищої освіти, так і з аналогічними державними навчальними установами. Заклади, що не змогли адекватно відповісти на виклики часу, зорієнтуватися на ринку освітніх послуг, змушені були припинити свою діяльність. Інші ж приватні заклади вищої освіти вводили нові напрями підготовки, реорганізовували структурні підрозділи, покращували матеріально-технічну базу, вводили інноваційні форми та методи навчання тощо. Наприклад, університет імені Альфреда Нобеля з 2014 р. долучився до програми подвійних дипломів, студенти отримали

можливість здобути європейський диплом бакалавра чи магістра з додатком. В університеті було відкрито спеціальність «Менеджер туристичного бізнесу». В цьому ж році було визначено доцільним об'єднати кафедру загальної і соціальної педагогіки з кафедрою практичної психології. Внаслідок злиття було створено кафедру педагогіки та психології. У 2015 р. також завдяки об'єднанню двох кафедр почала свою діяльність кафедра міжнародних фінансів, обліку та оподаткування. Того ж року в університеті було відкрито єдину в Дніпрі докторантуру за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти [103; 104]. А в приватному університеті «Крок» з'явився новий напрям підготовки «Туризм» і спеціальність «Готельне обслуговування» (2014 р.); розпочали свою роботу спеціалізовані вчені ради, де проводяться захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидатів юридичних та економічних наук, вперше в Україні організовано навчання студентів за програмою перепідготовки за спеціальністю «Правознавство» і спеціалізацією «Приватна детективна діяльність» (2015 р.); відбулося підписання нової Угоди про співробітництво з австрійським Університетом прикладних наук Ай-Ем-Сі (IMC) (2017 р.) [75].

Злиття державних закладів вищої освіти стало провідною тенденцією розвитку вищої освіти України останніх років. Наприклад, у листопаді 2015 р. у результаті злиття Національного університету державної податкової служби України, Державного науково-дослідного інституту митної справи, Науково-дослідного інституту фінансового права було утворено Університет державної фіскальної служби України, який мав підпорядковуватися цій же службі [287]. У лютому 2016 р. Буковинський державний фінансово-економічний університет було приєднано до Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича [273]. У листопаді 2018 р. до складу Запорізького національного університету зі статусом інституту ввійшла Запорізька інженерна академія [275]. Таке об'єднання не створювало умов для суттєвої економії державного бюджету України, проте сприяло унормуванню мережі закладів вищої освіти.

Ставши на шлях реорганізації системи закладів вищої освіти, унормування їх мережі завдяки запровадженню процесів об'єднання, МОН України не завжди приймало виважені рішення. Однією з найбільших помилок стало рішення про приєднання у грудні 2015 р. до Київського педагогічного університету ім. Б. Грінченка Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. М. Бойчука. Якщо надмірна кількість юридичних, економічних закладів вищої освіти є об'єктивною причиною для їх реорганізації, то для означеного інституту вона не була актуальною. В Україні разом із цим ЗВО функціонувало лише три заклади подібного профілю. У них, в основному, готували художників декоративно-прикладного мистецтва. Студенти Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. М. Бойчука виявилися не готовими змінити мистецький заклад вищої освіти на педагогічний, перекваліфікуватися з дизайнерів та художників-практиків на учителів образотворчого мистецтва. Вони разом із викладачами організовували акції протесту, звертались до засобів масової інформації [177; 296]. Інститут було збережено і навіть у квітні 2018 р. перейменовано на Київську державну академію декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. М. Бойчука [257].

В умовах скорочення державної підтримки національні заклади вищої освіти змушені були долучитися до пошуків нових джерел фінансування. Зважаючи на те, що контингент студентів, якому ці навчальні установи надавали платні освітні послуги, виявився незначним, ЗВО протягом останніх років активно вивчали попит на спеціальності, масово розробляли пакети таких послуг, займалися їх просуванням і рекламою, боролися за абітурієнта. Окрім того, більша частина закладів вищої освіти зорієнтувалась в нових реаліях, пов'язаних із розширенням їхньої автономії, появою нових можливостей для співпраці зі сторонніми учасниками не тільки в галузі підготовки фахівців, а й у інших галузях. У результаті співробітництва з міжнародними організаціями, бізнес-структурами, неурядовими громадськими організаціями, органами влади України

й іноземних держав ЗВО отримали додаткові джерела фінансування своєї діяльності. Вони брали участь у грантових програмах, займалися прикладними розробками на замовлення юридичних осіб, місцевих громад, надавали додаткові платні послуги з підготовки та перепідготовки кадрів тощо [11; 181].

Яскравий приклад успішної роботи у напрямі пошуку нових джерел фінансування і формування маркетингової системи надання освітніх послуг демонстрував Національний університет «Львівська політехніка». Навчальний заклад уводив нові спеціальності, удосконалював матеріально-технічну базу, відкривав нові лабораторії. Для популяризації навчального закладу, окрім традиційної профорієнтації, організовувалась низка заходів. Щороку в університеті проводилися Наукові фестини, в межах яких кожен із інститутів мав можливість продемонструвати школярам свої розробки, з 2017 р. організовується Ековіленд – захід, спрямований на екологічне виховання учнів і демонстрацію досягнень «Львівської політехніки» в цьому аспекті [98, с. 69]. Для рекламування університету серед абітурієнтів у закладі вищої освіти записувались відео- та радіоролики, було затверджено концепцію інформаційно-реklamних матеріалів. Формуванню іміджу «Львівської політехніки» як сучасного, високотехнологічного та соціально активного закладу сприяла розроблена концепція популяризації університету в соціальних мережах. У 2014-2018 рр. виготовлялась сувенірна продукція з фірмовою символікою університету, а також україномовні та англomовні рекламno-презентаційні матеріали [98, с. 70]. Такі маркетингові заходи стали вагомими чинниками, що забезпечували значну кількість вступників, навчання яких фінансувалося не з державного бюджету. Зокрема, за кошти фізичних та юридичних осіб на перший курс навчання за освітнім рівнем «бакалавр» було зараховано у 2015 р. 2051 студентів, у 2016 р. – 1867, у 2017 р. – 2048 [98, с. 15]. Щороку це становило близько 50% першокурсників.

Додаткове фінансування «Львівська політехніка» також мала завдяки виконанню науково-дослідних робіт. Так, у 2017 р. науковці працювали над 42 науково-дослідними роботами, які фінансувало Міністерство освіти і

науки України з державного бюджету; 2 науково-дослідними роботами за державним замовленням; науково-дослідною роботою за державною цільовою науково-технічною програмою проведення досліджень в Антарктиці; 2 науково-дослідними роботами за грантами Президента України; 2 науково-дослідними роботами за грантами Державного фонду фундаментальних досліджень; 13 міжнародними колективними грантами; 251 госпдоговором, з яких 4 – міжнародні, тощо. Загалом за останні роки простежується позитивна динаміка обсягів надходжень від виконання таких робіт: у 2014 р. вони сягали 13507,5 тис. гривень, у 2015 р. – 18972,1 тис. гривень, у 2016 р. – 24486, 46 тис. гривень, у 2018 р. – 34057,9 тис. гривень [98, с. 52].

Важливим джерелом додаткового фінансування для «Львівської політехніки» стала спонсорська допомога. У 2017 р., наприклад, за кошти ІТ-компаній кафедра систем штучного інтелекту отримала 10 ноутбуків і 31 комп'ютер на суму 580 тис. грн. Кафедра безпеки інформаційних технологій була забезпечена комп'ютерним обладнанням за проектом «Темпус» на загальну суму 1285 тис. грн. За спонсорської підтримки Асоціації «Львівський кластер інформаційних технологій та бізнес-послуг» в розмірі 404 тис. грн. було проведено ремонт приміщення для нової лабораторії, закуплено обладнання для неї [98, с. 35].

Таким чином, 2014-2018 рр. стали періодом масштабних і глибинних перетворень в галузі вищої освіти України. Переважно реформи зумовлювалися європейським вибором України і спрямовувалися на усунення кризових явищ в розвитку національної вищої освіти, підвищення її ефективності, подолання відсталості від зарубіжних країн. Окрім інтеграції української вищої школи у загальноєвропейський освітній простір, основними тенденціями її розвитку визначено такі: розроблення механізмів управління вищою освітою на загальнодержавному та регіональному рівнях; трансформація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю закладів вищої освіти, надання ширшої

автономії ЗВО; зрівняння у правах і статусі вищої богословської та світської освіти; запровадження нових програм, рівнів та ступенів вищої освіти; масове поширення дистанційної освіти та комп'ютерного навчання; підвищення ролі студента у житті закладу вищої освіти; пошук нових джерел фінансування ЗВО в умовах скорочення державної підтримки.

Розвиток національної вищої освіти в умовах сучасних викликів характеризувався першими здобутками і прорахунками. Серед недоліків, які слід урахувати в подальшому перебігу освітніх реформ, визначено такі: повільність і непослідовність у реалізації перетворень, надмірне скорочення державного фінансування закладів вищої освіти, осучаснення матеріально-технічної бази й переорієнтування освітнього процесу у відповідності до вимог епохи «smart».

Висновки до розділу 2

1. Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив у межах досліджуваного періоду виокремити провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні на кожному з обґрунтованих етапів:

I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – етап формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант. Його суттєві ознаки зумовлювалися загостренням соціально-економічної і політичної ситуації в українських землях Російської імперії, викликаній економічною кризою 1900-1903 рр., дефіцитом кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки, посиленням робітничого й селянського руху, розгортанням революції 1905 р. й зростанням чисельності студентських заворушень, політичною реакцією на події 1905 р. й розв'язанням Першої світової війни. Зазначені чинники склали підґрунтя ініціювання урядовими колами й прогресивною громадськістю реформи вищої освіти, основні положення якої знайшли відображення в

роботі «Праці комісії по реформуванню вищих навчальних закладів» (1903 р.), «Тимчасових правилах управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти» (1905 р.), «Проекті головних засад статуту» (1905 р.), проектах університетських статутів І. Толстого (1905-1906 рр.), П. Кауфмана (1906-1907 рр.), Л. Кассо (1910-1914 рр.), М. Ігнат'єва (1915-1916 рр.), «Проекті загальних основ статуту вищих технічних та інших спеціальних шкіл» (1906 р.), положенні «Про іспити осіб жіночої статі у знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок здобуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» (1911 р.), проекті статуту технологічних інститутів (1916 р.) тощо.

Вивчення приписів названих документів, а також історико-педагогічної літератури й архівних джерел дозволило виявити провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні на етапі, що досліджується, як-от: відновлення практики широкого обговорення проєктованих урядом Російської імперії реформ вищої школи; підготовка низки «Проектів...» статутів вітчизняних університетів, а також спеціальних закладів вищої освіти; розширення мережі спеціальних державних ЗВО; інтенсивна розбудова ЗВО громадської й приватної форм власності з наданням права останнім проводити науково-педагогічну атестацію професорсько-викладацького складу; ініціювання громадами промислових центрів відкриття спеціальних вищих шкіл із подальшим їх фінансуванням; широке залучення жіноцтва до здобуття вищої освіти.

Вищезазначене зумовило формування системи вищої освіти Наддніпрянської України, яка на кінець досліджуваного етапу охоплювала 25 ЗВО, зокрема: три університети (у Харкові, Києві, Одесі); вищі жіночі медичні заклади в тих же містах; п'ять інститутів технічного спрямування (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Катеринославський гірничий та приватний політехнічний, Харківський жіночий політехнічний); Київський і Харківський комерційні інститути; консерваторії в Києві та Одесі; чотири різнопрофільні інститути (Харківські ветеринарний та

сільського господарства і лісівництва, Ніжинський історико-філологічний, приватний Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі); шість Вищих жіночих курсів (Одеські, Харківські, Катеринославські, Київські, а також Київські приватні загальноосвітні вечірні курси, Київський жіночий Фребелівський інститут).

II етап (березень 1917 – 1920 рр.) – етап трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби. Визначений етап характеризувався суперечливими і неоднозначними процесами, що позначилися на соціально-економічному, суспільно-політичному, культурному житті українського суспільства й спричинили зміни в розвитку досліджуваної проблеми. Цьому етапу були притаманні крах російського царизму, політична нестабільність, декілька змін влади, «кожна з яких якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі народної освіти» (Українська Народна Республіка (УНР) доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.); Українська держава П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.); УНР доби Директорії (грудень 1918 – листопад 1920 рр.); становлення радянської влади в умовах більшовицьких походів на Україну (грудень 1917 – березень 1918 рр., листопад 1918 – серпень 1919 рр., грудень 1919 – листопад-грудень 1920 рр.)), перебування на території Наддніпрянської України 6 армій, що зумовило розмежування її території численними фронтами й призвело до хаосу та економічної кризи.

Названі чинники спричинили такі тенденції розвитку вищої освіти в Україні:

- за часів УНР доби Центральної Ради: створення при Генеральному Секретаріаті департаменту вищої освіти на чолі з І. Стешенком; розроблення плану розбудови української вищої школи; відкриття нових вищих шкіл; організація кафедр українознавства в чинних ЗВО; відкриття на громадські та приватні кошти Українського народного університету в Києві, Педагогічної академії, а також Української академії мистецтв;

- у роки функціонування Української держави П. Скоропадського: створення Міністерства освіти й комісії у справах вищої освіти на чолі з В. Вернадським; розширення мережі національних ЗВО; надання статусу державних Українському народному університету в Києві, університету Св. Володимира, Харківському та Новоросійському університетам; схвалення закону про заснування в університетах кафедр української мови, української літератури, історії України та українського права;

- у період УНР доби Директорії: організація при Міністерстві народної освіти окремого департаменту вищої школи, а також Ради у справах вищої школи; розроблення «широких проектів утворення української вищої школи»; ініціювання закриття всіх російських університетів і відкриття натомість українських; реалізація у ЗВО Закону «Про державну мову в Українській Народній республіці»;

- в умовах тимчасового становлення радянської влади в Наддніпрянській Україні: створення при Раді Народних Комісарів секретаріату освіти й відділу вищої освіти; схвалення постанови «Про організацію управління вищими навчальними закладами»; затвердження положень «Про вступ у вищі школи», «Про плату за навчання у школах усіх типів»; скасування чинних наукових ступенів і звань; анулювання прав і привілеїв, що надавалися випускникам ЗВО; заборона викладання богослов'я і церковного права; створення Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти для керівництва «всією професійно-технічною і науково-спеціальною освітою УСРР»; затвердження «Інструкції до оголошення законодавчим шляхом положень про державну систему Вищих шкіл УСРР», а також «Основних положень реформи вищої технічної школи» (1920 р.).

III етап (1921 – 1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. У переліку чинників, що значно вплинули на розвиток вищої освіти в УСРР у межах третього етапу, слід назвати: запровадження НЕПу (1921-1928 рр.);

проголошення курсу на індустріалізацію й колективізацію (1928-1933 рр.); затвердження Декларації про утворення Союзу РСР і Союзного договору (1922 р.); схвалення Конституції СРСР (1924 р.) та УСРР (1925 р.); втілення в життя політики коренізації (1923 – поч. 1930-х рр.).

Названі чинники зумовили розроблення НКО УСРР й реалізацію низки нормативно-правових документів («Кодекс законів про народну освіту УСРР» (1922 р.), «Правила прийому до інститутів і технікумів УСРР» (1923 р.), постанови «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови і українознавства» (1923 р.), «Про введення викладання на українській мові по педагогічній вертикалі» (1923 р.), «Про приймання до вищих шкіл УСРР» (1926 р.), «Положення про інститути УСРР» (1927 р.), «Положення про технікуми УСРР» (1927 р.), «Інструкція про порядок допуску до педагогічної роботи у ВУЗах» (1927 р.) тощо), які визначили вектор розвитку вищої освіти в Україні із урахуванням етнічної компоненти. Комплексний аналіз названих документів дозволив виокремити такі тенденції у розвитку досліджуваного феномену на етапі, що досліджується: розбудова вищої освіти за виробничим принципом; запровадження «горизонталей» та «вертикалей»; надання статусу ЗВО інститутам народної освіти, технікумам, Вищим трирічним педагогічним курсам; збільшення чисельності робітфаків й упорядкування їх діяльності; спроба запровадження трирічного терміну навчання у чинних ЗВО; проголошення курсу на «пролетаризацію студентського контингенту» й введення системи «розкладки місць» за куріями; введення для студентів «трудової і навчальної повинностей», плати за навчання, системи відпрацювань за надання стипендії; введення системи «практикантства» під час навчання у ЗВО, «практичного стажу» для випускників та екстернатури; надання переваги таким методам викладання, як лабораторний, активно-творчий, групових занять, індивідуальних завдань; розроблення переліку вимог для надання випускнику відповідної кваліфікації; розгортання діяльності науково-дослідних кафедр.

Утім, поступове згортання політики коренізації й започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР відповідно до рішень Всесоюзнаї наради з питань народної освіти (1928 р.), липневого (1928 р.) та листопадового (1929 р.) пленумів ЦК ВКП(б), а також Другої всесоюзнаї партійної наради з питань освіти (1930 р.) фактично нівелювали ознаки національної ідентичності вищої освіти УСРР й спричинили якісно нові тенденції у її розвитку, як-от: переведення частини інститутів і технікумів індустриально-технічного спрямування у підпорядкування Вищої ради Народного Господарства СРСР; створення всесоюзнаї системи підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів-практиків; запровадження денної, вечірньої і заочної форм навчання; втрата технікумами статусу ЗВО й переведення їх у розряд середніх спеціальних закладів освіти; розроблення обов'язкових для використання на теренах СРСР уніфікованих навчальних планів; переведення інститутів на одноосібне керівництво ректором (директором); дублювання Наркомосом УСРР всесоюзнаїх освітніх документів і перетворення цього органу на провідника загальносоюзної освітньої політики; реорганізація педагогічної «вертикалі»: педагогічні інститути, трирічні педагогічні технікуми, дворічні й однорічні педагогічні курси; відкриття державних університетів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську; установа «єдності» у справі підготовки науково-педагогічних працівників у всіх установах, незалежно від їх підпорядкування тощо.

2. У роботі визначено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів: підпорядкування діяльності ЗВО законам ринкової економіки; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; формування маркетингової системи надання освітніх послуг; розроблення правових механізмів державного управління вищою освітою, а також управління вищою освітою на рівні регіону; трансформація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО шляхом запровадження національної системи

зовнішнього та внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; активізація процесу інтеграції національної вищої освіти у загальноєвропейський освітній простір; унормування мережі ЗВО шляхом запровадження процесів їх закриття та об'єднання; зрівняння у правах вищої богословської та світської освіти; уповільнення росту приватної вищої освіти; запровадження підготовки фахівців із вищою освітою за освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий (короткий цикл), бакалаврський, магістерський, освітньо-науковий, науковий; поширення дистанційної освіти, комп'ютерного навчання в умовах переходу до епохи smart тощо.

Матеріали розділу відображено в таких публікаціях автора [78-82].

Список використаних джерел до розділу 2

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ : Либідь, 1998. 558 с.
2. Бартенев А.Н. К вопросу о зачетах на рабфаках. *Знамя рабфаковца*. 1923. № 3-5. С. 48-49.
3. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. Київ : Фенікс, 2008. 406 с.
4. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків : Вища школа, 1974. 142 с.
5. Білоцерківський В.Я. Історія України. Харків : ЗАТ «Харківська друкарня № 16», 1999. 652 с.
6. В дополнение к инструкции о приеме в рабфаки. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 31.
7. Вербин А.А. Одесский сельскохозяйственный институт. *Вестник высшей школы*. 1957. № 11. С. 74-78.

8. Вища освіта в Україні у 2017 році: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 298 с.

9. Відділ внутрішнього аудиту і контролю якості освітньої діяльності [Електронний ресурс] / Дніпровський державний аграрно-економічний університет. URL: <https://www.dsau.dp.ua/ua/page/vvaddaeu.html> (дата звернення: 01.12.2018).

10. Відкриття Кам'янецького Державного університету. *Вільна українська школа*. 1918-19. № 3. С. 186-187.

11. Воліков В.В. Удосконалення механізму фінансування та вкладення бюджетних коштів у виконання науково-дослідних робіт вищих навчальних закладів та наукових установ. *Економіка розвитку*. 2014. № 1. С. 5-12.

12. Временные правила о профессорском дисциплинарном суде в высших учебных заведениях Министерства Народного Просвещения. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1902. № 10. С. 11-14.

13. Временные правила об управлении Екатеринославским горным институтом. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительственном Сенате*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1912. Отд. первый. С. 3427-3439.

14. Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. Ч. 339. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 172-181.

15. Выдержки из протоколов заседаний коллегии Главпрофобра. Протокол № 38-213 от 3 мая 1922 г. Доклад о работе Харьковского технологического института. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 4-6. С. 3-4.

16. Высочайший рескрипт, данный на имя управляющего министерством народного просвещения Г.Э. Зенгера. *Журнал Министерства*

Народного Просвещения. 1902. Ч. 342. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 3-4.

17. Высочайший рескрипт, данный на имя члена государственного совета, генерал-адъютанта, генерала-от-инфантерии Ванновского. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1901. Ч. 335. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 3.

18. Высшее образование в России (очерк истории до 1917 года) / Савельев А.Я. и др. Москва : НИИ ВО, 1995. 352 с.

19. Высшие женские курсы в г. Киеве. Краткий обзор истории и современного состояния высших женских курсов в г. Киеве. Саратов : Тип. об-ва книгопечатников, 1915. 35 с.

20. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. Москва : Советская наука, 1958. 176 с.

21. Глинский Б.Б. Университетские уставы. *Исторический вестник.* 1900. № 2. С. 718-742.

22. Глузман А.В. Профессионально-педагогическая подготовка студентов университета : теория и опыт исследования. Киев : Поисково-издательское агентство, 1998. 252 с.

23. Греченко В. Історія України. Харків : Торсінг, 2003. 336 с.

24. Гуськов В.А. Учебная жизнь института за истекшие 25 лет. *Известия Екатеринославского горного института.* 1924. Т. 14. С. 13-21.

25. Дело об изменении учебных планов университета. *Державний архів м. Києва* (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 469. Спр. 242. 4 арк.

26. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ : ІЗМН, 1998. 328 с.

27. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка на Київських вищих жіночих курсах (1878-1920). *Педагогіка і психологія.* 1997. №. 4. С. 211-216.

28. Джуринский А.Н. История педагогики и образования. Москва : из-во «Юрайт», 2011. 675 с.

29. Директиви ВУК'а Робосу й НКО про порядок проробки питань системи народної освіти на Україні. *Інформаційний лист Всеукраїнського комітету спілки робітників освіти*. 1928. № 9. С. 1-8.

30. Додаток до обіжника ч. 517/42086 з дня 1/XII-1925 р. про порядок закінчення ВУЗів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1926. № 8. С. 52-57.

31. Дорошенко Д. Україна в 1906 році. *Україна*. 1907. Т. 1. № 1. Ч. 2. С. 1-29.

32. Еразмус+ [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/erazmus+> (дата звернення: 1.12.2018).

33. З постанови Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про завершення роботи та припинення діяльності Всеукраїнського Револьюційного Комітету і створення Ради Народних Комісарів УСРР. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)*. Київ : вид-во Академії наук УРСР, 1957. С. 64-65.

34. Зайченко І.В. Історія педагогіки: посібник у 2-х кн. Київ : вид. дім «Слово», 2010. Кн. 2. 1032 с.

35. Закон про скасування шкільної округи. *Вільна українська школа*. 1918. № 5-6. С. 74-75.

36. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 09.12.2018).

37. Законодательное предложение о реформе учительских институтов. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України)*. Ф. 707. Оп. 81. Спр. 72. 126 арк.

38. Заметки Николая II о народном образовании. *Былое*. 1918. № 2. С. 61-66.

39. Записка о Киевском коммерческом институте. Киев : тип. И.И. Чоколова, 1910. 58 с.

40. Звіт про роботу керівника комунального вищого навчального закладу «Житомирський медичний інститут» Житомирської обласної ради за 2017 рік Шатила Віктора Йосиповича [Електронний ресурс] / Житомирський медичний інститут. URL: http://www.zhim.org.ua/images/info/zvit_ker.pdf (дата звернення: 09.12.2018).

41. Звіт ректора Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова Андрущенка В.П. про роботу за 2014 рік та завдання на наступний рік. 21 січня 2015 року [Електронний ресурс] / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. URL: <http://www.npu.edu.ua/ua/prozoryi-universytet#2014> (дата звернення: 2.12.2018).

42. Зелинский О.Ф. Университетский вопрос в 1906 году. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1906. Ч. 4. Отд. «Современная летопись». С. 110-159.

43. Зиновьев С.И. Учебный процесс в советской высшей школе. Москва : Высшая школа, 1968. 357 с.

44. Зміни в мережі вищих учбових закладів на 1928/29 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 34. С. 6-7.

45. Й.М. На 5 річницю. *Кузня освіти*. 1928. № 1. С. 24.

46. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва : тип. № 7, 1991. 392 с.

47. Ивановский В.Н. Предметная система в наших университетах. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1907. Ч. 12. Отд. «Современная летопись». С. 1-47.

48. Именной высочайший указ от 27 августа 1905 г. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1905. Ч. 361. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 67-68.

49. Инструкция Губпрофобрам о порядке командирования для поступления в ВУЗы, рабфаки и профшколы УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 29-31.

50. Инструкция для рабочих факультетов. *Известия Екатеринославского горного института*. 1924. Т. 14. С. 215-216.

51. Инструкция НКТруда СССР о производственной практике учащихся ВТУЗов, ВУЗов и техникумов. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 5. С. 3-6.

52. Инструкция о порядке выдачи удостоверений окончившим ВУЗы. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 5-6. С. 16-17.

53. Инструкция об учете и оценке успеваемости студентов во ВТУЗах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 21.

54. Инструкция приемным комиссиям ВУЗов, рабфаков УССР к приему 1924/25 г. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1924. № 2. С. 113-115.

55. Инструкция приемным комиссиям институтов и техникумов УССР к приему в 1923 г. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 31-33.

56. Инструкция приемным комиссиям рабфаков УССР к приему 1923 г. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 33-34.

57. Историческая справка об институте сельского хозяйства и лесоводства. *Дежавний архів Харківської області (далі – ДАХО)*. Ф. 669. Оп. 9. 1922. 9 арк.

58. Івашина Г.З. Перші кроки створення вищої педагогічної школи в Українській РСР (1917-1919). *Вища і середня педагогічна освіта*. 1976. Вип. 9. С. 76-80.

59. Інструкція до оголошення законодавчим шляхом положень про державну систему Вищих шкіл УСРР. *Збірник декретів, постанов, наказів*

та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. 1920. Вип. 1. С. 51-53.

60. Інструкція до положення про вчені ступені. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1926. № 6. С. 39-41.

61. Інструкція політкомісарам інститутів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1922. № 36-39. С. 74-75.

62. Інструкція про організацію практикантства по ВУЗах. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1925. № 2. С. 25-29.

63. Інструкція про перевірку знань студентів ВИШів, ВТИШів та технікумів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 2. С. 5-8.

64. Інструкція про порядок допуску до педагогічної роботи в ВУЗах. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 8. С. 17-18.

65. Інструкція про приймання до ВУЗів та шкіл масової професійної освіти УСРР в 25-26 академ. році. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1925. № 4. С. 72-73.

66. Інструкція про прийом до вищих шкіл. *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР*. 1920. Вип. 1. С. 47-48.

67. Інструкція про проведення перевірки знань студентів, що закінчують денні та вечірні робфаки. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 19. С. 8-9.

68. Інструкція про розподіл стипендій поміж студентами ВУЗів УСРР на 1928-29 учбов. рік. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 41. С. 11-13.

69. Інструкція про стягнення плати за навчання у вищих навчальних закладах. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1929. № 32. С. 6-9.

70. Інструкція щодо введення платні за право навчання в інститутах і технікумах УСРР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1922. № 27-35. С. 52-53.

71. Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками 2015 року [Електронний ресурс] / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. URL: <http://www.univer.kharkov.ua/docs/feature/inf-2015.pdf> (дата звернення: 02.12.2018).

72. Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками 2016/2017 навчального року [Електронний ресурс] / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. URL: <http://www.univer.kharkov.ua/docs/feature/inf-analyt-mater-2017.pdf>

73. Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками 2017/2018 навчального року [Електронний ресурс] / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. URL: http://www.univer.kharkov.ua/docs/work/inf_materials_2017_2018.pdf (дата звернення: 08.12.2018).

74. Історія та сучасність [Електронний ресурс] / Київська православна богословська академія. URL: <https://www.kpba.edu.ua/about/istoriia-ta-suchasnist.html> (дата звернення: 08.12.2018).

75. Історія університету [Електронний ресурс] / Університет «Крок». URL: <http://www.krok.edu.ua/ua/pro-krok/istoriya> (дата звернення: 13.12.2018).

76. К вопросу о возобновлении занятий в высших учебных заведениях. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1906. № 2. С. 17.

77. К вопросу о допущении лиц женского пола, окончивших курс Харьковских высших женских курсов Общества трудящихся женщин, к экзаменам в испытательных комиссиях при университетах. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1914. № 2. С. 24-25.

78. Калініченко Т.М. Особливості розвитку вищої освіти в Україні (2014-2018 рр.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. Вип. 174.

79. Калініченко Т.М. Питання розбудови вищої школи в Україні у творчому доробку педагогів і громадських діячів 20-х років ХХ століття. *Під знаком Григорія Сковороди : зоряний час української культури. Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 06-07 грудня 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 15.

80. Калініченко Т.М. Стан і перспективи розбудови системи вищої освіти в Україні в умовах національно-визвольної боротьби (1917–1919 рр.). *Імідж сучасного педагога. Педагогічна освіта та освіта дорослих*, 2018. № 6 (183). С. 52-56.

81. Калініченко Т.М. Тенденції розвитку вищої освіти Наддніпрянської України (1900–1917 рр.). *Хуманитарни балкански изследвания*. Пловдив, България, 2018. №1. С. 43-46.

82. Калініченко Т.М. Трансформація системи вищої освіти в Україні в умовах більшовицького перевороту (1919-1920 рр.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2018. Вип. 60.

83. Кауфман П.М. Новый университетский устав. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1909. Ч. 22. Отд. «Современная летопись». С. 1-27.

84. Киевский политехнический институт : краткий исторический очерк (1898-1973). Киев : Радянська Україна, 1973. 35 с.

85. Ким М.П. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. Москва : Наука, 1985. 231 с.

86. Коваль Б.А. Успехи высшего образования на Украине. *Вестник высшей школы*. 1957. № 11. С. 16-21.

87. Кованько П.Л. Обзорение преподавания по экономическому факультету Киевского коммерческого института в 1918-19 учебному году. *Известия Киевского коммерческого института*. 1919. Кн. XXXII. С. 1-18.

88. Кодекс законов о народном просвещении УССР. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. № 49. С. 850-922.

89. Комиссия по преобразованию высших учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. Ч. 344. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 12-22.

90. Копия проекта изменений в плане преподавания на физико-математическом факультете. *ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1951. 6 арк.*
91. Корман. Три чи чотири? *Кузня освіти. 1929. № 4. С. 20.*
92. Краткий обзор деятельности министерства народного просвещения за время управления покойного министра Н.П. Боголепова (12 февраля 1898-14 февраля 1901 гг.). *Журнал Министерства Народного Просвещения. 1901. Ч. 336. С. 3-82.*
93. Кричевский Г.Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России. *История СССР. 1985. № 2. С. 141-153.*
94. Кульчицкий С.В. Історичне місце української радянської державності. *Історія в школах України. 2002. № 6. С. 18-22.*
95. Листопадовий пленум ЦК про підготування нових фахівців. *Бюлетень Народного комісаріату освіти. 1929. № 48. Додатки. С. 3-6.*
96. Лутченко А.И. К 40-й годовщине Великой октябрьской социалистической революции. *Вестник высшей школы. 1957. № 7. С. 33-43.*
97. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
98. Матеріали до звіту ректора Національного університету «Львівська політехніка» Ю.Я. Бобала на Конференції трудового колективу 31 січня 2018 р. [Електронний ресурс] / Університет «Львівська політехніка». URL: http://lp.edu.ua/sites/default/files/attach/2018/7918/zvit_rektora_2017.pdf (дата звернення: 03.12.2018).
99. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ : Вікар, 2003. 335 с.
100. Мелешевич Андрій. Звіт президента НаУКМА за 2017 рік [Електронний ресурс] / Національний університет «Києво-Могилянська академія». URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12393> (дата звернення: 06.12.2018).

101. Навчальний процес. Навчальні плани [Електронний ресурс] / Чернівецький православний богословський інститут. URL: <http://www.cpbi.info/navchalnuj-protses> (дата звернення: 04.12.2018).

102. НАЗЯВО починає роботу – Уряд затвердив склад Агентства, що забезпечуватиме якість вищої освіти в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/nazyavo-pochinaye-robotu-uryad-zatverdiv-sklad-agentstva-sho-zabezpechuvatime-yakist-vishoyi-osviti-v-ukrayini> (дата звернення: 28.12.2018).

103. Наш університет. Гордість університету. Історія [Електронний ресурс] / Університет імені Альфреда Нобеля. URL: <http://duan.edu.ua/uk/gordist-universitetu/history> (дата звернення: 03.12.2018).

104. Наш університет. Кафедри, структурні підрозділи [Електронний ресурс] / Університет імені Альфреда Нобеля. URL: http://duan.edu.ua/uk/university_structure (дата звернення: 1.12.2018).

105. Нові Державні Університети на Україні. *Вільна українська школа*. 1918. № 10. С. 361-362.

106. О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. № 49. С. 849.

107. О введении платы за учение в высших учебных заведениях УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 1-3. С. 6.

108. О временном недопущении публичных и частных студенческих собраний в стенах высших учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 32. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 41-43.

109. О временном улучшении материального положения профессоров императорских Российских университетов и Демидовского юридического лицея, а также доцентов императорских Варшавского и Юрьевского университетов и названного лицея и об изменении некоторых постановлений

устава императорских Российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1916. Ч. 65. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 25-29.

110. О дополнении постановления ЦИК и СНК Союза ССР от 17 ноября 1932 г. об учебном годе, каникулах и часах занятий в начальной, средней и высшей школах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 7.

111. О допущении женщин, получивших диплом на степень доктора медицины в заграничных университетах, к испытанию на звание врача. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1902. № 4. С. 7-8.

112. О допущении посторонних слушательниц Императорских университетов к экзаменам в испытательных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1910. Ч. 26. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 12-13.

113. О закрытии Харьковского женского Политехнического института. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 457.

114. О зачетах. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 5-6. С. 39-40.

115. О количестве времени, отводимом для непрерывной производственной практики во ВТУЗах и ВУЗах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 19.

116. О мероприятиях по упорядочению постановки непрерывной производственной практики. *Бюллетень Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию ЦИК ССР*. 1933. № 13. С. 8-10.

117. О мероприятиях, вызванных прекращением занятий в высших учебных заведениях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1905. Ч. 360. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 87-88.

118. О наименовании заведующих отделами народными комиссарами. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 55.

119. О научных кадрах ВКП(б). *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. М. : Политиздат, 1984. Изд. 9-е, доп. и исправ. Т. 4. С. 524-527.

120. О непременном предупреждении вольнослушательниц университета и в особенности принимаемых прямо на последний курс медицинского факультета, что они не могут ни получить выпускных свидетельств, ни быть допущены к окончательным экзаменам в испытательных комиссиях. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1907. № 9. С. 16-17.

121. О переходе всех частных высших учебных заведений на содержание государства. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 566.

122. О повышении роли и авторитета директоров ВУЗов и ВТУЗов. *Бюллетень Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию*. 1933. № 11. С. 4.

123. О подготовке специалистов без отрыва от производства. *Бюллетень Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию ЦИК СССР*. 1933. № 11. С. 5.

124. О подчинении высших учебных заведений министерства народного просвещения непосредственно министру народного просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 79-83.

125. О пожертвовании А.М. Барабаном капитала с тем, чтобы дивиденды с него употреблялись на уплату за право слушания лекций бедными студентами университета св. Владимира. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 194. Спр. 97. 5 арк.

126. О порядке замещения вакантных должностей профессоров высших учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 23-27.

127. О порядке замещения вакантных профессорских кафедр в университетах. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1906. № 7. С. 2-4.

128. О порядке замещения профессорских кафедр. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 69. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 49-50.

129. О порядке применения закона 19 декабря 1911 г. к лицам женского пола, желающим держать экзамены в испытательных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. Ч. 45. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 70-72.

130. О порядке присуждения ученой степени. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 4-6. С. 23.

131. О порядке распределения работ между членами Всеукраевкома. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1920. № 1. С. 17.

132. О предоставлении в испытательные комиссии свидетельств о благонадежности лицами, желающими подвергнуться экзаменам в означенных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 33. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 56-57.

133. О предоставлении лицам женского пола, получившим высшее образование, права преподавать в четырех младших классах мужских средних учебных заведений. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1906. № 10. С. 4.

134. О предоставлении министру народного просвещения права собственною властью утверждать лиц, обладающих степенью магистра и избранных на эти должности, исправляющими должность экстраординарного

и ординарного профессора. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 70. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 8.

135. О приеме лиц женского пола на отдельные факультеты некоторых Императорских Российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1916. Ч. 61. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 6-7.

136. О приеме студентов в университеты. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 70. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 69-72.

137. О разверстке приема в институты и на рабфак (протокол заседаний коллегии Главпрофобра № 5 от 10.01.1922 г.). *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 1-3. С. 6.

138. О разрешении лицам женского пола, допущенным в высшие учебные заведения в качестве посторонних слушательниц, окончания слушания курса на одинаковых с посторонними слушателями условиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1908. Ч. 18. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 42.

139. О разъяснении временных правил 27 августа 1905 г. об управлении высшими учебными заведениями. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1909. № 4. С. 19-22.

140. О распространении временных правил о управлении высшими учебными заведениями ведомства Министерства Народного Просвещения на высшие учебные заведения, состоящие в ведомстве министерств: финансов, внутренних дел, путей сообщения и главного управления землеустройства и земледелия. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1905. Ч. 362. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 3-4.

141. О распространении действия отдела I циркуляра М.Н.П. от 21 марта 1913 г., за № 13122, на высшие женские курсы в г. Харькове и отдела II

того же циркуляра на Харьковские женские медицинские курсы. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1914. № 6. С. 24-25.

142. О распространении на высшие учебные заведения ведомства министерства народного просвещения действия некоторых постановлений, касающихся Российских государственных университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 73.

143. О реорганизации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 55.

144. О составе и формах правления высших учебных заведений. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 78.

145. О социальном обеспечении учащихся в учебных заведениях профессионального образования. *Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1921. № 25. С. 858-859.

146. О студенческих организациях и об устройстве собраний в стенах высших учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1907. Ч. 10. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 41-43.

147. Об изменении некоторых узаконений, касающихся студентов Российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 75-76.

148. Об изменении порядка приема в высшие технические учебные заведения ведомства министерства народного просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1917. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 93-94.

149. Об исполнении высшими учебными заведениями постановления совета министров о мерах к поддержанию правильного течения академической жизни. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1909. № 1. С. 29-33.

150. Об испытаниях лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений. *Полное собрание законов Российской империи (собрание третье)*. Т. XXXI. Отд. I. Санкт-Петербург : Гос. типография, 1914. С. 1297-1300.

151. Об образовании Всеукраинского Революционного Комитета. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1920. № 1. С. 1-2.

152. Об образовании Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1920. № 22. 1-е изд. С. 656.

153. Об обязательном выполнении дипломных проектов (работ) студентами, оканчивающими ВТУЗы после 1-го января 1933. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 19.

154. Об организации подготовительных курсов для поступления в ВУЗы и ВТУЗы. *Бюллетень Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию ЦИК ССР*. 1933. № 13. С. 11.

155. Об организации рабочих факультетов (Декрет СНК УССР от 07.03.1921 г.). *Известия Екатеринославского горного института*. 1924. Т. 14. С. 209-210.

156. Об организации управления высшими учебными заведениями. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 365-368.

157. Об отбывании воинской повинности воспитанниками высших учебных заведений, удаляемых из сих заведений за учинение скопом беспорядков. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1899. Ч. 325. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 53-60.

158. Об отмене балльной системы, прекращении чтения некоторых курсов и признании других необязательными. *Собрание узаконений и*

распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 484.

159. Об отмене государственных экзаменов и испытательных комиссий. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 305-306.*

160. Об отмене прав и привилегий лиц, окончивших учебные заведения. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 409.*

161. Об отмене распоряжения Министерства Народного Просвещения, коим ограничивался для окончивших курс гимназий свободный выбор того или другого из университетов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906. № 3. С. 18.*

162. Об отсрочке призыва на военную службу учащихся. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1919. № 1-38. 2-е изд. С. 460.*

163. Об улучшении подготовки новых специалистов (резолюция Пленума ЦК ВКП(б) 4-12 июля 1928 г.). *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва : Политиздат, 1984. Изд. 9-е, доп. и исправ. Т. 4. С. 355-361.*

164. Об улучшении положения ученых специалистов и заслуженных работников литературы и искусства. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1920. № 24. 1-е изд. С. 696.*

165. Об упразднении в университетах должностей инспектора студентов и его помощника и об учреждении взамен сего должности проректора. *Журнал Министерства Народного Просвещения. 1906. Ч. 6. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 32.*

166. Об условиях приема в студенты и вольнослушатели университетов и других высших учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения. 1908. Ч. 17. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 104-106.*

167. Об условиях приема и методах работы на рабфаках. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1924. № 2. С. 30-32.

168. Об установлении срока, на который должны быть избираемы ректора университетов и директора высших технических учебных заведений. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 32. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 4-5.

169. Об установлении срока, на который избираются проректора университета. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1910. Ч. 26. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 3.

170. Об утверждении временных правил о допущении к экзаменам в испытательных комиссиях при университетах посторонних слушательниц университетов, коим по Высочайшему повелению 29 октября 1908 года разрешено закончить начатое образование. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1910. Ч. 26. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 13-15.

171. Об учебном годе, каникулах и часах занятий в начальной, средней и высшей школах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 7.

172. Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 2-6.

173. Об учреждении в Российских университетах должностей доцентов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1919. Ч. 71. Отд. «Распоряжения Временного правительства». С. 73-75.

174. Об учреждении стипендии имени С.А. Файдыша. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 338. 16 арк.

175. Общий устав императорских российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1884. Ч. 235. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 27-61.

176. Оноприенко В.И. Становление высшего технического образования на Украине. Киев : Наукова думка, 1990. 140 с.

177. Освіта по-українськи: вступити до мистецького, закінчити педагогічний [Електронний ресурс] / Сайт «Радіо Свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27345548.html> (дата звернення: 01.12.2018).

178. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2016/17 навчального року: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 206 с.

179. Основні положення реформи вищої технічної школи. *Вістник народного комісаріату освіти УСРР*. 1920. Ч. 2-5. С. 50-51.

180. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава графа Ив. Ив. Толстого. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1910. Ч. 26. Отд. «Современная летопись». С. 1-16, 57-101.

181. Павлушенко Т.О. Формування підходів до джерел формування та напрямків використання. *Вісник ЖДТУ*. 2017. № 3 (81). С. 93-100. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2017-3\(81\)-93-100](https://doi.org/10.26642/jen-2017-3(81)-93-100) (дата звернення: 15.12.2018).

182. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России. Москва : Педагогика, 1979. 215 с.

183. Пащенко В.О. Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Полтавська область. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2008. 476 с.

184. Перелік ВНЗ України, які виграли проекти на організацію міжнародної кредитної мобільності за обміном [Електронний ресурс] / Національний Еразмус+ офіс в Україні. URL: <http://erasmusplus.org.ua/korysna-informatsiia/korysni-materialy/category/6-novyny-ta-baza-proektiv.html?download=127:perelik-vnz-ukrainy-iaki-vyhraly-proekty-na-orhanizatsiiu-mizhnarodnoi-kredytnoi-mobilnosti-za-obminom> (дата звернення: 02.12.2018).

185. Пітов В.І. Вища школа Української РСР. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1967. Ч. 1 (1917-1945 pp.). 395 с.

186. Пітов В.І. Вузи УРСР. Київ : вид-во Київського ун-ту, 1968. 180 с.

187. По вопросу о дополнении и изменении действующих правил о зачете полугодий и о полукурсовых испытаниях на физико-математических факультетах императорских Российских университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 35. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 34-35.

188. По вопросу о замещении в университетах вакантных кафедр лицами, имеющими степень магистра по разряду наук соответствующих кафедр. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1902. № 4. С. 6-7.

189. По вопросу об учреждении в городе Харькове высшего коммерческого учебного заведения. *ДАХО*. Ф. 3. Оп. 285. Спр. 243. 31 арк.

190. Положение о дипломном проектировании и дипломных работах в высших технических учебных заведениях. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 1. С. 19-21.

191. Положение о кафедрах. *Бюллетень. Комитет по высшей технической школе при ЦИК СССР*. 1933. № 7-8. С. 9-10.

192. Положение о Киевском коммерческом институте. *Свод ученых учреждений и учебных заведений ведомств министерств императорского двора, торговли и промышленности, внутренних дел, юстиции, путей сообщения и финансов, главного управления землеустройства и земледелия, собственной его императорского величества канцелярии и императорского человеколюбивого общества*. Продолжение 1912 года, тома XI, части I, книги II. С. 34-35.

193. Положение о комиссиях специалистов (предметных комиссиях) при институтах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 1-2. С. 4-5.

194. Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1924. № 1. С. 37-39.

195. Положение о порядке приготовления кандидатов для занятия должностей профессоров в высших специальных учебных заведениях министерства народного просвещения. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Санкт-Петербург : типография «Север». 1907. Т. 16. Ч. 1 (1904). С. 233-235.

196. Положение о пособии имени доктора медицины действительного статского советника Иосифа Иосифовича Мочутковского при императорском университете св. Владимира. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Санкт-Петербург : типография «Север», 1907. Т. 16. Ч. 1 (1904). С. 9.

197. Положение о предметных комиссиях в ВУЗах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1924. № 2. С. 11-12.

198. Положение о рабочих и рабоче-крестьянских факультетах. *Известия Екатеринославского горного института*. 1924. Т. 14. С. 212-214.

199. Положение о рабочих факультетах. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 5-6. С. 15-16.

200. Положение о самостоятельных (дипломных) работах. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 19-20.

201. Положение о стипендии имени П.Я. Снегуровской. ДАХО. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 710. 18 арк.

202. Положение о студенческих организациях при институтах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 10. С. 7-10.

203. Положение о триместровой системе. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 20-21.

204. Положение о факультетских комиссиях в институтах УССР. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1924. № 2. С. 13.

205. Положение об экзаменах студентов института на звание агронома и лесничего. *ДАХО*. Ф. 669. Оп. 3. Спр. 50. 1 арк.

206. Положення про дипломів та кандидатські праці. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1925. № 2. С. 35-36.

207. Положення про інститути УСРР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 29. С. 1-10.

208. Положення про кваліфікаційні комісії при ВУЗах УСРР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 44. С. 6-7.

209. Положення про народний комісаріат освіти, губернські і повітові відділи народної освіти та річний звіт про діяльність Наркомосу УСРР за 1921 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 714. 31 арк.

210. Положення про семінари підвищеного типу. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 3. С. 13.

211. Положення про технікуми УСРР. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1927. №. 46. С. 916-930.

212. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261[Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248945529> (дата звернення: 02.12.2018).

213. Постанова народних комісарів освіти РСФРР і УСРР. *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР*. 1920. Вип. 1. С. 16-17.

214. Постановление о передаче всех учебных заведений в ведение отдела просвещения. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 19. 1 арк.

215. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. Київ : Всеукр. кооп. вид. союз. «Книгоспілка», 1920. 128 с.

216. Постернак С. Постанова справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні. *Вільна українська школа*. 1918-1919. № 8-9. С. 137-143.

217. Правила для студентов университета во время прохождения курса. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1885. Ч. 240. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 35-40.

218. Правила испытаний в комиссии физико-математической по отделению математических наук. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1888. Ч. 257. Отд. «Определение особого отдела ученого комитета Министерства Народного Просвещения». С. 1-17.

219. Правила о взысканиях, налагаемых на студентов высших учебных заведений Министерства Народного Просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. Ч. 343. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 93-94.

220. Правила о зачете полугодий для получения выпускного свидетельства на факультетах: историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и восточных языков. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1906. Ч. 4. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 71.

221. Правила о зачете полугодий и о полукурсовых испытаниях на юридическом факультете. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1898. № 9. С. 4-6.

222. Правила о производстве испытаний в испытательных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1906. Ч. 4. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 71-74.

223. Правила о производстве испытаний в физико-математических испытательных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 35. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 36-40.

224. Правила о производстве испытаний в юридических испытательных комиссиях. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. Ч. 34. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 104-108.

225. Правила о производстве испытаний в юридической комиссии. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1898. № 9. С. 6-12.

226. Правила приема в институты и техникумы УССР в 1923 году. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 26-27.

227. Правила приема на рабфаки УССР в 1923 году. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1923. № 3-4. С. 28-29.

228. Правила приймання до факультету політосвіти Харківського ІНО на 1927/28 рік. *Бюлетень народного комісаріату освіти*. 1928. № 18. С. 17-19.

229. Правила прийому аспірантів до науково-дослідних установ НКО на 1930-31 рік. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 2. С. 11-12.

230. Практические работы студентов (чертежи и планы). *ДАХО*. Ф. 669. Оп. 2. Спр. 3. 12 арк.

231. Приложение к инструкции рабочим факультетам. *Известия Екатеринославского горного института*. 1924. Т. 14. С. 216-218.

232. Про аспірантуру. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 54. С. 1-2.

233. Про аспірантуру. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 25. С. 1-3.

234. Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1929. № 44. С. 1-3.

235. Про вступ у вищі школи. *Культурне будівництво в Українській РСР : у 2-х т.* Київ : Госполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. С. 35.

236. Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти. Постанова від 19 серпня 2015 р. № 652 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF> (дата звернення: 07.12.2018).

237. Про державні і приватні стипендії для учнів Вищих Шкільних Закладів і про Комітети допомоги учням ВУЗ. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1922. № 27-35. С. 4-6.

238. Про деякі зміни в складі устрою державних учбових і вищих учбових закладів УСРР. *Культурне будівництво в Українській РСР : у 2-х т.* Київ : Госполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. С. 50-51.

239. Про доповнення «Положення про інститути УСРР» та «Положення про технікуми УСРР». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1929. № 45. С. 1-2.

240. Про екстернат за курс ВУЗів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 18. С. 19-20.

241. Про єдиноначальність у Вишах. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 11. С. 7.

242. Про закінчення та початок навчання у ВИШах і педтехнікумах НКО. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1932. № 29. С. 8-9.

243. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Постанова від 29 квітня 2015 р. № 266 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Кабінет Міністрів України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/266-2015-%D0%BF> (дата звернення: 07.12.2018).

244. Про затвердження Положення про конкурс щодо обрання членів Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Постанова від 29 серпня 2018 р. № 703 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Кабінет Міністрів України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2018-%D0%BF#n9> (дата звернення: 05.12.2018).

245. Про заходи по українізації ВУЗів. *Матеріали державного науково-методичного комітету (Народний комісаріат освіти УССР)*. 1925. № 5. С. 11-13.

246. Про зміну наказу про типовий розпорядок учбових занять у вищій та середній школі (ВТИШі, ВИШі, технікуми та робфаки). *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 7. С. 1-2.

247. Про ліцензування освітньої діяльності на третьому освітньо-науковому рівні. Наказ від 21.04.2016 № 443 [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України» / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0443729-16> (дата звернення: 05.12.2018).

248. Про матеріально-технічну базу університетів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 30-31. С. 3-4.

249. Про мережу й контингенти університетів УССР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 30-31. С. 1-3.

250. Про навчальний рік, канікули і порядок проведення перевірчих сесій в учбових закладах системи Народного комісаріату освіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 2. С. 2-4.

251. Про народний комісаріат освіти. *Культурне будівництво в Українській РСР : у 2-х т.* Київ : Госполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. С. 52-53.

252. Про новий порядок переведення випускних іспитів на робфаках. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1929. № 21. С. 6.

253. Про обов'язкову службу студентів-стипендіатів вищих шкіл. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 21. С. 1-2.

254. Про організацію з 1/II 1929 р. Заочного Педвузу. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 16. С. 20-22.

255. Про організацію заочного інституту профосу в системі ВІПКП. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1931. № 60. С. 5-7.

256. Про організацію на Україні державних університетів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 13. С. 6-7.

257. Про перейменування Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. Михайла Бойчука. Наказ Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2018 р. № 748 [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-perejmenuvannya-kiyivskogo-derzhavnogo-institutu-dekorativno-prikladnogo-mistectva-i-dizajnu-imeni-mihajla-bojchuka> (дата звернення: 03.12.2018).

258. Про підвищення підготовки робфаківців. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1926. № 4. С. 15-16.

259. Про підготовку нових фахівців, їх розподіл та використання. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 44. С. 1-5.

260. Про платню за навчання в ВУЗах УСРР на 1924-25-й навчальний рік. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1924. № 3-4. С. 73-77.

261. Про плату за навчання в школах усіх типів. *Культурне будівництво в Українській РСР : у 2-х т.* Київ : Госполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. С. 35.

262. Про порядок видавання дипломів студентам, що закінчили ВИШі. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1932. № 49. С. 4.

263. Про порядок виконання кваліфікаційних та кандидатських праць по ВУЗах УСРР. *Матеріали державного науково-методичного комітету (Народний комісаріат освіти УСРР)*. 1925. № 5. С. 3-9.

264. Про порядок запровадження конкурсів, затвердження й звільнення професорів і доцентів по вищих учбових та н/д закладах, що є на території УСРР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1931. № 34. С. 6-7.

265. Про порядок приймання й оборони дипломових робіт у ВТИШах і ВИШах. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1932. № 49. С. 3.

266. Про порядок проведення учбової роботи в ВУЗах. *Матеріали державного науково-методичного комітету (Народний комісаріат освіти УСРР)*. 1925. № 5. С. 9-11.

267. Про порядок стипендіального забезпечення студентів ВИШів, ВТИШів, технікумів і робфаків. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1933. № 13. С. 1-3.

268. Про практикантство студентів. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1923. Ч. 28. С. 889-891.

269. Про практичний стаж осіб, що прослухали курс Вищих Шкіл. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1923. Ч. 16. Відділ перший. С. 495-496.

270. Про приймання до вищих шкіл УСРР. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1926. № 12. С. 6-7.

271. Про прискорені випуски інженерів. *Культурне будівництво в Українській РСР : у 2-х т.* Київ : Госполітвидав УРСР, 1959. Т. 1. С. 65-66.

272. Про програму Європейського Союзу - ERASMUS+ [Електронний ресурс] / Національний Еразмус+ офіс в Україні. URL: <http://erasmusplus.org.ua/erasmus/pro-prohramu.html> (дата звернення: 09.12.2018).

273. Про реорганізацію Буковинського державного фінансово-економічного університету. Наказ від 19.02.2016 р. № 137 / Міністерство освіти і науки України. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiA7uCv99PfAhVksIsKHdhzD_8QFjABegQICRAC&url=http%3A%2F%2Fold.mon.gov.ua%2Ffiles%2Fnormative%2F2016-02-23%2F5142%2Fnmon_137.pdf&usg=AOvVaw1CdM5gpSKs4huMMMusM-Qx (дата звернення: 06.12.2018).

274. Про реорганізацію ВИШів та ВТИШів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 27. С. 1-9.

275. Про реорганізацію Запорізької державної академії. Наказ від 29.10.2018 р. № 1162 [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. URL: https://sites.znu.edu.ua/znu_news//2018/1/nakaz_mon.doc (дата звернення: 09.12.2018).

276. Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 40. С. 3-6.

277. Про робфаки. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1922. № 36-39. С. 7.

278. Про розподіл стипендій профосвіти на 1926-27 рік. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1926. № 17. С. 1-3.

279. Про соціально-академічну перевірку учнів у інститутах і робфаках. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1924. №. 30. С. 620-621.

280. Про стипендії в Шкільних Закладах Профосвіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1922. № 36-39. С. 11-12.

281. Про стипендії для студентів вищих шкіл та робітничих факультетів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1929. № 8. С. 5-6.

282. Про стипендії ім. Петровського Г.І. та позакатегорійні стипендії для студентів ВУЗів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 27. С. 4-5.

283. Про структуру та профіль фізико-хіміко-математичних інститутів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1932. № 32. С. 6-8.

284. Про студентів інститутів, виключених у порядку соціально-академічної перевірки. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1924. №. 41. С. 755-756.

285. Про типовий розпорядок учбових занять у вищій та середній школі. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1932. № 32. С. 1-3.

286. Про утворення Конкурсної комісії з відбору членів Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Постанова від 22 листопада 2017 р. № 926 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2017-%D0%BF#n9> (дата звернення: 10.12.2018).

287. Про утворення Університету державної фіскальної служби України. Розпорядження від 11 листопада 2015 р. № 1184-р [Електронний

ресурс] / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/248641963> (дата звернення: 03.12.2018).

288. Про форми перевірки успіхів студентів. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1927. № 13. С. 15-16.

289. Проект главных оснований общего устава высших учебных заведений. *Право*. 1905. № 40. С. 3349-3356.

290. Проект нового устава технологических институтов. *Техническое и коммерческое образование*. 1916. № 4. С. 40-41.

291. Проект общих оснований устава высших технических и иных специальных школ. Санкт-Петербург. 1907. 26 с.

292. Протокол заседания совета института по обсуждению доклада директора института об объеме учебных программ и планов. *ДАХО*. Ф. 669. Оп. 3. Спр. 55. 2 арк.

293. Распоряжения о праздновании 50-летия кончины Гоголя и Жуковского, о премиях за лучшие сочинения и др. *ДАХО*. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 403. 33 арк.

294. Резолюція по Профобру, прийнята III Всеукраїнською нарадою по освіті (15-30 червня 1921 р.). *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1921. Ч. 5. С. 5-9.

295. Результати конкурсу програми Еразмус+: Кредитна мобільність для України [Електронний ресурс] / Національний Еразмус+ офіс в Україні. URL: <http://erasmusplus.org.ua/korysna-informatsiia/korysni-materialy/category/6-novyny-ta-baza-proektiv.html?download=113:rezultaty-konkursu-prohramy-erazmus-kredyt-na-mobilnist-dlia-ukrainy> (дата звернення: 10.12.2018).

296. Реорганізація Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва ім. М. Бойчука має відбуватися прозоро і з дотриманням прав студентів та викладачів – викладачі, студенти. 29 грудня 2015 р. [Електронний ресурс] / Український кризовий медіа-центр URL: <http://uacrisis.org/ua/39128-institut-im-m-bojchuka> (дата звернення: 10.12.2018).

297. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / ред. І.Ф. Прокопенко. Харків : ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1992. 334 с.
298. Розенберг Д.М. Перша фаланга педагогів-робфаківців. *Кузня освіти*. 1929. № 4. С. 18-19.
299. Розенталь И. Два года жизни Одесского рабфака. *Знамя рабфаковца*. 1922. № 4-5. С. 75-83.
300. Розенталь И. Рабфаки УССР. *Знамя рабфаковца*. 1923. № 10. С. 1-8.
301. Русин М.О. Система органів управління вищою освітою: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія «Право»*. 2017. Вип. 45. Том 2. С. 39-43.
302. Русова С. На день реформи шкільних округ. *Вільна українська школа*. 1917. № 3-4. С. 178-179.
303. Ряппо Я. Четверта всесоюзна нарада наркомосів. *Шлях освіти*. 1924. № 10 (20). С. 265-268.
304. Ряппо Я.П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. Харків: *Держвидав України*, 1927. 40 с.
305. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Київ : Держ. вид-во України, 1927. 126 с.
306. Ряппо Я.П. Новий етап в праці Наркомосвіти. *Хрестоматія з історії педагогіки : у 2-х т.* Харків : Вид. ХНАДУ, 2011. С. 419-423.
307. Семененко В.И. История Украины. Харьков : Торсинг, 1999. 480 с.
308. Синецкий А.Я. Формирование профессорско-преподавательских кадров высшей школы. *Вестник высшей школы*. 1947. № 11. С. 24-35.
309. Синицкий Е. Из истории министерства народного просвещения. *Вестник воспитания*. 1903. № 7. С. 37-66.

310. Система внутрішнього забезпечення якості освіти [Електронний ресурс] / Сумський державний університету. URL: <http://sumdu.edu.ua/ukr/academic/quality-education.html> (дата звернення: 01.12.2018).

311. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.

312. Скрипник М. За єдину систему народної освіти. *Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР*. Харків : Держвидав України, 1930. С. 3-36.

313. Скрипник М. Про завдання культурного будівництва на Україні (доповідь на X з'їзд КП(б)У). *Статті й промови*. Харків: Держвидав України, 1930. Т. IV. Ч. 1. С. 460-485.

314. Список шкіл і політично-освітніх і наукових закладів народного комісаріату освіти, утримуваних за рахунок державного бюджету в 1924-1925 бюджетовому році. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1924. № 41. С. 757-768.

315. Статут Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 15 квітня 2015 р. № 244 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 27 липня 2016 р. № 531) [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2015-%D0%BF#n15> (дата звернення: 01.12.2018).

316. Статут про штатно-окладну систему оплати викладачів вищих шкіл СРСР. *Закони та розпорядження в справі народної освіти*. Харків, 1930. С. 242-243.

317. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.). Київ : Наукова думка, 1991. 100 с.

318. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 року № 5/2015 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 03.12.2018).

319. Субтельний О. Україна : Історія. Київ : Либідь, 1994. 736 с.

320. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 108-109.

321. Сушицький Ф. Про вищі українські школи у Києві. *Вільна українська школа*. 1917. № 3-4. С. 191-192.

322. Тимчасова інструкція Губвіднародосвіти. *Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР*. 1920. Вип. 1. С. 10-11.

323. Типовой устав высшей школы Союза ССР. *Бюллетень Всесоюзного комитета по высшему техническому образованию ЦИК ССР*. 1934. № 4-5. С. 3-7.

324. Труды Высочайше учрежденной комиссии по преобразованию высших учебных заведений. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К. 1903. Вып. 2. 391 с.

325. Труды Высочайше учрежденной комиссии по преобразованию высших учебных заведений. Санкт-Петербург : Тип. В. Безбородова и К, 1903. Вып. 3. 353 с.

326. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 14.12.2018).

327. Удовицька Т.А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис.... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. 192 с.

328. Україна отримала додаткові кошти від Еразмус+ [Електронний ресурс] / Освіта.ua. 09.11.2018. URL : <http://osvita.ua/vnz/62385/> (дата звернення: 03.12.2018).

329. Україна отримала окреме вікно «Еразмус+»: 5млн євро в межах програми піде адресно для фінансування українських проектів у вищій освіті [Електронний ресурс] / Освітній портал «Педагогічна преса». URL:

<https://pedpresa.ua/195921-ukrayina-otrymala-okreme-vikno-erazmus-5mln-yevro-v-mezhah-programy-pide-adresno-dlya-finansuvannya-ukrayinskyh-proektiv-u-vyshhih-osviti.html> (дата звернення: 11.12.2018).

330. Устав института сельского хозяйства и лесоводства в Маримонте и состоящей при нем сельской школы. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1858. Ч. 97. Отд. I. С. 21-60.

331. Устав политехнического и земледельческо-лесного института и штатное расписание. *ДАХО*. Ф. 669. Оп. 3. Спр. 36. 7 арк.

332. Устав частного политехнического института в городе Екатеринославе. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1916. Ч. 64. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 65-71.

333. Устава про катедри. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1931. № 11. С. 4-5.

334. Устава про робітничі факультети. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 23. С. 1-7.

335. Учебные программы и расписание лекций с указанием фамилий преподавателей. *ДАК*. Ф. 346. Оп. 1. Спр. 22. 136 арк.

336. Федорченко Ю. Про розбудову системи забезпечення якості освіти [Електронний ресурс] / Освіта.ua. 24.10.2018. URL: <http://osvita.ua/vnz/reform/62210/> (дата звернення: 11.12.2018).

337. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.

338. Харьковский политехнический. События и факты / ред. Ю.Т. Костенко. Харьков : Прапор, 1999. 336 с.

339. Центр моніторингу забезпечення якості освіти [Електронний ресурс] / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. URL: <http://tnpu.edu.ua/about/pidrozdily/monitoring/index.php> (дата звернення: 12.12.2018).

340. Циркулярное письмо № 81 отдела медицинского образования от 3 мая 1922 года. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 4-6. С. 69.

341. Циркулярное письмо Индустриально-технического отдела № 54 от 13.2.22. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 1-3. С. 28.

342. Циркулярное письмо Научного комитета № 170 от 3.X.1922 г. “Всем институтам и исследовательским кафедрам”. *Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования*. 1922. № 7-9. С. 94.

343. Циркулярное предложение начальствам учебных округов об изменении некоторых правил приема молодых людей в высшие учебные заведения. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 15 (1901-1903). Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня «Восток», 1904. С. 1043-1047.

344. Циркулярное предложение начальствам учебных округов об установлении желательного общения между студентами, профессорами и учебным начальством. *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения*. Т. 14 (1898-1900). Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня «Восток», 1904. С. 707-711.

345. Циркулярное предложение попечителям учебных округов о правилах для студентов университетов. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1902. Ч. 343. Отд. «Правительственные распоряжения». С. 89-93.

346. Чайковский А. Історія України. Київ : А.С.К., 2002. 304 с.

347. Шачнева С.В. Деякі питання історії Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. *Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченій 50-річчю інституту : статті*. Харків : Вид. Харківського університету, 1969. С. 29-34.

348. Шокол К.К вопросу о развитии высшего женского образования в России. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. Ч. 44. Отд. «Современная летопись». С. 1-58.

349. Шокол К.К вопросу о развитии высшего женского образования в России. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1913. Ч. 46. Отд. «Современная летопись». С. 1-36.

350. Ящук І.П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України : знахідки і проблеми (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 416 с.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дали підстави для нової інтерпретації цієї наукової проблеми:

1. На основі ретроспективного логіко-системного аналізу генези вищої освіти в українських губерніях Російської імперії встановлено, що на межі XIX – XX століть мережу ЗВО складали три університети (Харківський, св. Володимира в Києві та Новоросійський в Одесі), що керувалися у своїй роботі Загальним статутом імператорських російських університетів (1884 р.), і чотири інститути (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Харківський ветеринарний та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині), які діяли на підставі власних статутів, що узгоджувалися із державною ідеологією «адміністративної централізації й порядку». Особливості панівної на той час освітньої парадигми спричинили такі тенденції розвитку вищої освіти України, як ліквідація автономії університетів і позбавлення їх права колегіального самоврядування, цілковита підпорядкованість ЗВО профільним міністерствам і відомствам, регламентація всіх сторін організації освітнього процесу, введення системи призначень на викладацькі й адміністративні посади, утілення в життя розпорядження про заходи щодо більш рівномірного розподілу студентів між окремими університетами, а також правил та інструкцій, що регламентували поведінку студентів як у стінах навчального закладу, так і поза ним, актуалізація вимоги стосовно посилення практичної спрямованості професійної підготовки фахівців у зв'язку з розгортанням промислового перевороту, прагнення наукової спільноти й студентства до демократизації університетського життя.

2. З'ясовано, що представники офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття високо підносили роль вищої освіти в зміні не лише соціально-економічних, але й духовних стандартів

суспільства. Однак підходи до визначення її завдань, функцій, змісту не були однозначними й коливалися від ідеологізації вищої школи як підґрунтя соціально-економічного, духовного, культурного прогресу держави, осередку «вільної наукової думки», запоруки поширення наукових знань серед широких верств населення до спрямування вектору її розвитку на «пролетаризацію вищої школи» з урахуванням ментальних особливостей українців, підготовку кваліфікованого спеціаліста для промисловості й народного господарства, лідера у громадській роботі й керівника трудового колективу.

3. Ураховуючи соціально-економічні й політичні зрушення досліджуваного періоду (1901-1933 рр.), які виступали об'єктивними чинниками реформування вищої освіти, пріоритети урядової політики в галузі вищої освіти, що знайшли відображення в статутах ЗВО, постановах, розпорядженнях, циркулярах чинних міністерств і відомств, особливості організації освітнього процесу у ЗВО різного типу, виявлено провідні тенденції розвитку вищої освіти України на кожному з обґрунтованих етапів:

I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – етап формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант. Його провідними тенденціями стали: запровадження широкого обговорення проєктованих урядом Російської імперії реформ вищої школи; введення в дію нормативних документів, які скасовували або обмежували дію окремих положень університетського статуту 1884 р., підготовка низки проєктів статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських Вищих жіночих курсів з програмами викладання, наближеними до університетських; ініціювання приватними особами й громадськими організаціями відкриття ЗВО для осіб чоловічої і жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл в окремих регіонах;

II етап (березень 1917 – 1920 рр.) – етап трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби, що

характеризувався такими тенденціями: розробленням плану розбудови української вищої школи, організацією кафедр українознавства в чинних ЗВО, започаткуванням діяльності Українського народного університету в Києві, Педагогічної академії та академії мистецтв, наданням статусу державного університетам св. Володимира, Харківському та Новоросійському – за часів становлення української державності доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії; створенням у ЗВО спеціальних рад і запровадженням посади комісара, скасуванням чинних наукових ступенів і звань, анулюванням прав і привілеїв випускників ЗВО, заборонаю викладання богослов'я і церковного права, ліквідацією випускних іспитів і запровадженням триместрової системи навчання, зменшенням обсягів лекцій і збільшенням термінів виробничої практики, ліквідацією університетів й заснуванням профільних ЗВО – в умовах тимчасового перебування більшовицьких військ в Україні;

III етап (1921 – 1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. Цьому етапу були притаманні такі суперечливі тенденції: від формування національної системи вищої освіти (галузеві інститути, ІНО, технікуми, Вищі трирічні педагогічні курси) за «горизонталями» і «вертикалями», введення системи «практикантства», «практичного стажування» для випускників та екстернатури, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр, вивчення українознавчих предметів та викладання українською мовою до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно з загальносоюзними стандартами.

4. У роботі визначено тенденції розвитку вищої освіти України в умовах сьогодення, що зумовлені її європейським вибором і прагненням усунути кризові явища в національній системі вищої освіти. Серед них домінуючими визначено такі: розроблення дієвих механізмів управління вищою школою на загальнодержавному та регіональному рівнях; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та

освітньою діяльністю ЗВО; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; унормування мережі ЗВО шляхом запровадження процесів їх закриття та об'єднання; зрівняння у правах і статусі вищої богословської та світської освіти; поширення дистанційної освіти й комп'ютерного навчання тощо.

Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного дослідження проблеми визначено: аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в західноукраїнських землях першої третини ХХ століття та їх зіставлення з чинними в межах Наддніпрянської України; висвітлення внеску окремих персоналій у розбудову вищої освіти в Україні в конкретно-історичний період.